

NAXÇIVAN TARİXİNƏ DAİR QAYNAQLAR

Tərtibçilər:

İsmayıl HACIYEV

*Tarix üzrə elmlər doktoru, professor,
AMEA-nın həqiqi üzvü*

Elnur KƏLBİZADƏ

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı – 2018

AMEA Naxçıvan Bölməsi Rəyasət Heyətinin 22 iyun 2018-ci il tarixli (Protokol №7) və AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutunun 14 sentyabr 2018-ci il tarixli (Protokol №7) qərarları ilə nəşr olunur.

Rəyçilər: **Musa Qasımlı**
AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Vəli Baxşəliyev
Tarix üzrə elmlər doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü

Musa Quliyev
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Hacıyev İ., Kəlbizadə E. Naxçıvan tarixinə dair qaynaqlar. Bakı: Elm və təhsil, 238 s.

Kitabda ən qədim dövrlərdən başlamış XX əsrin əvvəllərinə qədərki dövrdə Naxçıvanla bağlı müxtəlif tarixi qaynaqlarda, o cümlədən arxiv sənədlərində əksini tapmış məlumatlar toplanılmışdır. Kitab tarixçilər, mənbəşünaslar və Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın mühüm strateji regionu olan Naxçıvanın tarixi ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

İSBN:

TƏRTİBÇİLƏRDƏN

Naxçıvan təkcə Azərbaycanın deyil, ümumilikdə, Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionunun ən qədim tarixə malik ərazilərindən biridir. Müasir dünyanın geopolitikasında “hartlənd” adlandırılan ərazinin mərkəz arealında yerləşən Azərbaycan və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan hələ ən qədim dövrlərdə sivilisasiyanın başlanğıc nöqtələrindən biri olmuşdur. Bunu son illərdə aparılan arxeoloji tədqiqatlarla yanaşı, tarixi qaynaqlar da təsdiqləyir.

Heç də təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan xalqının ümummilliyet lideri Heydər Əliyev Naxçıvanın tarixi ilə bağlı deyirdi: **“Naxçıvan ulu tarixi keçmiş olan, qədim azərbaycanlıların yaşadığı bir ərazidir. Mən bu qədim tarixin bütünlüklə öyrəniləcəyinə və əsl həqiqətin öz yerini tapacağına tamamilə inanıram”**. Ulu öndər Heydər Əliyevin AMEA Naxçıvan Bölməsinin açılışında iştirak edərkən nitqində xüsusi olaraq vurğuladığı bu fikirlər AMEA Naxçıvan Bölməsinin, tarix elminin və Naxçıvanşünaslığın qarşısında duran başlıca prioritet istiqaməti müəyyənləşdirmişdir. Ümummilliyet lideri bu müdrik fikrində həm də əsl həqiqətin yerini tapacağından bəhs edirdi. Ulu öndərin yerini tapmasını gözlədiyi əsl həqiqət nə idi? Və illər sonra o əsl həqiqət öz yerini necə tapdı?

Antik Roma müəllifi Pliniy Sesiliy Sekund tarix barədə yazırdı: **“Tarix əsl həqiqətlərin unudulmaması üçün yazılmışdır”**. Tarixin ən böyük həqiqəti isə insan oğlunu inandırmaqdır – şanlı bir keçmişin var olduğuna inandırmaq. Bu, xalqlar üçün də keçərlidir. O millətlər böyük millətlər sırasına yüksəlirlər ki, onlar tarixləri, tarixi şəxsiyyətləri ilə qürur duymağı bacarırlar. Bu, millətin özünə-inamının formalaşması üçün ən böyük şərtidir. Heç də təsadüfi deyildir ki, böyük imperiyalar işğal etmək istədikləri ölkələrin öncə tarixini, ideologiyasını və bununla da, özünə-inamını hədəf alırlar. Xalqın özünə-inam hissini sındırmaq üçün öncə ona öz

tarixinə sayğısızlıq hissini aşılamaq lazımdır. Və yaxud da əksinə, bir xalqda özünəinam hissini formalaşması üçün öncə ona tarixinə hörmətlə yanaşmağı öyrətmək lazımdır.

Bu fikirlərin işığında bir daha sovetlər dönəmini xatırlamağa məcburuq: Azərbaycanın sovetləşdirildiyi ilk dövənlərdə milli ziyalıların repressiyalarını, tarixi-mədəni və tarixi-dini abidələrimizin keçmişin qalıqları adı altında məhvini və tarixi keçmişimizə inamımızın azaldılması üçün guya azərbaycanlıların aborigen olmadığını özündə ehtiva edən saxta tarix konsepsiyasını. XX əsrin 60-cı illərinin sonlarından başlayaraq isə hansısa görünməz bir qüvvə SSRİ-nin siyasi fikir mərkəzlərinin diktəsi altında yazılmış bu saxta tarix konsepsiyasının qarşısını almağa çalışdı. Bunu “sovet repressiya maşını”nın əzici gücünün boşluqlarından yararlanaraq mədəni inkişaf adı altında etdirir, ənənəvi saxta tarix konsepsiyasının ənənələrini pozan dissident tədqiqatçılar müxtəlif vasitələrlə qorunur, XX əsrin 70-ci illərində isə bizi tariximizin qəhrəmanlıq səhifələri ilə tanış edəcək “Nəsimi”, “Babək”, “Tütək səsi”, “Ulduzlar sönmür”, “Axırıncı aşırım”, “Atrarı yəhərləyin”, “Dədə Qorqud”, “Nizami” kimi filmlər çəkildi. Təbii ki, azərbaycanlıların özünəinam hissini qaytarılmasına xidmət edən bu məqsədli ideoloji işin müəllifi o zaman Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi olan, gələcək müstəqil Azərbaycanın memarı - Heydər Əliyev idi.

Ümumilikdə, ən yeni tariximizə nəzər salanda biz Naxçıvan tarixinə yeni konseptual yanaşmanın əsasının 1996-cı ildə “Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan” Beynəlxalq Simpoziumundan sonra qoyulduğunun şahidi oluruq. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov simpoziumdakı çıxışında demişdir: “Bütün bunlar Naxçıvanın yeni istiqamətdə, yeni milli

ruhda və gerçək mənbələr əsasında, milli mənafe əsas götürülməklə əsl tarixinin yazılmasını meydana çıxarmalıdır”.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75, 80 və 85 illik yubileyləri ilə əlaqədar ulu öndər Heydər Əliyev və ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən imzalanmış sərəncamlar Naxçıvan tarixinin öyrənilməsinə yeni konseptual yanaşmanın hüquqi bazasını təmin edən sənədlər kimi tarixə düşdü. Muxtar respublikanın yubileyləri ilə əlaqədar keçirilən elmi konfranslarda Naxçıvan tarixinin mühüm dövrləri ilə bağlı yeni istiqamətlər müəyyən edildi.

2002-ci il Naxçıvan tarixi üçün, ümumilikdə, Naxçıvan elmi üçün çox ciddi əhəmiyyətə malik daha bir hadisə ilə yadda qaldı. Ulu öndər Heydər Əliyevin 7 avqust 2002-ci il tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi yaradıldı və məhz bölmənin açılışında ümummilli lider Heydər Əliyev Naxçıvanın ulu tarixinin tədqiqi ilə əsl həqiqətin öz yerini tapacağını vurğuladı. AMEA Naxçıvan Bölməsinin yaradılması Naxçıvanın tarixi ilə bağlı tədqiqat işlərinin aparılmasını və yeni tarixçi kadrların hazırlanması prosesini sürətləndirdi.

Naxçıvanda “Naxçıvan: tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri”, “Nuh Peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan”, “Naxçıvan: ilkin yaşayış və şəhərsalma yeri kimi”, “Naxçıvan: ilkin şəhər və Duzdağ” və başqa mövzularda onlarla simpozium və elmi konfransların təşkili və keçirilməsi təkcə əldə olunmuş elmi nəticələrin müzakirəsinə yox, həm də dünyanın müxtəlif ölkələrinin elm nəhənglərinin diqqətinin Naxçıvana yönəldilməsinə xidmət edirdi. Heç də təsadüfi deyildir ki, son 20 il ərzində biz ABŞ, Fransa, Rusiya, Türkiyə, İran kimi ölkələrin tanınmış elm adamlarının qələmindən Naxçıvanla bağlı həqiqətləri ortaya qoyan çox ciddi tədqiqat əsərlərinin – monoqrafiya və məqalələrin nəşrinin şahidi olmuşuq. 2006-cı ildən başlayaraq Naxçıvan

ərazisində məhz Naxçıvan arxeoloqlarının rəhbərliyi ilə Azərbaycan-Fransa, Azərbaycan-ABŞ birgə arxeoloji ekspedisiyalarının aparılmasının özü Naxçıvanda tarixə, tarix elminə göstərilən yüksək diqqətin və qayğının ifadəsi, Naxçıvan elminin beynəlxalq aləmdəki yerinin göstəricisidir.

Naxçıvan tarixinə yeni münasibət və Naxçıvanda tarixə yeni münasibət təkcə tarixi əsərlərin yazılması işi ilə yekunlaşmır. Bu, işin, sadəcə, bir tərəfidir. Tariximizin canlı şahidləri olan abidələrimizin bərpası istiqamətində 1996-cı ildən bu günə qədər görülən nəhəng işlər tariximizin tədqiqi ilə yanaşı, təbliğini də reallaşdırdı. Çünki Naxçıvan ərazisində mövcud olan Azərbaycan xalqının yaratdığı maddi-mədəniyyət inciləri – tarixi abidələr qədim diyarımıza əsassız iddialar irəli sürənlərə qarşı ən layiqli cavab, dünya elm aləmi üçün isə ən əsaslı sübutdur. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması, Naxçıvanda “Dədə Qorqud” meydanının salınması, Nuh Peyğəmbərin məzarüstü türbəsinin bərpa edilməsi, Möminə xatın və Qarabağlar memarlıq komplekslərinin konservasiyası, “Gəmiqaya” Tarix-Bədii Qoruğu və muzeyinin yaradılması, Əshabi-Kəhf, İmamzadə, buzxana abidələrinin, Came məscidinin, Zaviyə mədrəsəsinin, Yusif Küseyir oğlu türbəsinin, Xan sarayının, Naxçıvanqalanın, Culfada Xanəgah Abidə Kompleksinin, Əlincə qalasının, Gülüstan abidəsinin əsaslı bərpası, tarixi maddi-mədəniyyət nümunələrimizi, xüsusən qoç heykəllərini qorumaq və bu nadir nümunələri öyrənmək və təbliğ etmək məqsədilə Açıq Səma Altında Muzeyin yaradılması və bir yazıya sığışmayacaq qədər görülən digər işlər məhz yuxarıda sadaladığımız amallara xidmət edir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 6 dekabr 2005-ci ildə imzaladığı “Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması işinin

təşkili haqqında” Sərəncamından irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar haqqında pasport qeydiyyat kartları hazırlanmış abidələrin sayı 1200-dən artıqdır. 3700 metr yüksəklikdə yerləşən “Gəmiqaya” muzeyi dünyada olan muzeylər sırasında ən yüksəkdə yerləşən muzeylərdən biri və bəlkə də, birincisidir.

1996-cı ildən ötən illər ərzində elmə, tariximizin öyrənilməsinə, tarixçilərə göstərilən yüksək dövlət qayğısının məntiqi nəticəsi olmalı idi. Bu illər ərzində yazılan, hazırlanan yüzlərlə kitablar, monoqrafiyalar, məqalələrin hər biri Naxçıvanın tarixinə yeni yanaşmanın müxtəlif konturlarını, cizgilərini müəyyənləşdirirdi. Və təbii ki, tariximizə yeni yanaşmanın fundamental əsaslarını ifadə edən əsərlər meydana çıxmalı idi. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 6 avqust 2012-ci il tarixli “Naxçıvan tarixi” çoxcildliyinin hazırlanması və nəşr olunması barədə” Sərəncamı məhz belə bir əsərin meydana çıxma zamanının yetişdiyinin göstəricisi oldu. 2013-2015-ci illər ərzində üçcildlik “Naxçıvan tarixi” yüksək səviyyədə hazırlanaraq nəfis tərtibatda nəşr edildi və bu əsər tariximizə yeni yanaşmanın fundamental ifadəsi oldu. Lakin bu, son deyil, yeni bir başlanğıcdır. Bu günə qədərki tədqiqatlar tariximizin yeni yanaşma ilə ümumi mənzərəsinin formalaşmasına xidmət edirdisə, indi artıq tariximizin ayrı-ayrı nüanslarının istiqamətlərinin öyrənilməsi zamanın tələbidir.

Bu mənada hesab edirik ki, bu gün Naxçıvan tarixinə dair müasir tarixşünaslıq əsərlərinin yazılması ilə yanaşı, Naxçıvan haqqında tarixi qaynaqlarda əks olunmuş məlumatların toplanması, dilimizə tərcüməsi və vahid bir kitab halında elmi ictimaiyyətə, oxuculara təqdim edilməsi zərurətdir. Çünki, yazılan və öyrənilən tarix tarixi mənbələrə, qaynaqlara, sənədlərə istinad etdikdə əsaslı olur və həqiqəti əks etdirir.

Oxuculara təqdim etdiyimiz bu kitabda ən qədim dövrlərdən başlayaraq XX əsrə qədər müxtəlif ölkələrdən olan tarixçi, coğrafiyaşünas və səyyahlar tərəfindən qələmə alınmış əsərlərdəki Naxçıvanla bağlı məlumatlar toplanmış, Naxçıvan tarixinə dair bir sıra arxiv sənədləri təqdim edilmişdir. Qeyd edək ki, bizə qədərki dövrdə bu əsərlərin bir çoxu ayrı-ayrı Azərbaycanın görkəmli tarixçi alimləri tərəfindən dilimizə tərcümə olunaraq nəşr etdirilmişdir. Azərbaycan tarixinə dair belə qiymətli mənbələrin üzə çıxarılması və nəşri sahəsində böyük xidmətlər göstərmiş tədqiqatçılar sırasında Z.Bünyadov, N.Vəlixanlı, S.Əliyərli, O.Əfəndiyev, Ş.Fərzəlibəyli, S.Qaşqay, Y.Mahmudov, H.Qaramanlı, F.Səfərli, S.Məhəmmədi, N.Musalı və başqalarının adlarını çəkmək olar. Görkəmli tədqiqatçılarımız tərəfindən dilimizə çevrilmiş belə qaynaqların Naxçıvana aid hissələri bu kitabda toplanmaqla yanaşı alimlərimizin şərhləri də əksər hallarda qorunub saxlanılmışdır. Ümumilikdə, qaynaqlarda əks olunan məlumatlarla bağlı tərtibçilər tərəfindən şərhlər, açıqlayıcı və aydınlaşdırıcı məlumatlar da verilmişdir. Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş qaynaqlarla yanaşı, indiyə qədər dilimizə tərcümə edilməmiş bir sıra qaynaqların və arxiv sənədlərinin Naxçıvan tarixi ilə bağlı hissələri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Belə qaynaqlar içərisində rus, ingilis, fars, alman, fransız və Osmanlı dilində olan qaynaqlar vardır. Tərcümələrin əksər hallarda birbaşa bu kitabın tərtibçiləri tərəfindən edilməsi təbii ki, bu çevirmələrin gələcəkdə daha mükəmməl tərcüməsini istisna etmir.

Ümid edirik ki, Naxçıvan tarixinə dair qaynaqlarda verilən məlumatların toplandığı bu kitab elmi ictimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılanacaq və bizim bu topluda tam olaraq əhatə edə bilmədiyimiz qaynaqlar zaman-zaman digər tədqiqatçılar tərəfindən üzə çıxarılacaq və daha təkmil nəşrlər oxuculara təqdim olunacaqdır.

I BÖLMƏ

NAXÇIVANIN QƏDİM DÖVR TARİXİNƏ DAİR QAYNAQLAR

II SARDURİNİN CƏNUBİ AZƏRBAYCANIN QARADAĞ VİLAYƏTİNDƏ TAPILMIŞ KİTABƏSİ

Bu kitabə Arazbarı və ya Qaradağ vilayətindəki inzibati mərkəzdən 5 kilometr şərqdə, Sekindel kəndi yaxınlığında tapılmışdır. Kitabənin mətnini Sovet-gürcü tarixçisi Qriqori Aleksandroviç Melikişvili 1960-cı ildə “Qədim dövr tarixinin xəbərləri” nəşrinin 3-cü nömrəsində nəşr edilmiş “Urartu Mixi yazıları” adlı əsərində rus dilində təqdim etmişdir. Azərbaycan dilində isə kitabənin mətni 1989-cu ildə nəşr edilmiş “Azərbaycan tarixinə dair qaynaqlar” kitabında təqdim edilmişdir.

Kitabə Urartu hökmdarı I Argıştinin oğlu II Sardurinin (e.ə. 760-730) Puluadi ölkəsi üzərinə yürüşündən bəhs edir. Onun dövründə Urartu beynəlxalq siyasi vəziyyətdən istifadə edərək bir sıra əraziləri ələ keçirmiş, Assuriyanın zəifləməsindən istifadə edərək əvvəllər Assur asılılığında olan və yaxud ümumiyyətlə müstəqil siyasət yürüdən bir sıra əraziləri öz dövlətinə tabe etmişdir.

II Sardurinin Manna ərazilərinə, xüsusilə Ağrı dağı ilə Göyçə gölü arasındakı ərazilərə yürüşləri daha dağıdıcı olmuşdur. Puluadi ölkəsinin tarixi-coğrafi yerləşməsi ilə bağlı indiyə qədər müxtəlif tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Bəzi tədqiqatçılara görə o Araz çayından cənubda, digər bir qrup tədqiqatçıya görə isə Araz çayından şimalda yerləşmişdir. Bəzi

hallarda isə bu ölkənin Arazın hər iki sahilini əhatə etdiyi fikri irəli sürülmüşdür.

Puluadi toponiminin bu günki Ordubad rayonu ərazisində yerləşən Plovdağ ərazisi ilə bağlı olduğuna dair elmi fərziyyələr də irəli sürülmüşdür. Qeyd edək ki, ərazi özündə qədim dövr tarixinin izlərini bu gün də yaşatmaqdadır.

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun əməkdaşı, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, arxeoloq Bəhlul İbrahimlinin rəhbərliyi ilə bu ərazidə tədqiqatlar aparılmış, bəhs olunan dövrlərə aid çoxlu sayda maddi-mədəniyyət nümunələri aşkarlanmışdır. Kitabəyə əsasən Puluadi ölkəsinə aid bir sıra tarixi və tarixi-coğrafi məlumatları dəqiqləşdirmək mümkündür. Kitabənin mətni ilə tanışlıq göstərir ki, Puluadi ölkəsinin ərazisi əsasən dağlıq olmuşdur. Kitabədə həm də dövrün Puluadi hökmdarının adı da saxlanılmışdır – Kadiauya.

Qeyd edək ki, kitabənin “Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar” kitabının 1989 və 2007-ci il nəşrlərində kitabədə əksini tapmış sonuncu cümlə verilməmişdir. “Вестник древней истории” jurnalının 1977-ci ildə nəşr edilmiş 3-cü sayında kitabənin orjinal və rus dilində olan mətnləri ilə tanış olduğumuz zaman həmin cümlə diqqətimizi cəlb etmiş və ilk dəfə olaraq bu kitabda kitabənin mətni tam olaraq oxuculara təqdim edilir.

Kitabənin mətni:

Xalidi Tanrısı öz silahı ilə yürüşə çıxdı, dağlıq Puluadi ölkəsinin hökmdarı Kadiauya qalib gəldi....

Argiştinin oğlu Sarduri yürüşə çıxdı. Sarduri deyir: Mən 21 qala fəth etdim. 45 və yaxud 44 şəhəri mən bir gün ərzində fəth etdim. Möhkəmləndirilmiş hökmdar şəhəri Libliu[ni] şəhərini döyüşlə aldım.

Sarduri – böyük hökmdar, güclü hökmdar, ölkələrin hökmdarı, Biaynili ölkəsinin hökmdarı. Tuşpa şəhərinin hökmdarı.

Mənbələr:

1. *Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Çıraq, 2007, 400 s.*
2. *Меликишивили Г.А. Урартский клинообразные надписи. ВДИ. 1960 №3, с.5*
3. *Вестник древней истории, 1977, № 3, стр. 248-249.*
4. *Урартские клинообразные надписи // www.annales.info/urartu/ukn/417.htm*

İLANDAĞ KİTABƏSİ

Müasir Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində urartuların iki mixi yazısı, biri yaşayış yerindən 75 km cənub-şərqdə, İlandağda, digəri Fərhad evi adlanan Orta əsr karvansarasının yaxınlığında tapılmışdır. Fərhad evi kitabəsi tamamilə dağılmışdır.¹ İlandağ kitabəsi adlı kitabə Culfa rayonunun Xoşkeşin kəndi yaxınlığında aşkar edilmiş və mixi kitabənin mətni S.Qaşqay tərəfindən tərcümə edilmişdir. İlandağ kitabəsi İşpuini və Menuanın adını xatırlayır, e.ə. 820 və 810-cu illərdə onların hərbi hücumları və qələbələrindən bəhs edir. Bir metr uzunluğunda kitabənin mətnindən aydın olur ki, İşpuini və Menua Arsinie və Ania torpaqlarını tutmuş, Pluadidə İlahə Haldinin şərafinə kitabə qoymuş və qurban kəsmişlər. AMEA-nın müxbir üzvü, arxeoloq Vəli Baxşəliyevin fikrinə kitabənin təntənəli şəkildə yazılmasına baxmayaraq urartular heç vaxt bu ərazini işğal etməmişlər. Tədqiqatçı fikrini Naxçıvan ərazisində Urartu qalalarının tikilməsi haqqında heç bir epigrafiq və arxeoloji dəlilin tapılmaması ilə izah etmişdir.

Kitabədən aydın olur ki, Urartu çarları İşpuini və onun oğlu Menua bu ərazilərə yürüşlər təşkil etmişlər. Kitabədə onların zəbt etdikləri ölkələr arasında üç şəhər dövlətinin adı çəkilmişdir – Arsine, Arsikua, Ayanianu. Urartu çarları tərəfindən ələ keçirilmiş şəhərlər tutulduqdan sonra onlar tərəfindən dağıdılmışdır. Kitabədə adı çəkilən toponimlərdən “Arsine” adının bu gün Naxçıvan ərazisindəki “Ərəzin” toponimi ilə bənzərlik təşkil etməsi diqqətçəkicidir. Bundan əlavə kitabənin mətnindən müəyyən etmək mümkündür ki, urartulular burada çox qalmamış bu ərazidən cənub istiqamətinə - Puluadi ölkəsinə hərəkət etmişlər. Kitabəyə

---

¹ www.oglanqala.net; Baxşəliyev V. Dəmir dövrünün şəhəri. “Naxçıvanda ilkin şəhər mədəniyyəti” saytının materiallarından. // www.qedim.nakhchivan.az

əsasən Puluadi ölkəsində maldarlığın və qoyunçuluğun inkişafını da müəyyən etmək mümkündür. Bu ölkədə urartuluların ilahə Haldinin şərəfinə öküz və qoyun, onun arvadının şərəfinə isə inək qurban kəsmələri təsvir edilmişdir.

Kitabənin mətni:

Tanrı Haldinin əzəməti ilə İşpuini Sardurinin oğlu (və) Menua İşpuininin oğlu Arsine şəhərinin ölkəsini zəbt etdilər. İş ölkəsini, Arsikua şəhərinin ölkəsini, Ayanianu şəhərinin ölkəsini zəbt etdilər, dağıtdılar. Puluadi ölkəsində onlar tanrı Haldiyə lövhə ucaltdılar (və) əmr verdilər: Puluadi ölkəsində tanrı Haldiyə öküz və qoyun, Haldinin arvadına inək (qurban) kəsilsin.

Mənbələr:

- 1. Naxçıvan tarixi. Üç cilddə, I cild, Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 452 s.*
- 2. Qaşqay S. Qədim Azərbaycan tarixi mixi yazılı mənbələrdə. Bakı: Təhsil, 2006, 148 s.*

HERODOT “TARİX”

Sisseron tərəfindən “Tarixin atası” adlandırılmış Halikarnaslı Herodot (e.ə. 488- e.ə. 425) bəşəriyyət tarixi boyunca ilk tammiqyaslı tarix traktatının müəllifidir. Onun beş kitabdan ibarət olan “Tarix” əsərində yunan-fars müharibələri və həmin dövrün xalqlarının adət-ənənələri və yaşayışı təsvir edilir. Herodotun Babilistan, Assuriya, Misir, Kiçik Asiya, Peloponnes, Makedoniya, Frakiya və digər əraziləri gəzməsi, dövrünün siyasi dairələri ilə aktiv təmasda olması onun əsərinin əhatəli olmasına müsbət təsir göstərmişdir.

Herodotun əsərində konkret olaraq “Naxçıvan” adı çəkilməsə də “Klio” adlanan birinci kitabda, “Taliya” adlanan üçüncü kitabda və “Melpomena” adlanan dördüncü kitabda Naxçıvanın qədim dövr tarixi üçün əhəmiyyətli sayıla biləcək informasiyalar verilmiş, regionda yaşayan tayfalardan danışılmış, Araz çayının keçdiyi ərazilərin coğrafiyası göstərilmişdir.

Herodotun Midiya və Lidiyanın sərhədləri ilə bağlı verilən informasiyaların təhlili ilk növbədə belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, eramızdan əvvəl VI əsrdə Naxçıvan ərazisi məhz Midiya və Əhəməni dövlətlərinin hakimiyyəti altında olmuşdur. Herodotun midiyalılar və iskitlər arasında əsas döyüşlərin təsvirini verdiyi areal ilə bu günki Naxçıvan ərazisinin yerləşdiyi arealın üst-üstə düşməsi də qədim dövr tariximiz üçün maraq doğuran faktlardan biri hesab edilə bilər. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, əsərində Herodot Araz çayının yerləşdiyi arealı iki müxtəlif ərazidə göstərmişdir. Buna görə də “Tarix”də Araz çayı ilə bağlı əksini tapmış informasiyaların dərindən təhlili tarixçilərimizin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Massagetlər və Əhəmənilər arasında Araz çayı boyunca baş vermiş toqquşmalar

haqqında Herodotun verdiyi məlumatları bir sıra tarixçilər Orta Asiya ərazisində baş verməsi fikrini irəli sürsələr də, biz tədqiqatçılar üçün maraqlı olacağını nəzərə alaraq “Klio”da əks etdirilmiş bu hissəni də seçərək kitaba daxil etdik.

“Taliya”da yer alan məlumatlar əsasən Qafqazda məskunlaşmış xalqlarla bağlıdır. Burada ərazilərin dairələrə bölünməsi, orada məskunlaşmış xalqlar və onların verdiyi vergilərin miqdarı göstərilmişdir. Burada verilən məlumatlara əsasən belə bir fikir irəli sürmək olar ki, bəhs olunan dövrdə Naxçıvan ərazisi on birinci satraplığın ərazisinə daxil olmuşdur.

“Melpomena” hissəsində də Araz çayı ilə bağlı bəzi məlumatlar Naxçıvan tarixi üçün maraqlı olduğundan bu hissələr də oxuculara təqdim edilmişdir.

Birinci kitab - Klio

71. ...Krez isə rəmmalı düz yoza bilməyib, Kuruşu taxtdan salmaq və fars hökmranlığını yixmaq ümidi ilə Kappadokiyaya yürüş etmişdir.

72. Ellinlər kappadokiyalıları suriyalıları adlandırırlar. Bu suriyalıları isə fars hökmranlığına qədər lidiyalılara tabe idilər, sonra Kuruşa tabe oldular. Midiya və Lidiya hökmdarlığının sərhəddi isə Ərmən (sıra) dağlarından axıb gələn və Kilikiyadan keçən Qalis çayı olmuşdur.²

101. Nə isə, Deyok Midiya xalqını birləşdirir və bütün Midiyada hökmdarlıq edir. Midiyalıların tayfaları bunlardır buslar, paretakenlər, struxatlar, arizantlar, budilər və mağlar. Midiya tayfaları bax, bu qədərdir.

104. ...Kolxidadan Midiyaya da məsafə uzaq deyil-bu ölkələr Arasında saspirlər deyilən bircə xalq yaşayır. Onlardan ötüb

---

² Bu fakt sübut edir ki, eramızdan əvvəl VI əsrdə Naxçıvan ərazisi məhz Midiya və Əhmənilərin hakimiyyəti altında olmuşdur.

Midiyaya çatmaq olar. İskitlər isə Midiyaya, hər halda, bu yolla yürüş etməmişlər, bəlkə, düz yoldan burulub, Qafqaz dağlarını sağ tərəfdə qoyaraq daha uzaq olan yuxarı yolla getmişlər. Midiyalıların iskitlərlə vuruşması da elə burada başlamışdır. Bu vuruşmada midiyalılar basılmış və onların qüdrəti sarsılmışdır. İskitlər isə bütün Asiya üzərində hakim olmuşlar.

106. İskitlər Asiyada 28 il hakimiyyət sürüb özlərinin sırtıqlığı və azgınlığı nəticəsində orada hər şeyi xarablayırlar. Axı, onlar hər xalqdan müəyyən olunmuş vergi toplamaqla yanaşı, ölkənin hər yerini gəzib dolaşaraq əllərinə keçəni qarət edirdilər. Onda Kiaksar və midiyalılar bir dəfə çoxlu iskiti qonaq çağırıb keflənənəcən içirdir, sonra onları qırırlar.

201. Kuruş bu xalqı istila edəndən sonra massagetləri tabe etmək fikrinə düşür. Deyilənə görə, bu massagetlər çoxsaylı və igid tayfadır. Onlar gündoğan istiqamətdə, Araz çayının o tərəfində, issedonların qarşısında yaşayırlar. Bəziləri onları da iskit qəbiləsi hesab edir.

202. Bəzilərinin danışdığına görə, Araz İstrdən böyükdür; bəziləri isə əksinə, bunu o birindən kiçik hesab edirlər. Verilən məlumata görə Araz boyunca Lesbos böyükliyündə çoxlu ada var. Bu adalarda yay vaxtı yerdən çıxartdıqları müxtəlif köklərlə dolanan adamlar yaşayırlar. Onlar yay aylarında ağaclardan dəymiş meyvələr yığıb ehtiyat üçün saxlayırlar. Orada guya xüsusi növ meyvələr gətirən başqa ağaclar da var. Massagetlər dəstə ilə bir yerə toplaşıb tonqal qalayır, sonra onun ətrafında oturaraq həmin meyvələri oda atırlar. Ellilər çaxırdan necə sərxoş olurlarsa, bunlar da yanan meyvələrin iyindən sərxoş vəziyyətə düşürlər. Ocağa çox meyvə atdıqca özləri də o qədər artıq sərxoş olurlar ki, axırda ayağa qalxıb oynamağa və mahnı oxumağa başlayırlar. Bu tayfanın həyat tərzi haqqında belə danışırırlar. Araz çayı başlanğıcını Matiyena dağlarından götürür. Kuruşun 360 kanala böldüyü Gind

çayının da öz başlanğıcını eyni dağdan aldığıı xatırlatmışdıq. Araz qıvrılaraq 40 qola ayrılır ki, onun bircə qolundan başqa hamısı bataqlıqlarda itib batır. Deyilənlərə görə, bu bataqlıqlarda çiy balıq yeyib, adətən, porsuq dərindən paltar geyən adamlar da yaşayırlar. Arazın tək bircə qolu açıq yerlərdən keçərək Kaspi dənizinə tökülür. Kaspi dənizi isə heç bir başqa dənizlə əlaqəsi olmayan qapalı göldür. Axı, ellinlərin üzüb getdikləri Herakl Sütunlarının arxasındakı Atlantik və Qırmızı dəniz adlanan dənizlər ancaq bircə dənizdir.

205. Massagetlərin mələikəsi mərhum hökmdarın arvadı olmuşdur. Onun adı Tomiris idi. Kuruş guya evlənmək təklifi ilə ona elçilər göndərmişdi. Lakin Tomiris Kuruşun heç də ona evlənmək üçün elçi göndərməyib, bəlkə massagetlərin hakimiyyətini ələ keçirməyə çalışdığıı başa düşərək onu rədd eləyir. Onda hiylə ilə məqsədinə çata bilməyən Kuruş açıqcasına massagetlərin üzərinə müharibəyə gedir. Şah ordunun Arazdan keçməsi üçün körpülər düzəldilməsini, körpüləri təşkil edən gəmilər üzərində isə qüllələr ucaltmağı əmr edir.

206. Kuruşun qoşunu həmin işlərlə məşğul olarkən Tomiris Kuruşa bu sözləri çatdırmağı buyurur: "Midiyalıların şahı! Öz niyyətindən əl çək. Axı düzəltdiyın bu körpülərin sənə xeyri dəyib-dəyməyəcəyini əvvəlcədən bilə bilməzsən. Burax bunları, öz səltənətində şahlıq elə, bizim də öz taxtımızda hakimiyyət sürməyimizin paxıllığıı çəkmə. Amma sən, yəqin ki, bu məsləhətə qulaq asmayıb, sülhü pozaraq istədiyini etməyi üstün tutacaqsan. Sən massagetlərin üstünə hücumə keçməyi çox istəyirsənsə, onda çayın üstündə körpü saldırmağı dayandır. Biz üç günlük yol məsafəsində geri çəkilib, sən rahatca keç bizim torpağa. Yox, sən bizi öz torpağına buraxmağı üstün tutsan, onda sən də bizim kimi hərəkət edib, geri çəkilib". Bundan sonra Kuruş əsilzadələri müşavirəyə çağırıb, işi onlara izhar eləyir və necə hərəkət etmək

üçün onlardan məsləhət istəyir. Hamı bir səsle bu fikrə gəlir ki, Tomirisi ordusu ilə birlikdə burada, bu torpaqda gözləmək lazımdır.

209. Araz çayını keçəndən sonra Kuruş massaget torpağında bax belə bir yuxu görür. Şaha belə gəlir ki, deyəsən o, Güştəspin böyük oğlunu görüb. Bu oğlanın da çiyinlərində qanadlar bitib, bir qanadı Asiyaya, o biri Avropaya kölgə salır. Arsam oğlu Güştəspin də ən böyük övladı Əhəmənilər nəslindən Dara idi ki, o vaxt iyirmi yaşlarında bir gənc idi (və bu gənc hələ yeniyetməliyindən hərbi xidmətə yaramadığı üçün Parsada qalmışdı). Kuruş ayılıb gördüyü yuxunun mənasını düşünməyə başlayır. Şah belə hesab eləyir ki, yuxunun mühüm mənası var. Sonra o Güştəspi gətirməyi buyurur və təkidlə ona deyir: "Güştəsp! Sənin oğlun mənim və hökmranlığımın əleyhinə fitnə-fəsad üstündə ifşa olunmuşdur. Mən bunu dəqiq bilirəm və haradan törədiyini sənə deyəcəyəm. Tanrılar məni himayə edirlər və məni təhdid edən belanı əvvəlcədən mənə açırlar. Bax, dünən gecə mən sənin böyük oğlunu yuxuda gördüm və gördüm ki, çiyinlərindən bitmiş qanadların biri Asiyanın, o biri Avropanın üstünə kölgə salır. Mənim yuxumdan, hər halda tamamilə aydın olur ki, oğlun mənə sui-qəsd hazırlayır. Ona görə də mümkün qədər tezliklə Parsaya qayıt və mən düşmənlə ölkəsini tabe edib geri, evə qayıdana qədər onu mənim qarşımda cavab verməyə hazırla".

210. Kuruş Daranın onun əleyhinə xəyanət fikrinə düşdüyünü güman edərək belə deyirdi. Amma tanrılar bu yuxu vasitəsi ilə hökmdarın özünün massaget torpağında öldürüləcəyini və sağlqlığın Daraya keçəcəyini açmaq istəyirdilər. Güştəsp isə şaha belə cavab verir: "Şah! Sənin ömrünə qəsd edən fars kaş ki, heç doğulmasın! Belə bir fars varsa, o, tezliklə məhv olacaqdır! Axı, farsları qul vəziyyətindən azadlığa sən çıxartmışsan, özgə xalqlara bac verənləri hamının ağası eləmişən. Oğlumun iğtişaş fikrinə düşdüyünü

yuxuda görmüsənsə, onda mən onu sənin ixtiyarına verərəm: onunla istədiyini kimi rəftar elə!" Güştəsp şaha belə cavab verir. Sonra o, Araz çayını keçərək Parsaya qayıdır ki, (Kuruşu yarıtmaq üçün öz oğlunu keşikçilərin nəzarətində saxlasın).

211. Kuruş da bu dəmdə qoşunla birlikdə bir günlük məsafə qədər Arazın o tayına irəliləyib, sonra Krezin məsləhət gördüyü kimi hərəkət eləyir. Şah həmin yerdə ancaq zəif döyüşçülər qoyub, qoşunun ən yaxşı hissələri ilə yenə Araza doğru çəkilir. Onda massaget qoşununun üçdə bir hissəsi Kuruşun qoyub getdiyi döyüşçülərə hücum edib, cəsurcasına müqavimət göstərmələrinə baxmayaraq onları qırır. (Qələbədən sonra) massagetlər farsların qərargahında qalmış yeməkləri görüb kefi etməyə başlayırlar. Doyunca yeyib çaxır içir, sonra yığılıb yatırlar. Bu vaxt farslar gəlib düşmənin böyük hissəsini qırır, xeyli də əsir alırlar. Əsirlər içərisində Tomirisin oğlu, massagetlərin sərkərdəsi Sparqapis də vardı.

212. Hökmdar Tomiris öz qoşununun və oğlunun taleyindən xəbər tutub Kuruşun hüzuruna belə sözlərlə xəbər aparmaq üçün adam göndərməyi buyurur: "Ey qana susamış Kuruş! Bu qələbənlə öyünmə. Sən mənim oğluma şərəfli döyüş zamanı silah gücünə deyil, dəmi başınıza vuranda sizin özünüzü də ağılsızlaşdıran, (içdikcə) farsların nalayiq nitqlər seli püskürməyə başladığı üzüm tənəkinin meyvəsi sayəsində - bax bu acı vasitəsi ilə, hiyləgərliklə qalib gəldin. Bu belə! İndi də mənim xeyrixah məsləhətimə qulaq as: oğlumu mənə ver və massaget qoşununun üçdə bir hissəsini həyasızlıqla məhv etməyə nail olsan da, mənim torpağımdan sağ-salamat çıxıb get. Belə eləməsən, massagetlərin tanrısı Günəşə and içirəm ki, nə qədər acgöz olsan da, səni, həqiqətən, qanla doyduracağam".

213. Lakin Kuruş carçının sözlərinə heç məhəl qoymur. Çaxırın dəmi hökmdar Tomirisin oğlu Sparqapisin başından çıxandan

sonra, o özünün müsibətli vəziyyətini anlayıb buxovdan azad olunmasını Kuruşdan xahiş edir. Azad olunan və əlləri açılan şahzadə dərhal özünü öldürür. O, məhz belə həlak olur.

Üçüncü kitab - Taliya

89. Bunu etdikdən sonra Dara fars dövlətini əyalətlərə (mahallara) bölür ki, farslarda buna satraplıq deyilir. Bu mahalları təsis edib, oralara hakimlər qoyan şah qəbilələr üzrə vergi müəyyənləşdirir. Bir çox qonşu xalqlar bir satraplıqda birləşdirilmiş, bəzən yaxın qonşulardan əlavə, onlardan daha uzaq olan başqa satraplığın xalqları da həmin satraplıqda birləşdirilirdi. Satraplığın bölgüsü və vergilərin toplanması bu cür aparılmışdır: vergiləri gümüşlə ödəyənlər üçün şah Babil talantı çəkisi ilə, vergiləri qızilla ödəyənlər üçün Yeybeya çəkisi ilə ödəməyi müəyyənləşdirmişdir. Babil talantının çəkisi 78 Yeybeya minasına bərabərdir.

...92. Babil və Assuriyanın qalan hissəsi 1000 talant gümüş verir, 500 axtalanmış uşaq göndərirdi. Bura doqquzuncu dairədir. Akbatana və Midiyanın qalan hissəsi, parikanlar, ortokoribanlar 450 talant ödəyirdilər. Bura onuncu dairədir. Kaspilər, pavsiklər, pantimaflar və daritlər birlikdə 200 talant verirdilər. Bura on birinci dairədir. Baktriyalılardan eqlərə qədər olan xalqlar 300 talant vergi verirdilər. Bura on ikinci dairədir.

93. Paktikadan, Ərməndən və Evksin Pontuna qədər olan qonşu sahələrdən 400 talant gəlirdi. Bura on üçüncü dairədir...

97. Bu dairələr və yığılan vergilərin həcmi belə olmuşdur. Mən vergi qoyulmuş torpaqlar içərisində bircə Parsa torpağının adını çəkmədim, çünki farslar vergilərdən azad ölkədə yaşayırlar. Amma elə xalqlar da var ki, onlar vergi ödəməsələr də hədiyyələr göndərilirlər. Hətta, kolxlar və onların Qafqaz silsiləsinə qədər olan qonşuları da öz üzərlərinə könüllü hədiyyələr şəklində vergilər

(xərac) götürürlər. Bax, bu xalqlar hələ indi də şaha 100 oğlan və 100 qız uşağı göndəririlər.

Dördüncü kitab - Melpomena

40. Asiyanın bu bölgəsi Parsadan qərbdə yerləşir. Qərbdən şərqə doğru isə farslardan yuxarılarda olan midiyalılar, saspirlər və kolxlar ölkəsindən sonra Hind okeanı, daha doğrusu (qədim) adı ilə desək Qırmızı dəniz, şimala doğru Kaspi dənizi və şərqə axan Araz çayı gəlir. Asiya Hindistana qədər məskunlaşmışdır. Bundan sonra şərq istiqamətində səhra uzanıb gedir və onun haqqında heç kəs heç nə deyə bilməz.

Mənbə:

1. *Herodot. Tarix (Doqquz kitabda), Birinci hissə, Bakı, 1998, Tərcümə edəni: filologiya elmləri doktoru, professor Pənah Xəlilov*

İOSİF FLAVİ **“YƏHUDİLƏRİN KEÇMİŞİ”** **(“Antiquitates judaicae”)**

İosif Flavi və yaxud Yusif ben Mattatiah eramızın 37-ci ilində Yerusəlim (Qüds) şəhərində anadan olmuş yəhudi tarixçisidir. 20 yaş olarkən bir neçə girov kahinlərin azad edilməsi üçün Roma imperatoru Neronla danışıqlar aparmaq məqsədi ilə Romaya göndərilmişdir. O birinci Yəhudi-Roma müharibəsi zamanı Qalileyada ordu rəhbəri vəzifəsini yerinə yetirmiş və romalılara qarşı döyüşmüşdür. Bu müharibə zamanı tanıdığı Roma ordularının komandan Vespasianın 69-cu ildə Roma imperatoru olmasından sonra İ.Flavi tam hüquqlu Roma vətəndaşlığını almış imperator Vespasianın və onun oğlu Titusun ən yaxın məsləhətçisinə çevrilmişdir. İosif Flavinin ən məşhur əsərləri eramızın 75-ci ilində yazdığı “Yəhudi müharibəsi” və eramızın 94-cü ilində yazdığı “Yəhudilərin keçmişi” əsərləridir. “

“Yəhudilərin keçmişi” adlanan əsər romalılara dünya tarixini yəhudilərin nöqtəyi-nəzərindən təqdim etmək məqsədi daşımışdır. Əsərin Naxçıvan tarixi üçün maraq doğuran hissəsi dünya tufanı və Nuh peyğəmbərin gəmisinin quruya çıxması ilə bağlı olan hissədir. Bu hissə əsərin “Yaradılışdan İsaqın ölümünə qədər” adlanan birinci kitabının üçüncü bölümündədir. Əsərin orjinal mətni ilə də tanışlığımızı göstərir ki, İ.Flavinin əsərində konkret olaraq “Naxçıvan” toponimi deyil, “Apobaterion” ifadəsi işlədilmişdir ki, bu da Naxçıvan – Nuh çıxan sözü ilə təqribən eyni anlama gələn “Eniş yeri”, “Çıxış yeri”, “Dayanacaq yeri” mənalarını verməkdədir.

Təqdim etdiyimiz hissə əsərin 1737-ci ildə ingilis dilində nəşr olunmuş variantından Azərbaycan dilinə tərəfimizdən tərcümə edilmişdir.

I kitab. “Yaradılışdan İsaqın ölümünə qədər”

III bölmə

5. “Nə zaman ki, Allah əmr verdi və yağış yağmağa başladı. 40 gün boyunca göydən yerə su axdı. O qədər yağdı ki, su yerdən 15 arşın yüksəldi. O qədər yağdı ki, can qurtarmaq üçün gediləcək bir yüksəklik, uçmaq üçün bir zirvə yox idi. Yalnız yağış dayandıqdan 150 gün sonra sular çəkilməyə başladı (Bu on yeddinci ayın on yeddinci günü idi.) Bundan sonra gəmi Yuxarı ölkədəki (“Yüksək ölkə”) bir dağın zirvəsinə toxundu. Nuh bunu hiss etdikdə ətrafa baxdı və kiçik bir torpaq parçası gördü və qurtulduqlarına üçün qəlbində bir sevinc hiss etdi. Bir neçə gün sonra sular bir az da çəkildiyi zaman yer üzünün başqa hissələrində də suyun çəkilib-çəkilmədiyinə əmin olmaq üçün Nuh bir quzğunu gəmidən buraxdı. Yalnız bunu bildikdən sonra o əminliklə gəmidən çıxmağa bilirdi. Lakin quzğunun getdiyi hər yer su ilə örtülü idi və o yenidən Nuhun yanına qayıtdı. Yeddi gün keçdikdən sonra o ətrafdakı vəziyyəti öyrənmək üçün bu dəfə göyərçini gəmidən buraxdı. Göyərçin qayıtdı və palçıqla örtülmüş bir zeytun ağacı budağı gətirdi. Nuh bundan bildi ki, yer üzündəki sular getdikcə çəkilir. O daha yeddi gün gəmidə qaldıqdan sonra gəmidəki canlıları gəmidən buraxdı, o və onun ailəsi də gəmidən çıxdı. Tanrıya qurban kəsildi. Yuxarı ölkənin sakinləri bu yerləri Apobaterion³ adlandırırlar. Deyirlər ki, gəminin qalıqları buralarda indi də qalmaqdadır.

Mənbə:

1. *The Complete Works of Flavius Josephus.*
Translated by William Whiston, 1737

---

³ Yunancadan tərcümədə “Eniş yeri”, “Dayanacaq yeri”, “Çıxış yeri” mənalıdır.

STRABON “COĞRAFIYA”

Yunan coğrafiyaçısı və tarixçisi Strabon eramızdan əvvəl 64-cü ildə Kiçik Asiyanın Amasiya şəhərində anadan olmuşdur. Gənlik illərindən bəri fəlsəfə ilə məşğul olan və səyahətlər edən Strabonun 17 kitabdan ibarət olan “Coğrafiya” əsəri eramızdan əvvəl 7-ci ildə yazılmışdır. Bu əsər müəllifin itmiş “Tarixi qeydlər” əsərinin davamı hesab edilir.

Əsər 1964-cü ildə Q.A.Stratanovski tərəfindən bütövlükdə rus dilinə tərcümə edilmiş, 1989-cu ildə nəşr edilmiş “Azərbaycan tarixinə dair qaynaqlar” kitabında isə əsərin Azərbaycana aid hissələri Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək təqdim edilmişdir.

Əsərin Naxçıvana aid olan hissələri də XI kitabdadır. XI kitabın IV bölümündə Strabon Duzkuruda və yaxud yunan üslubu ilə ifadə etsək Dioskuriada adlanan bir ərazidən bəhs edir və qeyd edir ki, Qafqazın digər tayfaları bu əraziyə əsasən duz gətirmək üçün gedirlər. K.V.Trever Dioskuriada toponimini Gürcüstan ərazisindəki Suxumi ərazisində lokalizasiya etmişdir. Lakin istisna deyildir ki, duz istehsalı ilə məşhur olmuş “Dioskuriada” yunan Strabonun dilində bu formaya düşmüşdür. Çünki toponimin tərkibindəki “Dios” – “Duz” bənzərliyi fikrimizcə heç də təsadüf hesab edilə bilməz və geniş tədqiqatlar tələb edir. Nəzərə alsaq ki, ən azı Eneolit dövründən etibarən Naxçıvanda duz istehsalı əsas təsərrüfatı sahələrindən biri olmuş⁴, İpək yolunun antik dövrdə Naxçıvan ərazisindən keçən hissəsi məhz “Duz yolu” adlandırılmışdır, o zaman bu ərazinin məhz Naxçıvan ərazisi olduğu istiqamətində elmi hipotezalar irəli sürmək mümkündür.

---

⁴ Baxşəliyev V., Marro C., Hamon C. və b. Naxçıvan Duzdağının qədim duz mədənləri. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2012, 80 s., s. 13-14

Kitabın XIV bölümündə isə Strabon Araz çayı və bu çay böyünca yerləşmiş Azər və Artaksad şəhərləri haqqında bəhs etmişdir.. XI kitabın XIV bölümündə yer almış sözügedən hissə tələfimizdən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir.

XI kitab

IV bölüm

İndiki Qafqazın daha yüksək hissələri Albaniyada, İberiyada, kolxlar və qenioxlar ölkəsindəki ən cənub yerlərdir. Yuxarıda göstərdiyim kimi, orada elə tayfalar yaşayır ki, onlar Dioskuriadaya gedirlər, onlar başlıca olaraq ora duz üçün gedirlər. Bu tayfalardan bəziləri dağın zirvələrində yerləşir. Digər qismi isə meşəlik dərələrdə yaşayır. Əsasən çöl heyvanlarının əti, cır meyvə və südlə qidalanırlar. Qışda dağ zirvələri əlçatmazdır. Yayda isə əhali qar və buza görə, çixıntılar bərkidilmiş xam gönün iri parçalarını ayaqlarına bağlayıb ora çıxırlar. Aşağı düşəndə isə Atropat Midiyasında edildiyi kimi, öz yükləri ilə dəri üzərinə uzanıb buzun üstü ilə sürüşürlər.

XIV bölüm

3.Fərat çayının axınıni mən artıq təsvir etdim. O ki, qaldı Araza o əvvəlcə şərqə Atropatenaya doğru axır, sonra isə qərbə dönür və nəhayətdə şərqə istiqamətlənir. Azər və Artaksad adlı şəhərlər boyunca axır. Nəhayət Araksen düzənliyindən keçərək Kaspi dənizinə tökülür.

Mənbələr:

1. *Страбон. География в 17 книгах. Репринтное воспроизведение текста издания 1964 г. Москва: Ладомир, 1994.*

2. www.ancientrome.ru/antlitr

II BÖLMƏ

NAXÇIVANIN İLK ORTA ƏSR TARİXİNƏ DAİR QAYNAQLAR (IV-XII ƏSRLƏR)

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD”

Azərbaycan xalq ədəbiyyatının ən qədim yazılı abidələrindən biri hesab edilən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının demək olar ki, əksər boyları birbaşa olaraq oğuz türklərinin törəmələri olan azərbaycanlıların tarixi-etnoqrafik həyatını əks etdirir. Məlum olduğu kimi dastan eramızın VI-VII əsrlərindən formalaşmağa başlamışdır, dastanda olan hadisələrin bir çoxu məhz bu dövrlə səsləşir. Biz Naxçıvan tarixi üçün daha çox əhəmiyyət kəsb edən və Naxçıvan ərazisindəki hadisələrdən bəhs edən “Uşun Qoca oğlu Səgrək” boyunu bu kitaba daxil etməyi məqsəduyğun hesab etdik. Dastanın bu boyunda Əlincə qalasında məskunlaşmış xristian türklərlə müsəlman oğuzlar arasında baş vermiş hadisələrdən bəhs edilir. AMEA-nın müxbir üzvü Hacı Qadir Qədirzadə yazır: “...tarixi faktlar “Kitabi-Dədə Qorqud”da kafir adlandırılanların min illər boyu bu ərazinin əzəli sakinlər olan və İslamın yayıldığı ilk dövəndə hələ onu qəbul etməmiş xristian türklərdir.⁵ Boyda bu gün də Naxçıvan ərazisində qorunub saxlanılmaqda olan Əlincə qalası, Dərəşam suyu, Şiroğuz (Şərur) kimi toponimlər də yer almışdır. Dastandan məlum olan tarixi faktlardan biri də ondan

---

⁵ Qədirzadə Q. “Kitabi-Dədə Qorqud” və Naxçıvan: qarşılaşdırılmalı etnoqrafik motivlər. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 128 s., s. 95

ibarətdir ki, o zaman Əlincə qalasının mühafizəsi ən azı 1200 nəfər cəngavərə tapşırılmışdır.

Boyun tarixi tədqiqatlar üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq burada mətn müasir Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmış formada deyil, məhz dastanın bizə gəlib çatan nüsxələrində əksini tapan dildə təqdim edilmişdir.

“Uşun Qoca oğlu Səgrək boyunu bəyan edər”

Oğuz zamanında Uşun qoca deyərlər bir kişi vardı. Ömründə iki oğlu vardı. Ulu oğlının adı Əgrək idi. Bahadır, dəlü, yaxşı yigid idi. Bayındır xanın divanına qaçan istəsə varır-gəlürdi. Bəglərbəgi olan Qazan divanında buna heç qapu-baca yoğdı. Bəgləri basub, Qazan önində oturardı. Kimsəyə iltifat eyləməzdi.

Məgər xanım, genə bir gün bəgləri basub oturacaq Tərsu-zamış derlərdi, Oğuzda bir yigit vardı, aydır: “Mərə Uşun qoca oğlu, bu oturan bəglər hər biri oturduğu yeri qılıcıyla-ətməgiylə alubdur. Mərə, sən başımı kəsdin, qanımı tökdün, acımı doyurdun, yalnızcaqımı donatdın?!” - dedi.

Əgrək aydır: “Mərə Tərsuzamış, baş kəsüb-qan tökmək hünərimdir?” - dedi. Aydır: “Bəli, hünərdir ya”.

Tərsuzamışın sözi Əgrəgə kar eylədi. Durdı, Qazan bəgdən aqm dilədi. Aqm verdi, çağırtdı. Aqınçı dərildi. Üç yüz say cidalu yigit bunun yanına cəm oldı. Meyxanədə beş gün yemə-içmə oldı. Andan Şiröküz⁶ ucmdan Gögcə dənizə⁷ dəkin el çarpdı. Galaba toyum oldı. Yolu Əlincə qalasına uğramışdı. Qara Təkür orada bir qorı yapdırmışdı. Uçardan qaz, tavuq, yürürdən keyik, tavşan bu hovlaya doldurub, Oğuz yigitlərinə bunu dam etmişdi.

---

⁶ Bəzi ehtimallara görə Şərur mahalı nəzərdə tutulmuşdur.

⁷ Göyçə gölü

Uşun qoca oğlının bu qorıya uğradı. Qorının qapusın ovatdılar. Sıǵm-keyik, qaz-tavuuq qırdılar, yedilər-içdilər. Atlarının 8 əyərlərin aldılar, geyimlərin çıqardılar.

Məgər Qara Təkürün casusu vardı, bunları gördi. Gələb aydır: “Mərə, Oğuzdan bir bölük atlı gəldi. Qorunun qapusın ovatdılar, atlarının əyərin alub, geyimlərin çıqardılar. Mərə, nə durarsız?” - dedi.

Altı 12 yüz qara donlu kafir bunların üzərinə qoyuldılar. Yigitləri qırdılar, Əgrəgi tutdılar. Əlincə qalasına zindana bıraqdılar.

Qara-qara dağlardan xəbər aşdı. Qanlı-qanlı suların xəbər keçdi. Qalın Oğuz ellərinə xəbər vardı. Uşun qocanın ağ-ban evi önində şivən qopdı. Qaza bənzər qızı-gəlini ağ çıxarub qara geydi. Uşun qoca “Oğul, oğul!” - deyü ağca yüzlü anasıyla ağlaşdılar, bozlaşdılar.

İyəgülü ulalur, qabırqalı böyür. Məgər xanım, Uşun qocanın kiçi oğlu Səgrək eyü, bahadır, alp, dəlü yigit qopdı. Bir gün yolu bir dəməgə uğradı, qondılar. Yemək-içmək etdilər. Səgrək məst oldu. Dışra ayaq yolma çıqdı. Gördi kim, öksüz oğlan bir qız anı çəkişür. “Mərə, noldınız?” deyü bir şillə birinə, bir şillə birinə urdı. Əski donun biti, öksüz oğlanın dili acı olur. Biri aydır: “Mərə, mizim öksüzlüğimiz yetməzmi, bizi niyə urarsan? Hünərin var isə, qardaşın Əlincə qalasında əsirdir, var, anı qurtar!” - dedi.

Səgrək ayıtdı: “Mərə, qardaşımın adı nədir?” Ayıtdı: “Əgrəkdir”. Ayıtdı imdi: “Əgrəgə Səgrək yaraşur, 3 qardaşım sağmış, qayurmazam; qardaşsız Oğuzda durmazam. Qarannulu gözüm aydını qardaş!” deyü ağladı. İçərü - söhbətə girdi. Dəstur dilədi. “Bəglər, xoş qalun!” - dedi. Atın çəkдилər, bindi. Çapdı, atasının evinə gəldi. Atından endi. Anasının dilin aradı. Səgrək burada söyləmiş, görəlmiş, xanım, nə soylamış, aydır:

Qalqubanı, ana, yerimdən durdı
Yelisi qara Qazılıq atıma bütün hindim.
Arqurı yatan Aladağ ətəginə vardım.
Qanlı Oğuz ellərində dəmək var imiş,
anda vardım.

Yemək-içmək arasında
ağ-boz atlu bir çapar gəldi.
Çoq zamanmış, “Əgrək” deyərlər,
bir yigit tutsağmış.
Qadir Tanrı yol vermiş, çıxub gəlmiş.
Ulu-kiçi qalmadı, ol yigidə qarşu getdi.
Ana, mən də varayınmı, nə dersin? - dedi.

Anası burada soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış. Aydır:

Ağzın için öləyim, oğul!
Dilün için öləyim, oğul!
Qarşu yatan qara dağın yıqılmış idi,
yucaldı, axır!

Aqındılı görklü suyun sovgulmuşdı,
çağladı, axır!

Qaba ağacda dal-budağın qurımışdı,
yaşarıb-gögərdi, axır!

Qalın Oğuz bəgləri izinə varsa, sən varğil!
Ol yigidə yetdügində ağ-boz atın üzərindən
yerə engil!

Əl qavşırıb, ol yigidə salam vergil!
Əlin öpüb, boynın quçğil!
Qara dağım yüksəgi qardaş degil!
Nə durarsan, oğul, yortğil! - dedi.

Oğlan anasına soylamış, görəlim, nə soylamış, aydır:

Ana, ağzın qurusun!
Ana, dilin çürisün!

Mənim xud qardaşım varmış,
qayursam, olmaz!
Qardaşsuz Oğuzda dursam, olmaz!
Ana haqqı Tanrı haqqı olmasaydı,
Qara polad uz qılıcım tutaydım,
Gafillücə görklü başın kəsəydim,
Alca qanın yer yüzünə tökəydim,
Ana, zalım ana! - dedi.

Babası aydır: “Yanlıx xəbərdir, oğul. Qaçan-gedən sənin ağan degil, ayrıdır. Ağ saqallu mən babanı aqlatmağıl! Qancıq olmuş ananı bozlatmağıl!” - dedi. Oğlan burada soylamış, aydır:

Üç yüz altmış altı alp ava binsə,
Qanlı keyik üzərinə qovğa qopsa,
Qardaşlu yigitlər qalqar-qopar olur.
Qardaşsız miskin yigit ənsəsinə yumruq toqunsa,
Ağlayuban dörd yanına baqar olur.
Ala gözdən acı yaşın dökər olur...
Ala gözlü oğlunuzu görüncə
Bəg baba, xatun ana, əsən qalun! - dedi.

Ata-ana “yanlıx xəbərdir, getmə, oğul!” - dedilər. Oğlan aydır: “Məni yolımdan ayırman! Ağam tutulan qalaya varmayınca, ağamın ölüsün-dirisin bilməyincə, öldisə, qanın almayınca Qalın Oğuz elinə gəlməgim yox!” - dedi.

Ata-ana ağlaşub, Qazana adam saldılar. “Oğlan qardaşın andı gedər; bizə nə ögüt verərsən?” - dedilər. Qazan aydır: “Ayağına ət tuşağın urun!” - dedi. Yavuqlusu vardı, tez dügün-diring etdilər. Atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdılar. Oğlanı gərdəgə qoydılar. Qızla ikisi bir döşəgə çıqdılar. Oğlan qılıcın çıxardı. Qızla kəndü arasına bıraqdı. Qız aydır: “Qılıcın geydir, yigit, murad ver, murad al, sarılalım!” - dedi. Oğlan aydır: “Mərə qavat qızı, mən qılıcıma doğranayım, oxuma sancılayım! Oğlum

doğmasun, doğarsa, on yaşına varmasun, ağamın yüzün görməyincə, ölmüş isə, qanın almayınca bu gərdəgə girərsəm!” - dedi.

Uru durdı, tavladan bir şahbaz at çıxardı, əyərlədi, geyimin geydi. Dizecik, qarucıq bağlandı. Aydır: “Qız, sən mana bir yıl baqğıl! Bir yildə gəlməzsəm, iki yıl baqğıl! İki yildə gəlməzsəm, üç yıl baqğıl. Gəlməzsəm, ol vaqt mənim öldüğimi biləsən. Ayğır atum boğazlayub, aşum vergil! Gözün kimi tutarsa, könlün kimi seversə, ana varğıl!” - dedi. Qız burda soylamış, görəlīm, xanım, nə soylamış, aydır:

Yigidim, mən sana bir yıl baqam.
Bir yildə gəlməzsən, iki yıl baqam.
İki yildə gəlməzsən, üç-dört yıl baqam.
Dört yildə gəlməzsən, beş yıl, 10 altı yıl baqam.
Altı yol ayırdına çadır dikəm.
Gələndən-gedəndən xəbər soram.
Xeyir xəbər gətürənə at, don verəm,
qaftanlar geydürəm.
Şər xəbər gətürənin başın kəsəm.
Ərkəg sinəgi üzərimə qondurmayam.
Murad ver, murad al, andan get, yigidim! - dedi.

Oğlan aydır: “Mərə qavat qızı, ağam başına and içmişəm, dönməgim yox!” - dedi. Qız aydır: “Qədəmi qutsuz gəlin deyincə, udsuz gəlin desünlər. Qayın atama, qayın anama aydayım”, - dedi. Soylamış, qız aydır:

Atamdan yegrək qayın ata!
Anamdan yegrək qayın ana!
Qaytabanın buğrası ürkdı gedər,
Sarvanlar önin aldı, döndərəmöz.
Qaraquc ayğırın ürkdı, gedər,
Ilqıçılar önin aldı, döndərimöz.

Ağayılın qoçları ürkdı, gedər,
Çoban önin aldı, döndəriməz.
Ala gözlü oğlun qardaşını andı, gedər,
Ağca yüzlü gəlinün döndəriməz;
sizə məlum olsun! - dedi.

Ata-ana ah etdilər. Yerlərindən qalqdılar “oğul, getmə” deyü. Gördilər, çarə olmadı. “Əlbətdə, ol ağam tutulan qalaya varmayınca olmazam”, - dedi.

Atası-anası: “Yort, oğul! Uğurun açuq olsun, sağ-əsən varub gələsən, gələcəgin varsa!” - dedilər. Atasının-anasının əlin öpdü. Qaraquc atına sıçrayub bindi. Dün qatdı, yort eylədi. Üç gün dünli-günli yortdı. Dərə-şam ucundan⁸ keçdi, ol qardaşı tutulan qoriya gəldi. Gördi kim, ilqıçı kafirlər yund güdərlər. Qılıc 6 çəküb altı kafir dəplədi, tovlanbaz urub yundları ürkitdi. Gətürüb ol qoriya qoydı. Dün qatmış, üç gün-dünli yortmuş yigit, qarannulu gözün uyxu almış yigit, atının çilbərini biləginə bağladı, yatdı-uyudu.

Məgər kafirin casusu vardı. Gələub təkürə aydır: “Oğuzdan bir dəlü yigit gəldi. İlqıçları öldürdi. Yundları ürkitdi, gətürüb qoriya qoydı” Təkür aydır: “Yaraqlı altmış adam seçin, varsunlar, tutub gətürsünlər”, - dedi.

Altmış yaraqlı adam seçdilər, vardılar. Nagahandan altmış dəmir donlu kafir oğlanın üzərinə gəldilər. Geyim qılıcısından, at çığırtmasından (məgər yigit ayğır binərdi), xanım, at qulağı sağ olur, çəkübəni oğlanı oyardı. Oğlan gördi kim, bir alay atlu gəlür, sıçradı. Adı görklü Məhəmmədə salavat gətürdi. Atına bindi. Qara donlu kafirə qılıc urdı. Basdı qalaya qoydı. Yenə uyxusun yenməyüb, yerinə varub yatdı-uyıdı. Genə atının çilbərin biləginə keçürdi.

---

⁸ Naxçıvan ərazisində Culfa yaxınlığında Dərəşam toponimi bu gün də qalmaqdadır.

Kafirlər, sağ olanları, qaçaraq təkürə gəldilər. Təkür aydır: “Tu yüzünüzə, altmış kişi! Bir oğlanı tutamadınız!” - dedi. Bu kərrə yüz kafir oğlanın üzərinə gəldilər. Aygır yenə oğlanı oyardı. Gördi, kafirlər alay bağlamış gəlirlər. Oğlan durdı, atma bindi. Adı görklü Məhəmmədə salavat gətirdi. Kafirə qılıc qoydı, basdı qalaya tıqadı. Atını döndərdi. Genə mənzilinə gəldi. Uyxusun yenəmədi, gerü yatdı- uyıdı. Atmın çilbərin yenə biləginə keçürdi. Bu kərrə at oğlanın biləgindən boşandı, qaçdı.

Kafirlər yenə təkürə gəldilər. Təkür aydır: “Bu qatla üç yüz varın!” - dedi. Kafirlər aydır: “Varmazuz, kökümüz kəsər, həpümüz qırar!” - dedilər. Təkür aydır: “Ya necə eyləmək gərək? Varın, ol tutsaq yigidi çıxarın-gətürün. Dəpəgən köbini süsəgən yırtar. At verin, don verin!” - dedi.

Gəldilər. Əgrəgə ayıtdılar: “Yigit, sana təkür himmət eylədi. Şunda bir dəlü yigit yolçının-yolıqçının, çobanın-çolığın ətməgin alır. Tut ol dəlüyi öldür, səni qoyu verəlim, var-get!” - dedilər. “Xoş ola!” - dedi. Əgrəgi zindandan çıqardılar. Saçı-saqalını yüldilər. Bir at, bir qılıc verdilər. Üç yüz kafir ana yoldaşlığa verdilər. Oğlanın üzərinə gəldilər. Üç yüz kafir gen yerdə durdılar.

Əgrək aydır: “Qanı ol dəlü yigit?”. İraqdan göstərdilər. Əgrək aydır: “Gəlün varalım, tutalım!” Kafirlər aydır: “Təkürdən buyruq sana oldı, sən var!” - dedilər. Əgrək aydır: “Uşda uyur, gəlün varalım!” - dedi. Kafirlər aydır: “Hay, nə uymaq, qoltuğu altından baqar, qalqar, bizə gen yazuyı dar göstərər”, - dedi. Aydır: “İmdi mən varayım, əlin-ayağın bağlayayım, andan siz gələsiz”, - dedi. Sıçradı, kafirlər arasından çıqdı. At sürüb, bu yigidin üzərinə gəldi. Atından endi, çilbərini bir dala ilişdirdi. Baqdı gördi kim, ayun on dördinə bənzər bir məhbub, ala gözlü gənc yigit burçuq-burçuq dərləmiş, uyur. Gələndən-gedəndən xəbəri yoq. Dolandı, başı ucuna gəldi. Gördi kim, belində qopuzu var. Çıqarub, əlinə aldı. Soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış, aydır:

Qalquban yerindən duran yigit,
Yelisi qara Qazlıq atın butun binən,
Arqubeli Ala dağdan dünin aşan,
Aqındılı görkli suyi dölüb keçən,
Qarıplığa gələn yaturmı olur?
Bənciləyin qarusından ağ əllərin bağladuban,
donuz damında yaturmı olur?
Ağ saqallu babasını, ağ birçəklü anasını
ağladuban bozladurmı olur?
Niyə yatursan, yigit?
Gafil olma, görklü başın qaldır, yigit!
Ala gözün açgil, yigit!
Qadir verən dadlu canın uyxu almış,
Yigit, qarusından qollarını bağlatmağıl!
Ağ saqallu babam, qarıcıq anam ağlatmağıl!
Nə yigitsən, Qalın Oğuz elindən gələn yigit?
Yaradan haqqıyçun dur gəlgil!
Dörd yanını kafir bağladı, bəllü bilgil! - dedi.

Oğlan sərmərdi uru durdı. Qılıncının belçəğına yabışdı kim, bunu çırpa, gördi kim, əlində qopuz var. Aydır: “Mərə kafir, dədəm Qorqud qopuzu hörmətinə çalmadım, - dedi, - əgər əlində qopuz olmasaydı, ağam başıyçun, səni iki para qılurdum”, - dedi. Çəkdi qopuzu əlindən aldı oğlan burada. Soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış:

Alan sabah yerindən durduğum qardaş için.
Ağ-boz atlar yorultmuşam qardaş için.
Qalanızda tutsaq varmıdır, kafir, degil mana?
Qara başım qurban olsun, kafir, sana! - dedi.

Ulu qardaşı Əgrək burada soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış. Aydır:

Ağzın için öləyim, qardaş!

Dilün için öləyim, qardaş!
Qalarda-qoparda yerin sorar olsam, nə yerdir?
Qara gərdun içində yol arasan,
azsan, umun nədir?
Qaba ələm götürən xanlar kim?
Qovğa günü öndin dəpən alpinuz kim?
Yigit, sənin baban kim?
Alp ər ərdən adın yaşıрмаq eyib olur, adın nədir,
yigit? - dedi.

Bir dəxi soylamış, aydır:

Qaytabanım güdəndə sarvanımmısan?
Qaragüçüm güdəndə ılcıçımmısan?
Ağayılım güdəndə çobanımmısan?
Qulağında şırşıyan 3 naibımmisən?
Beşikdə qoyub getdigim qardaşcığımmısan?
Yigit, degil mana!
Qara başım qurban olsun bu gün sana! - dedi.

Səgrək burada ulu qardaşına soyladı. Aydır:

Qara gərdun içində yol azsam, umum, - Allah!
Qaba ələm götürən xanımız, - Bayındır xan!
Qırış günü öndin dəpər alpımız, - Salur Qazan!
Babam adın sorarsan, - Uşun qoca!
Mənim adım sorar olsan, - Səgrək!
Qardaşım varmış, adı Əgrək! - dedi.

Bir dəxi soyladı, aydır:

Qaytabanda güdəndə sarvanınam.
Qaraquçın güdəndə ılcıçınam.
Beşikdə qoyub getdigin qardaşınam, - dedi.

Ulu qardaşı Əgrək burada soylamış, görəlİM, xanım, necə soylamış, aydır:

Ağzın için öləyim, qardaş!
Dilün için öləyim, qardaş!
Ərmi oldun, yigitmi oldun, qardaş!
Qəribliğa qardaşın istəyü sənmi gəldin, qardaş!

Qalqubanı iki qardaş quca-quca görüşdilər. Əgrək kiçi qardaşın boynın öpdi. Səgrək daxı ağasının əlin öpdi. Qarşu yaqadan kafirlər baqışurlar, aydırlar: “Gürəşdilər, olamı? Bolay ki, bizimki yenə”, - dedilər. Gördilər kim, qucışdılar-görüşdilər, Qazılıq atlar binişdilər. Qara donlu kafirə at saldılar, qılıc yürütdilər. Kafiri basdılar-qırdılar, qalaya dökdilər. Gələb yenə ol qorıya girdilər. Yundları daşra çıqardılar. Tavlanbaz urub, yundları önlərinə bıraqdılar. Dərə-şam suyunu⁹ dəlüb keçdilər. Dün qatdılar. Oğuzun sərhəddinə yetdilər.

Qanlı kafir əlindən qardaşcuğun dartub aldı. Ağ saqallu babasına muştçı göndərdi. “Babam mana qarşu gəlsün!” - dedi.

Uşun qocaya çapar gəldi. “Muştluq! Gözün aydın! Oğulların ikisi bilə sağ-əsən gəldi”, - dedilər. Qoca eşidüb şad oldı. Gumbur-gumbur davullar çalındı. Altuntuc borılar ağrıldı. Ol gün ala bargah otaqlar dikildi. Atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırıldı. Qoca bəg oğullarına qarşu gəldi. Atından endi, oğlanlarıyla quca-quca görüşdi: “Xoşmısız, əsənmisiz, oğullar?” - dedi. Günligi altunluca odasına gəldilər. Şadlıq, yemək-içmək oldı. Ulu oğluna dəxi görklü gəlin gətürdi. İki qardaş bir-birinə sağdıç oldılar, gərdəklərinə çapub düşdilər. Murada-məqsuda irişdilər. Dədəm Qorqud gələbən boy boyladı, soy soyladı.

---

⁹ Naxçıvan ərazisində bu gün də toponim olaraq qalmış Dərəşam ərazisi nəzərdə tutulur.

Əvvəl-axır uzun yaşın ucı ölüm!
Ölüm vaxtı gəldügendə Tarı imandan ayırmasun!
Günahınızı Məhəmməd Mustafa yüzi suyına
bağışlasun!
“Amin” deyənlər didar görsün! Xanım, hey!

Mənbə:

1. *Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.*
2. *“Dədə Qorqud yurdu Naxçıvan” tarixi-coğrafi və etnoqrafik atlas. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2017, 462 s.*

ƏBU MƏHƏMMƏD ƏHMƏD İBN ƏSƏM ƏL-KUFİ
“FƏTHLƏR KİTABI”
(“Kitab əl-fütuh”)

X əsr ərəb müəllifi Əbu Məhəmməd Əhməd İbn Əsəm əl-Kufinin Xilafət tarixinə dair «Kitab əl-fütuh», (“Fəthlər kitabı”) əsəri Əbu Bəkrin Xilafət taxtına çıxmasından (632-ci il) xəlifə əl-Müstəinin ölümünə qədərki (866-cı il) dövrü əhatə edir.

Almaniyanın Qota şəhərinin kitabxanasında saxlanılan birinci cildin yeganə əlyazma nüsxəsi xəlifə Osmanın (634-644) dövrünə qədərki hadisələri əhatə edir. İstanbulun Topqarı kitabxanasının III Əhməd bölməsində mühafizə edilən ikinci və üçüncü cildlərin yeganə nüsxələri xəlifə Osman dövrünün sonundan xəlifə əl-Müstəin dövrünün sonunadək cərəyan edən hadisələri əhatə edir.

Əsəri ərəb dilindən akademik Ziya Bünyadov tərcümə etdirərək nəşr etdirmişdir.

Əsərdən məlum olur ki, ilk Abbasi xəlifəsi Əbülabbas əs-Səffah (750-754) hakimiyyətə gəldikdən sonra Naxçıvanın da daxil olduğu Azərbaycan ərazilərinə Məhəmməd ibn Sul adlı şəxsi hakim təyin etmişdir. Abbasi hakimiyyətini təmsil edən bu ərəb sərkərdəsi Azərbaycana gəlib çatarkən onun ordusundakı əsgərlərin sayı mənbədə 100 min nəfər civarında göstərilmişdir. Abbasilərin hakimiyyətinə qədər Azərbaycanda Əməvi hakimiyyətinin təyin etdiyi vali olan Müsafir ibn Kəsir əl-Qəssab Naxçıvan yaxınlığında yerləşmiş Qala əl-Kilaba sığınmış və maraqlıdır ki, onun tərəfdarları məğlub olduqdan sonra Sicistana çəkilməklər. Bəzi tədqiqatçılar əsərdə Sicistan kimi qeyd olunan ərazinin tarix boyu əksər hallarda taleyi Naxçıvanla bağlı olmuş Sisyan olduğu qənaətindədirlər. Qeyd edək ki, dövrün ərəb mənbələrində Sisyanın adı əksər hallarda Sisəcan kimi göstərilmişdir.

Üsyan məğlub edildikdən və üsyançıların başçısı öldürüldükdən bir müddət sona xəlifə qardaşı Əbu Cəfər əl-Mənsuru Naxçıvanın da daxil olduğu inzibati vahidin valisi təyin edir. Əsərdə yeni valinin gələrkən Kiran adlı yerdə qışlaması da Naxçıvan tarixi ilə bağlı maraqlı doğuran məsələlərdəndir. Bu ərəb mənbəsində Əbu Müslimin Harun ər-Rəşidə qarşı Beyləqandan Naxçıvana və Dəbilə gəlməsi haqqında da məlumat verilmişdir.

Biz yenidən Azərbaycandakı hadisələrə qayıdırıq

[Müəllif] deyir: Bundan sonra Əbülabbas əs-Səffah Məhəmməd ibn Sul adlı adamı hüzuruna çağırır, ona ordu verdi və Azərbaycana vali təyin etdi. Məhəmməd ibn Sul əsgərləri ilə yola düşüb Azərbaycan torpağına yetişdi. Başqa döyüşçülər də onun ordusuna qoşulduğu üçün atlılarının sayı 100 min oldu.

[Müəllif] deyir: Bu zaman Azərbaycanda Müsafir ibn Kəsir əl-Qəssab ağalıq edirdi. Məhəmməd ibn Sulun yola çıxması haqqında xəbəri eşidəndə o, Rum (Bizans) ölkəsində olan Qala əl-Kilab (“Sərt qala”) adlanan qalaya gedib orada möhkəmləndi. Çox keçmədən Məhəmməd ibn Sul qoşunu ilə buraya yaxınlaşaraq, qalanı mühasirəyə alır. O uzun müddət Müsafirlə döyüşür, nəhayət, onu və onun çoxlu silahdaşlarını məhv edir. Qiyamçıların qalıqları Sicistana¹⁰ qaçırırlar.

[Müəllif] deyir: Məhəmməd ibn Sul qiyamçıların başçısı Müsafir ibn Kəsinin və onun silahdaşlarının kəsilmiş başlarını xəlifə Əbülabbas əs-Səffahın hüzuruna göndərir. Özü isə ordusu ilə Beyləqan şəhərinə gedib, bir neçə gün orada qalır.

Sonra o, Bərdə şəhərinə gəlir, uzun müddət burada qalaraq ölkəni idarə edir. Bundan sonra Əbülabbas əs-Səffah Məhəmməd ibn Sulu valilikdən kənar edir, yerinə öz qardaşı Əbu Cəfər əl-

---

¹⁰ Sisya

Mənsuru təyin edir. Əbu Cəfər də yola düşüb, gəlib Azərbaycan torpaqlarına çatır. O, Kiran¹¹ adlı yerdə qışlayır, yay mövsümünü isə Curan torpağında (Gürcüstan) yerləşən əd-Dəribə adlı otlaqda keçirdi.

Yaramaz Əbu Müslüm və onun xəlifə Harun ər-Rəşidə qarşı çıxışı haqqında hekayət

[Müəllif] deyir: Yaramaz Əbu Müslüm xəlifə Harun ər-Rəşidə qarşı Beyləqan şəhərində üsyan etdi. Xəlifə İshaq ibn Müslüm əl-Üqeyli adlı sərkərdəni İraq döyüşçülərindən ibarət beş min atlının başında onun üstünə göndərdi. Bundan xəbər tutan yaramaz Əbu Müslüm, İshaq ibn Müslümə qarşı hərəkət etdi. Hər iki tərəf Varsan şəhərinin yanında üz-üzə gəlib, şiddətli döyüşə girdilər. Tale üzünü xəlifə Harun ər-Rəşidin dostu olan İshaq ibn İbrahimdən çevirdi və yaramaz Əbu Müslüm onu məğlub etdi. Bundan xəbər tutan xəlifə Harun ər-Rəşid Əbu Müslümə qarşı əl-Abbas ibn Cərir ibn Xalid əl-Qəsri adlı sərkərdəsini göndərir. Əbu Müslüm onu da məğlub edir. Onda xəlifə, Əbu Müslümün üstünə Mədən əl-Xumsi adlı sərkərdəni göndərir, amma Əbu Müslüm onu da məğlub edir.

Sonra Əbu Müslüm olduğu yeri tərk edib, Azərbaycanın Naxçıvan adlı şəhərinə gəlib onu tutur, xərac toplayıb, onu öz silahdaşlarının arasında bölüşdürür. Buradan o, Dəbil şəhərinə tərəf gedir, dörd ay onu mühasirədə saxlasa da, ala bilmir. Geriyə qayıdıb Beyləqana gəlir və burada yerləşir. Buradan o, müxtəlif tərəflərə basqınlar törədir, öldürür, yandırır və talan edirdi.

[Müəllif] deyir: Bunlardan xəbər tutan xəlifə Harun ər-Rəşid, Əbu Müslümün üstünə otuz min döyüşçüsü olan üç ordu göndərir. On min nəfərlik bir qoşuna Yəhya əl-Hərəşi, on min nəfərlik başqa

---

¹¹ Burada söhbət Azərbaycan ərazisində yerləşən Kiran (Xaraba-Gilan) şəhərindən gedir.

qoşuna Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani başçılıq edirdi. Yəhya əl-Hərəşi on min nəfərlə əl-Cəzirə yolu ilə hərəkət etdi.

[Müəllif] deyir: Bu ordular Əbu Müslümün üzərinə hər tərəfdən hücumla keçdilər, lakin Əbu Müslüm düşmənlə üz-üzə gəlməmişdən əvvəl vəfat etdi.

[Müəllif] deyir: Yaramaz Əbu Müslüm ölən kimi, onun yerini əs-Sakin ibn Musa ibn Həyyan əl-Beyləqani tutdu. O, Yəhya əl-Hərəşi ilə qarşılaşmaq üçün Beyləqan şəhərindən hərəkət etdi. Onlar Azərbaycan torpağında üzləşdilər və əs-Sakin ibn Musanın dəstələri darmadağın edildi, əl-Xəlil adlı oğlu isə əsir düşdü. Əs-Sakin ibn Musa və onun yaramazları Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybaninin ordusuna qarşı hərəkət etsələr də, ən nəhayət ondan aman diləməli oldular. Yəzid ibn Məzyəd onları bağışladı.

[Müəllif] deyir: Xəlifə Harun ər-Rəşid Azərbaycanda və Arranda hakimiyyətdə olanların hamısını vəzifələrindən kənar etdi. Sonra o, Səid ibn Səlm ibn Quteybəni çağırıdırıb, bütün ölkənin idarəsini ona verdi.

Mənbə:

1. *Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. Bakı:Nurlan, 2005, 336 s.*

ƏL-BƏLAZURİ
“ÖLKƏLƏRİN FƏTHİ”
(“Kitəb futuhi-l-buldən”)

Əhməd ibn Yəhya ibn Cabir əl-Bəlazuri (təqr-820-892) orta əsrlər dövrünün ərəb tarixçilərindən biridir. O həyatının çox hissəsini Bağdadda keçirmiş və Xəlifə Əl-Mütəvəkkilin sarayı ilə sıx əlaqədə olmuşdur. Xəlifə Əl-Müstəinin dövründə o sarayda yaşamış və xəlifənin oğlu əl-Mutaazzın müəllimi olmuşdur. Onun adının sonundakı Bəlazuri nisbəsi bəlazur adlanan dərmanı içərək zəhərlənməsi ilə bağlı olmuşdur.¹²

Əhməd ibn Yəhya əl-Bəlazuri özünün iki məşhur əsəri ilə şöhrət qazanmışdır. Bunlardan birincisi «Futuhu-l-buldən» («Ölkələrin fəthi»), digəri isə «Ənsəbu-l-əşraf və əxbaruhə» («Yüksək mənəblilərin nəsəbi və onlar haqqında məlumatlar») əsəridir. “Ölkələrin fəthi kitabı” xilafət sistemindəki ölkələrin ərəblər tərəfindən istila edilməsinin dəqiq təsvirini vermişdir.

Əsərlə tanış olarkən ilk növbədə bəhs olunan dövrdə Ərəb Xilafətinin inzibati idarəçilik sistemi haqqında aydın təsəvvürə malik olmaq lazımdır. Məlum olduğu kimi cənubdan şimala doğru hərəkət edən ərəblər Əməvilər dövründə işğal etdikləri bölgələrdə canişinlik sistemi yaratmış, Arran və Gürcüstan əraziləri, o cümlədən Naxçıvanın daxil olduğu Basfuracan və Sisyanı vahid canişinliyin tərkibinə daxil edilmişdir. Bu inzibati vahidin mərkəzi əvvəlcə Dəbil, 789-cu ildən etibarən isə Bərdə şəhəri olmuşdur. Canişinliyin ərazisi öz növbəsində dörd bölgəyə ayrılmışdı. Tarixi Naxçıvanın qərb ərazilərini əhatə edən Basfurracan vilayəti III bölgəyə, tarixi Naxçıvan ərazilərinin şərq hissəsini əhatə edən Sisəcan (Sisyan) isə Arran ilə birlikdə I bölgəyə daxil olmuşdur.

---

¹² Chisholm, Hugh, ed. (1911). "Balādhurī". Encyclopædia Britannica. 3 (11th ed.). Cambridge University Press. p. 233

Mənbədə birbaşa olaraq Naxçıvanla bağlı maraqlı doğuran məlumatlardan biri də Ənuşirəvanın Nəşəva şəhərində apardığı abadlıq işləri ilə bağlı olmuşdur. Müəllif bu hadisəni “O, Busfurracan vilayətində Nəşəva şəhərini saldırdı.” - cümləsi ilə təsvir etmişdir. Tarixdən də məlum olduğu kimi Naxçıvan şəhərinin məskunlaşma tarixi hələ 5000 il öncədən başlayır. Ehtimal ki, 531-579-cu illərdə hakimiyyətdə olmuş Sasani hökmdarı Ənuşirəvan yeni şəhər saldırmamışdır. O sadəcə olaraq VI əsrin 70-ci illərində Bizansla aparılan müharibələr zamanı dağıntıya uğramış Nəşəva şəhərini bərpa etdirmişdir.

Maraqlı doğuran digər məsələ Sasani hökmdarının Sisəcan vilayətində saldırdığı iki qala ilə bağlıdır. Əsərdə bunlardan biri Kiləb, digəri isə Sahyunis adlandırılmışdır. Sahyunis toponimi o baxımdan maraqlıdır ki, Əshabi-Kəhfəliyə bağlı rəvayətlərdən birində yerli hökmdarın adı Dağ Yunis və ya Şah Yunis kimi təsvir olunur. Təbii ki, bu fikrin nə qədər əsaslı olduğu geniş tədqiqatlar tələb edir. Tarixi Dəbil şəhərinin taleyinin də uzun bir dövr ərzində məhz Naxçıvanla bağlılığını nəzərə alaraq əsərdə bu şəhərdə baş verən proseslərlə bağlı bəzi hissələri də bu kitaba daxil edilmişdir.

Əsərdən seçmələr

Bərdə sakinlərindən Məhəmməd ibn İsmayıl və bəzi şəxslər Əbu Bəraə Anbəse ibn Bəhrin sözlərinə istinadən, habelə Məhəmməd ibn Bişr əl-Qali öz şeyxlərinin, Bərmək ibn Abdullah əd-Dəbili, Məhəmməd ibn əl-Muxəyyis əl-Xilati və başqaları isə işlərinə bələd olan adamların sözlərinə istinadən mənə, bir-biri ilə tutuşdurub müqayisə etdiyim aşağıdakı məlumatları söylədilər: Şimşat¹³, Qalıqala¹⁴, Xilat¹⁵, Arciş¹⁶, Bəcuneyis¹⁷ - IV bölgəyə,

---

¹³ Fərat çayı üzərində qədim Bizans şəhəri.

¹⁴ (Ərzurum) qədim Feodosipol şəhəridir.

¹⁵ Türkiyə ərazisindəki Van gölünün sahilində yerləşən müasir Əhlət şəhəri.

Busfurracan kurası (vilayəti)¹⁸, Dəbil, Sirac Tayr¹⁹, Bəğravənd²⁰ - III bölgəyə, Curzan²¹ - II bölgəyə, Sisəcan²² və Arran²³ isə - I bölgəyə aiddir.

...Ənuşirəvan bu ölkədə bizanslıların əlində olan bütün vilayətlərini tutdu və Dəbil şəhərini bərpa edərək, möhkəmlətdi. O Busfurracan vilayətində Nəşəva şəhərini saldırdı. Sisəcan torpağında Vays qəsri, habelə bir neçə qala, o cümlədən Kiləb, Sahyunis²⁴ qalalarını tikdirib, bu qəsrlərə və qalalara siyasiçilərdən²⁵ ibarət güclü köməkçi dəstələri yerləşdirdi.

Məhəmməd ibn Sad, əl-Vaqidin sۆzlərinə, o da öz atasının sۆzlərinə əsaslanan Abdul Həmid ibn Cəfərin sۆzlərinə istinadən belə məlumat verirlər ki, Həbib ibn Məsləmə Dəbil camaatını mühasirəyə aldı və şəhərin kənarında yerləşdi. Burada o, bizanslı Mavriyana rast gəldi, gecə vaxtı hücum edib onu öldürdü, düşərgəsində nə varsa, ələ keçirdi. Səlmən isə bundan sonra onun yanına gəldi. Amma daha düzgün məlumatlara görə onlar Qalikalada görüşdülər.

...Vaqidi deyir ki, Həbib yoluna davam edərək, Əzdisata çatdı. Bu, elə Qırmız şəhərciyidir. Sonra o, Kürdlərin çayının o tayına keçdi, Dəbil çəmənində məskən saldı, atlı dəstələrini şəhərə

---

¹⁶ Türkiyədə Van gölünün şimal sahilində yerləşən Ərciş məntəqəsi ilə eyniləşdirilir.

¹⁷ Xilat vilayətinin qədim mahallarından biri.

¹⁸ Yaqut əl-Həməviyə görə Arranın əyalətlərindən biridir, əsas şəhəri Nəşəvadır (Naxçıvandır).

¹⁹ Qərbi Azərbaycan ərazisində Göyçə gölünün qərbində, Araz çayının şimal tərəfində yerləşən tarixi vilayət.

²⁰ Arazdan cənub tərəfdə yerləşən tarixi vilayət.

²¹ Gürcülərin yaşadığı əraziyə - Gürcüstana ərəblərin verdiyi ad.

²² Araz çayı ilə Göyçə gölü Arazında yerləşən tarixi vilayət

²³ Ərəb mənbələrində Qafqaz Albaniyası belə adlandırılırdı

²⁴ Ehtimal ki, bu ad Şah Yunis və ya Dağ Yunisdir. – *İ.H, E.K.*

²⁵ Qafqaz dağlarında yerləşən yeddi keçidi mühafizə edən sasani hərbiçiləri idilər.

göndərdi, özü isə hərəkət edərək, şəhərin qapılarına yaxın yerdə dayandı. Şəhərin əhalisi istehkamlar qurdu və onun ordusuna oxlar atmağa başladı. Onda Həbib şəhərin divarlarının yanında daşatan maşınlar yerləşdirdi və əhalinin üzərinə daş yağdırdı. Bu o vaxta qədər davam etdi ki, əhali ondan sülh və aman dilədi. Həbib onların xahişinə əməl etdi. Bundan sonra onun atlı qoşunu ərazi boyu daha da irəliləyərək, Curnidə dayandı. Əşuşa, Zətu-1-lucuma, Əhrar vadisinə qədər gedib çıxdı, Dəbilin bütün kəndlərini ələ keçirdi. O, Sirac-Tayrın və Bəğravəndin üzərinə qoşun göndərdi. Bəğravəndin hakiminin Həbibin yanına gəlib vergi ödəməsi, müsəlmanlarla dostluq münasibətində olması, düşmənlərə qarşı mübarizədə onlara kömək etməsi, onları ərzaqla təmin etməsi şərtləri ilə onunla sülh müqaviləsi bağladı. Dəbillə bağlanmış sülh müqaviləsinin mətni belə idi: “Rəhimli, mərhəmətli Allahın adı ilə. Bu fərman Dəbil şəhərinin xristian əhalisinə, atəşpərəstlərinə, yəhudilərinə, burada olanlara və olmayanlara ona görə təqdim olunur ki, mən sizin özünüzdün və var-dövlətinizin, kilsələrinizin, sinaqoqlarınızın, şəhərinizin divarlarının təhlükəsizliyinə zəmanət verirəm. Sizin təhlükəsizliyiniz təmin olunmuşdur. Nə qədər ki siz sazişə əməl edib cizyə və xərac vergisini ödəyəcəksiniz, biz də bu sazişin şərtlərinə əməl edəcəyik və buna ən etibarlı zəmin, zəmanətçi olan Allah özü zəmanət verir. Fərmana Həbib ibn Məsləmənin möhürü vurulmuşdur”.

Həbib sonra Nəşəvaya yaxınlaşıb oranı da işğal etdi, oranın sakinləri ilə məzmunca Dəbil müqaviləsi ilə eyni olan bir müqavilə bağladı. Burada onun yanına Busfurracanın hakimi gəldi, bütün ölkəsinin və vilayətlərinin adından ona illik xəracı ödəmək şərti ilə onunla sülh müqaviləsi bağladı. Həbib sonra Sisəcana tərəf hərəkət etdi, oranın əhalisi ilə döyüşüb, onları məğlub etdi. Bunun ardınca o, Vaysı ələ keçirdi, oradakı qalalarda yaşayan əhali ilə xərac

ödəmələri şərti ilə sülh müqaviləsi bağladı və oradan da Curzana yollandı.

...Sonra xəlifə Əli tərəfindən - Allah ondan razı olsun - əl-Əşas ibn Qeys Azərbaycanın valisi təyin olunmuşdur. Ondan sonra isə artıq Muaviyə tərəfindən Abdullah ibn Hatim ibn Numan ibn Əmr əl-Bəhili bu ərazilərin valisi təyin olunmuş və orada da vəfat etmişdir. Daha sonra bu vilayəti onun qardaşı Əbdüləziz ibn Hatim ibn Numan idarə etmiş, Dəbil şəhərini saldırmış, onu möhkəmləndirmiş və məscidini genişləndirmişdir. O, həmçinin Nəşəva şəhərini saldırmış, Bərdə şəhərini bərpa etdirmiş, bəzi məlumatlara görə isə oranı yenidən tikdirmiş, ətrafında yaxşı bir xəndək qazdırmış və Beyləqan şəhərini də bərpa etdirmişdir. Çünki bu şəhərlər tamamilə dağıdılmış vəziyyətdə idi.

... Ərazini Həsən ibn Qahtabadan sonra bir-birinin ardınca Osman ibn Umara ibn Xureym, Rauh ibn Hatim əl-Muhəlləbi, Xuzeymə ibn Xazim, Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani, Ubeydullah ibn əl-Mehdi, Fəzl ibn Yəhya, Səid ibn Səlim, Muhəmməd ibn Yəzid ibn Məzyəd idarə etmişlər. Onların arasında ən bacarıqlı, görkəmli vali Xuzeymə sayılır. Belə ki, o, Dəbildə və Nəşəvada becərilən torpaqları ölçdürüb qeydiyyata aldırdı. Halbuki, bu işi əvvəllər heç kim icra etməmişdi.

Mənbə:

1. *Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. Bakı:Nurlan, 2005, 336 s.*

ƏL-YAQUBİ “TARİX”

Əhməd ibn Əbu Yaqub ibn Cəfər ibn Vadih əl-Kətib əl-Abbasi əl-Yaqubi ərəb tarixi ədəbiyyatında praqmatik təmayülün ilk nümayəndələrindən biridir. O, Abbasilər sarayı üzvlərindən birinə məxsus mövlanın nəslinə mənsub olmuş və əl-Abbasi nisbəsini də bununla bağlı qəbul etmişdir. Gənc yaşlarında o, Ərminiyədə yaşamış, sonra Xorasanda Tahirilərin yanında xidmət etmişdir. Bu sülalənin süqutundan sonra (259/873-cü il) Yaqubi Hindistana səfər etmiş və oradan Misirə gəlmişdir. Əl-Yaqubi ömrünün sonunadək (284/897-ci il) Misirdə yaşamışdır. Yaqubi öz “Tarix” əsərini, görünür, hələ Xorasanda yaşayarkən yazmışdır.

Yəqubinin “Tarix” əsəri ümumi tarixi əsər olub Adəmin yer üzünə enişindən başlayıb İslamın zühurunadək davam edir və ondan sonra 259 ilədək olan hadisələri təsvir edir. Bu əsər İslam mədəniyyətində qələmə alınmış və bizə gəlib çatan ən qədim ümumi tarixdir. Kitabın yazılma üslubu hədisi deyil, tarixi üslubdur. Bu mənada ki, Yəqubi bəzi muhəddis tarixçilər kimi hadisələri sənədin silsiləsini qeyd etməklə hədis şəklində gətirməmişdir. Əksinə bir tarixçi kimi müxtəlif mənbələrdən istifadə etdikdən sonra kitabı yazmağa girişmişdir.

I cild

Faleğ ibn Abir ibn Arfaxşəd ibn Sim ibn Nuh Nuhun övladları arasında torpağı bölüşdükdən sonra Amur ibn Tubəl ibn Yafəs ibn Nuhun övladları Məğribin sol tərəfindən yola çıxdılar. Onlardan bir tayfa - Naumun övladları şimal səmtində yerləşən Carbi nahiyəsinə gəlib çətdilər və bu ölkədə yayıldılar. Onlar bir neçə məmləkət yaratdılar: əl-Burcan, əd-Dəyləm, ət-Təbər, ət-Taylasan, Cilan, Filan, əl-Lan, əl-Xəzər, əd-Dudaniyə, əl-Ərmin.

Xəzərlər bütün Ərminiyyə ölkəsini zəbt edənlərdir. Onların üzərində hakim vardır ki, ona xaqan deyilir. Onun ər-Ran, Curzan, əl-Basfurcan²⁶, əs-Sisacan²⁷ üzərində Yəzid Balas adlı canişini vardı.

II cild

Yəzid ibn Əbdü-l-Malikin dövrü

Yəzid əl-Cərrah ibn Abdullah əl-Həkəmini türklərə (xəzərlərə - *İ.H., E.K.*) qarşı göndərdi. 104-cü ildə (722/723) o, Bələncəri tutdu, çox adamı əsir alaraq ər-Rubas çayına çatdı. Sonra yoluna davam etdi və ər-Ran çayına çatdı. Burada xəzərlərin hakimi xaqanın oğlu ilə qarşılaşdı, vuruşda ona qalib gəldi və bir çox əsir aldı. Bələncəri alaraq yoluna davam etdi, şəhərdən şəhərə keçərək Xəzər xaqanını təqib etdi və nəhayət, Azərbaycanda yerləşən Dəbil çayının²⁸ yanına çatdı, onlar vuruşdular. Cərrah və onunla olanların hamısı burada öldürüldü.

Mənbə:

1. *Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. Bakı:Nurlan, 2005, 336 s.*

---

²⁶ Mərkəzi Naxçıvan və ya Nəşəva şəhəri olan vilayət.

²⁷ Sisyan və ya Sünik adının ərəb mənbələrində əksini tapmış formasıdır.

²⁸ Böyük ehtimalla müəllif məhz Araz çayını nəzərdə tutmuşdur. Bu qeyd həm də, Naxçıvanın ərəblər dövründə məhz Azərbaycanın tərkibində olduğunu sübut edən tutarlı faktlardan biridir.

ƏL-QƏLQƏŞƏNDİ “SÜBH ƏL-Ə`ŞA Fİ SİNAAT ƏL-İNŞA”

Əl-Qəlqəşəndi (1355-1418) Məmluklar dövrünün son böyük ensiklopediyasının müəllifidir. Ərəb mənşəli və şafii məzhəbindən olan Şihəb əd-din Əbu-İ-Abbas Əhməd (bəzən - Muhəmməd) ibn Əli əl-Qəlqəşəndi 1355-ci ildə Misirdə Qəlyub yaxınlığındakı Qəlqəşənd adlı kiçik bir kənddə doğulmuşdur. Təhsilini əl-İskəndəriyyədə almış əl-Qəlqəşəndi artıq 1376-cı ildən başlayaraq elə orada bir müddət şəriət və hədislərdən dərs demiş, 1389-cu ildə müəllimlik sənətini tərk edib, dövlət dəftərxanasında çalışmışdır. 1412-ci ildə əl-Qəlqəşəndi özünün şah əsəri olan Sübh əl-əşa fi sinaat əl-inşa-nı tamamlamışdır. Lakin müəllif ömrünün sonunadək həmin kitaba ayrı-ayrı düzəliş və əlavələr etmişdir. Əsərin dəyərli cəhətlərindən biri də daha erkən mənbələrdən orijinal hissələrin sitat gətirilməsidir. Əsərin ərəbcədən tərcüməsi Esmeralda Ağayevaya aiddir.

Əsərdə Naxçıvanın ərazisinin üçüncü iqlimə - Arranın tərkibinə daxil olduğu göstərilmişdir. Əsərdə Əs-Səmanınin əsərindən gətirilmiş sitatdan aydın olur ki, Naxçıvan bu dövrdə Arranın əyaətlərindən biri olmuşdur.

Əl-Qəlqəşəndi əsərində Araz çayı ilə bağlı da məlumat vermiş və bu çayın adının Qurani-Kərimdə qeyd olunduğu iddiasını irəli sürmüşdür.

Üçüncü iqlim (Arran)

Arranın digər şəhərləri də var. Onlar bunlardır:

Nəşuyə. Əs-Səmani əl-Ənsabda deyir: "fəthəli nun və sin, sonunda - vav və sonra yə gəlir. Onun adını İbn Səid Nəqcavan qoymuşdur - fəthəli nun, sukunlu qaf, fəthəli cim və vav, və əlifdən sonra - nun. Yeddi iqlimdən beşincisində, 73⁰ 30' uzunluq

dairəsinin və 39⁰ en dairəsinin kəsişdiyi yerdədir. İbn Səid deyir: "O, Şərqi Arranın şəhərlərindən biridir. Əs-Səmaniyə görə, Ərminiyyə və Azərbaycan arasında (yerləşən) bir şəhərdir. İbn Səid deyir: "O, əl-Kurr çayının şimal" (sahilindədir). Əl-Ənsab'da deyilənə görə, Tibrizlə onun arası 6 fərsəxdir. İbn Səid isə qeyd edir: "Tatarlar onu dağıdıb, bütün əhalisini qətlə yetirmişlər.

Əlavə 1. Əs-Səmani. Ənsab.²⁹ Ən-Nəşəvi, Nun və şin /hərfləri/ fəthəlidir. Bu nəşəb Nəşəyə - bəzən Nəşəva kimi də tələffüz olunur. Azərbaycanla Ərminiyyə arasında bir yerdir. O, Arranın əyalətlərindən biri olan Naxşuvanın (Naxçıvanın) yaxınlığındadır. Onunla Təbriz arasında 6 fərsəx məsafə var. Bu nəşəblə çox adam məşhurdur. Onların arasında Əbu Hatim Əbd ər-Rəhman ibn Əli ibn Yəhya ibn Muhəmməd ər-Rəvasi, ən-Nəşəvi, Əbu Musa Harun ibn ... ən-Nəşəvi Əbu-l-Fadl Xudadad ibn Asim ibn Bəkvən ən-Nəşəvi və başqalarını qeyd etmək olar.

Əlavə 2. İbn əl-Əsir. Əl-Lübab.³⁰ Ən-Nəşəvi. Bu nəşəb Azərbaycandakı Nəşəyə - ona Nəşva da deyilir. Cənzə kitabxanasının bələdçisi Xuzdaz ibn Asim ibn Bukran Əbu-l-Fadl ən-Nəşəvi buradandır. O, Əbu Nəsr Əbd əl-Vahid ibn Misra əl-Qəzvini, Şueyb ibn Salih ət-Təbrizi və başqalarından rəvayətləri öyrənmişdir. Əbu Nəsr ibn Məkula onun dinləyicilərindən biri olmuşdur. Mən isə deyirəm: /Bu/ nəşəb Nəşəyə, sahiləki Nəşə kəndinə uyğun gəlir. Qazi Əbu Əbdallah Əhməd ibn Muhəmməd

---

²⁹ Əbu Sə'd Əbd əl-Kərim əs-Səm`aninin (1113-1167) "Kitəb əl-ənsab" əsəridir. Adı çəkilən əsərin əlyazması 1912-ci ildə D.S.Marqolius tərəfindən çapa hazırlanmış və nəşr olunmuşdur. Əlifba sırası ilə tərtib edilmiş "Kitəb əl-ənsab"da tanınmış şəxslərin nəşəbləri onların əsərləri haqqında ətraflı məlumat verilir.

³⁰ Daha çox "Əl-Kamil fi-t-tərix" salnaməsi ilə tanınan İzzəddin Əbu-l-Həsən Əli ibn Muhəmməd ibn Muhəmməd ibn Əl-Əsir (1160-1234) əs-Səm`aninin əl-Ənsəb əsərini ixtisar edib öz düzəliş və qeydləri ilə "əl-Lübab fi təhziב əl-ənsəb" kitabını tərtib etmişdir.

ibn Hüməkədən rəvayətləri öyrənən İshaq ibn İbrahim ibn Muhəmməd ibn Bəndər ən-Nəşəvi oradandır.

Əlavə 3. Əbu-l-Fida. “Təqvim əl-buldən”.³¹ Nəşəva. O, Naxçıvandır. Uzunluq dairəsi: Ətvalda 71⁰ 30'; İbn Səid'də 78⁰ 46'; bəzən – 63⁰ 29'-dir. En dairəsi: Ətval'da 39⁰ 08'; İbn Səid'də 39⁰ 55'; bəzən – 41⁰ 35'-dir. Beşinci iqlimdə, Arranda yerləşir. Əl-Ənsabda deyilir: fəthəli nun, hərəkəsi aydın olmayan şin, sonra vav və axırda yə (hərfləri) gəlir. Əl-Ənsabda deyilənə görə, Nəşva Azərbaycanla Ərminiyyə arasında yerləşən şəhərdir və o, Arranın əyalətlərindən biridir. Təbrizlə Nəşvanın arası 6 fərsəx olar. İbn Səid (qeyd edir ki), "Naqçuvan əl-Kür çayının sol tərəfində, Arranın şərqindədir. Tatarlar onu xaraba qoymuş və bütün əhalisini qətlə yetirmişlər. Ondan (Naxçıvandan) şimala doğru əl-Bab şəhəri yerləşir.

Ər-Ras çayı

O, Qalıqala (Qalı qala) dağından başlayıb Varsana axan çaydır. Xəzər dənizinin yaxınlığında o, əl-Kurr (Kür) çayı ilə qovuşur və onlar bir çay kimi axıb adı çəkilən Xəzər dənizinə tökülürlər. “Təqvim əl-buldən”də deyilir: "Deyilənlərə görə, ər-Rass çayı 360 şəhəri xaraba qoyub. Deyirlər ki, Allah-təalanın Quranda zikr etdiyi "Əshab ər-Ras" kəlamında ər-Ras (çayı) nəzərdə tutulur.

Mənbə:

1. *Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. Bakı: Nurlan, 2005, 336 s.*

---

³¹ “Təqvim əl-buldən” - Əyyubilər nəslinin nümayəndəsi və yüksək mənəblərə malik “Təqvim əl-buldən”in müəllifi (1273-1331) ayrı-ayrı mənbə və elmi ədəbiyyatda adətən müxtəlif adlar altında göstərilir. Məsələn, avropalılar onu Əbu-l-Fida, Şərq aləmi isə İmam-əd-din və ya əmir olduğundan – Əl-Məlik əl-Müəyyəd, bəzən də Sahib Həma (Hama şəhərinin hakimi) kimi tanıyırdı. Onun əsl adı isə İsmayıl ibn Əli əl-Əyyubi idi.

FƏZLULLAH RƏŞİDDƏDİN
“CAMİ ƏT-TAVARİX”
(Tarix-e-oğuz və türkan və hekayəti-cahangiri)

Rəşiddədin Fəzlullah ibn Əbil-Xeyrə Əli Həmədani (1247-1318) - əvvəllər həkim, sonralar isə Qazan xanın və Olcaytu xanın divan başçısı (vəziri) olmuşdur. Əslən İrandır. Əslən İran yəhudilərindəndir.

“Cami-ət-tavarix” (“Tarixlər toplusu”) əsəri farsca yazılmışdır. Bu kitabın yaranmasında həmin xalqların tarixini, salnamə və epik abidələrini yaxşı bilən mütəxəssislər, bu sıradan çinlilər, monqollar, kəşmirli və avropalı rahiblər iştirak etmişlər. Əsərin “Tarixi-Oğuz və türkan və hekayəti-cahangiri” adlanan bölməsi onun ikinci kitabındandır. Şərti olaraq “Rəşiddədin oğuznaməsi” kimi tanınır.

Əsərin Oğuzların Kür və Araz çayları arasında məskunlaşmasından bəhs edən hissəsi Naxçıvan tarixi üçün müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Əsərdə verilən məlumatda göstərilir ki, Oğuz xaqan məhz Kür və Araz çaylarının arasında yerləşən ərazini özünə yurd yeri olaraq seçmiş və bu ərazilərdə yaşayan aborigen türkdilli tayfalar oğuzlarla birləşərək bir el olmuş və beləliklə də Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan ərazisində tarixin ən qədim dövrlərindən bəri mövcud olmuş türkdilli etnosların dominantlığı daha da möhkəmlənmişdir.

Oğuz xanın Arran və Muğana tərəfinə hərəkəti

Oğuz Şirvan tərəflərində qalxıb Arran və Muğana gəldiyi zaman yaz mövsümü idi. Hava son dərəcə çiskin idi və bu çiskinin üzündən orada qalmaq mümkün olmadığından, razılığa gəlib yaylaq olan dağlara getdilər. Qış gəlincə yenidən bu vilayətləri alar, yağma edərək dedilər. Yaz aylarında bu vilayətlərin yayla və dağ yerlərini Səbələn dağlarına, Aladağ və Ağdiböri dağlarına qədər

tam ələ keçirirdilər. (rəvayətlərə görə Aladağ adını onlar qoymuşlar və Səbələn deyə də onlar adlandırmışlar. Türk dilində ortaya çıxıb dik duran bir şeyə səbələn deyirlər). Yaylaqda qaldıqları zaman bu ölkələri ələ keçirib tutdular.

Azərbaycan vilayətini də aldılar...

O yaz mövsümündə Oğuz Aladağda yaylaqda qaldı. Oradan, Bağdad, Gürcüstan, Diyarbəkir və Rəqqa tərəflərinə elçilər yollayaraq, - gələcəyəm deyə xəbər göndərdi. Gəlişindən xəbərdar olacaqları və buna necə cavab verəcəklərini bilmək istədi. Əgər baş əyib el olur və vərgilərini hər il müntəzəm olaraq öz xəzinəmizə gətirirlərsə, çox yaxşı, oraya əsgər getməz, əgər Oğuzun fikrinə uyğun cavab verməzlərsə, onları itaətə almaq üçün hərəkətə keçib, üzərlərinə yürüyəcəkdə. Elçiləri bu yerlərə göndərdikdən sonra qışda Arran və Muğan tərəfinə gəldi. Kür və Araz çayları arasını yurd və qərargah olaraq seçib qışı orada keçirdi. O diyarın bütün xalqını [özünə] el eylədi.

Mənbə:

1. *Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Çıraq, 2007, 400 s.*
2. *Рашид-ад-дин Ф. Джамии-ат-таварих. Баку: Нагыл Еви, 2011, 540 с.*

MUSA KALANKATUKLU “AĞVAN TARİXİ”

VII əsr Azərbaycan tarixi üzrə yeganə yerli orijinal yazılı mənbə olan bu əsər haqqında ilk məlumatı X əsrdə yaşamış kilsə xadimi Anani Monasi vermişdir.³² Əsərin müəllifi haqqında isə ilk məlumatı XII-XIII əsrlərdə yaşamış Mxitar İrəvanlının əsərində rast gəlinir. “Ağvan tarixi”indən hissələr ilk dəfə olaraq, 1848-ci ildə fransız tədqiqatçısı E.Borenin fransız dilinə tərcüməsində nəşr olunmuşdur. Əsər tam halda isə 1860-cı ildə Moskvada nəşr etdirilmişdir.

Tədqiqatçıların fikrincə “Ağvan tarixi” və ya “Alban tarixi”nin birinci və ikinci kitablarını, ehtimal ki, bir müəllif yazmışdır, VII əsrə, xüsusilə Alban hökümdarı Cavaşirin hakimiyyəti illərinə düşən bu hadisələri o öz gözləri ilə görmüşdür. Lakin ikinci kitabda hadisələrin izlənməsi X yüziliyə çatdırılır. Musa Kalankatulu VIII-X yüzilliklərdə yaşaya bilməzdi, deməli sonuncu bir kitabın başqa bir adamın əlindən çıxması sözsüzdür. Başqa sözlə, üçüncü kitab, əslində bitmiş bir əsərə sonralar qatılmışdır.

Əsərdə verilən maraqlı informasiyalardan biri Sisyan-Sünik toponimi ilə bağlıdır. Çox maraqlıdır ki, Nuhun oğlu Yafəsin oğlunun nəslindən olan soylardan biri Sisakan kimi qeyd olunur və Aranın da məhz bu soyun nümayəndəsi olduğu qeyd edilir. Dövrün Alban hakimlikləri içərisində Uti, Girdman, Çovd və Qarqar knyazlıqlarının adı çəkilir.

Bundan başqa əsərdə xəzərlərin Araz sahillərinə yürüşləri ilə bağlı verilən məlumatlar da Naxçıvan tarixi üçün ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Kitabın ikinci hissəsində XXVI fəsildə verilən məlumatlardan aydın olur ki, Naxçıvan ərazisi Ağrı dağı ətrafında

---

³² Məmmədova Ş. Tarixin nəzəri problemləri. Mənbəşünaslığa giriş. Bakı: Mütərcim, 2008, 220 s., s. 152

və Sünikdə yaşayan yarımköçəri tayfalar üçün həm də qışlaq yeri olmuşdur. Xəzərlər Araz sahillərinə, o cümlədən Naxçıvan ərazilərinə yürüşləri zamanı buranın yerli əhalisinin bir qismini əsir etmiş, mal-qaranı isə sürərək aparmışlar. Maraqlıdır ki, əsərdə xəzər türkləri hun adı altında xatırlanmışdır. Bu isə hunlar və xəzərlər arasında varislik əlaqələri haqqında da fikirlər irəli sürməyə imkan verir.

I Kitab

V fəsil. Vologez albanlara hökmdar təyin edir.

Burada Alban dövlətinin tarixi başlanır. Dünyanın yaranmasından çar Vologezin dövrünə qədər Böyük Qafqaz dağları arasında hansı xalq yurd salıb, bu haqda oxucularımıza heç bir aydın məlumat verə bilmərik.

...Çar qəbilələr üzərində hakim və canişinlər təyin edir və onun əmrilə Yafəs nəslindən və Sisakan (Sünik) soyundan olan Aran onlara hakim təyin olunur.

Aran Araz çayından başlayaraq Hunan qəlasına qədər uzanan Alban ölkəsinin düzənliklərini və dağlarını miras olaraq almışdır. Onlar öz ölkələrinə Ağvan (Alban) adını ona görə vermişlər ki, Aranın özünü, yumşaq xasiyyətinə görə, “ağu” (“Mehriban”) deyər çağırırdılar. Deyilənə görə, həmin Aranın nəslindən olan məşhur və cəsur ərlərin çoxunu çar Vologez özü hakim təyin etmişdir. Uti, Girdiman, Çovd və Qarqar knyazlıqlarında yaşayan xalqlar da həmin Aranın oğullarının nəslindəndir.

II Kitab

XXVI fəsil. Cavaşirin hunlarla qohum olması və yağılarla dostluğa girməsi

İgid Cavaşir öz taxtında arxayın otuduğu vaxt, qışda gündüz ilə gecənin bərabər olduğu zaman (22 dekabrda) hunların (*Xəzərlərin-*

İ.H., E.K.) hökmdarları saysız-hesabsız basqınlar edib, gəldi. Cavanşir öz ölkəsinə hazır və ehtiyatlı olmağı əmr etsə də, hun akınçıları Kürün bu tayına və Araz sahilinə keçərək, təkcə yerli adamları deyil, Ararat vilayətindən və Sünik ölkəsindən qışlağa gəlmiş adamları, qoyun və mal-qaranı yağma edib öz düşərgələrinə əsəri apardılar. Bundan sonra hunların hökmdarı Cavanşirin üzünü görmək istədiyindən öz qardaşlarını onun yanına göndərərək onunla görüşməyi, qardaşlıq və dostluq ittifaqı yaratmağı təklif etdi. Ancaq igid ər və knyaz qorxmaq fikrində deyildi.

Mənbələr:

1. *Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Bakı: Avrasiya press , 2006,296 s.*
2. *Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Çıraq, 2007, 400 s.*

MXİTAR QOŞ “ALBAN SALNAMƏSİ”

Əsərin müəllifi olan Mxitar Qoş (Kosasaqqal Mxitar) XII əsrin 20-ci illərində Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. Gəncədə, Tovuzda və Kilikiyada təhsil almış Mxitar Qoş XII əsrin 80-ci illərində Xaçenə köçmüş və burada Yeni Gədik monastrında yaşamışdır. O, “Alban salanaməsi” əsərini XII əsrin sonlarında yazmışdır. Əsərdə Mxitar Qoş Albaniyada 1130-1162-ci illər ərzində, daha doğrusu, Səlcuqilərin hakimiyyəti dövründə baş vermiş hadisələrin təsvirini vermişdir.

Əsərdə Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyəti dövründə ətraf vilayətlərdə yaşayan feodal hakimlərinin məhz Naxçıvana gəlmələri, Eldənizin Naxçıvanı özünə mərkəz seçməklə həyata keçirdiyi birləşdirmə siyasəti haqqında qiymətli məlumatlar verilmişdir.

Bundan əlavə Şəmsəddin Eldənizin əvvəllər Səlcuq sultanının həyat yoldaşı olmuş qadınla (Möminə xatın) ailə həyatı qurması, atabəy kimi bütün idarəçiliyi öz əlində cəmləşdirməsi ilə bağlı qiymətli məlumatlar da bizə məhz Mxitar Qoşun “Alban salnaməsi” vasitəsi ilə gəlib çatmışdır.

Bundan sonra Çarek qalasında oturan Tapakarqanın nökrəi Sevinc əvvəllər onu öz qalasında mühasirədə saxlamış olduğu üçün Rəvadiyə qarşı kin bəslədiyindən Gəncə şəhərindən olan bir çox adamlarla ittifaqa girib, Naxçıvan şəhəri və vilayətinin hakimi Eltkuzun (Şəmsəddin Eldənizin) yanına gəldi, onu da özü ilə götürüb hərəkət edərək, gəlib Gəncə şəhərini mühasirəyə saldı və bir ay sonra Çıraqbanlıq-Xaçaçuran günündə (yanvarın 6-da) yerli əhalinin köməyi ilə şəhəri tutdu. Rəvvadi də şəhər əhalisinin rəyindən xəbərdar olub, könüllü surətdə Gəncəni təslim etdi. Lakin

Eltkuz şəhər darvazalarına yaxınlaşdıqda əhali ona dedi: “Əgər sən bizim düşmənimiz Çahrşahı məhv etməsən biz sənə tabe olarıq”. Buna görə də Eltkuz tez yola düşüb Çahrşahı tutdu, onu ağacdən asıb qayıtdı və dediyimiz kimi şəhərə sahib oldu.

Rəvvadi Bəyabad şəhəri yaxınlığındakı öz doğma dairəsinə qayıtdı. Eltkuz sultanın qadınlarından birini özünə arvad etmiş olduğundan, Məsudun ölümündən sonra öz arvadından olan Arslan şahı çar (sultan) elan etdi, özünə isə atabəy rütbəsini götürdü, çünki Eltkuz sultanın oğlanlarının atabəyi olan və onunla rəqabət apararı Xazbəyi öldürmüşdü. Beləliklə də, Eltkuz İran şahlığına sahib oldu, qüdrəti artdı və bütün böyük hakimləri məğlub edib, çoxunu özünə tabe etdi, üsyan etmiş tərəkəmələrin başçılarını məğlubiyyətə uğratdı.

Eltkuz Arran ölkəsindəki iğtişası yatırdı, zalım ismaililər tayfasını sakitləşdirdi və beləliklə də, həmin tayfanın Alban ölkəsində tez-tez törətdiyi talanların qarşısı alındı.

Mənbə:

1. *Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Bakı: Avrasiya press , 2006, 296 s.*

ƏL-İSTƏXRİ
“MƏMLƏKƏTLƏRİN YOLLARI KİTABI”
(“Kitab məsalik əl-məmalik”)

Tanınmış ərəbdilli tarixçi və coğrafiyaçı Əl-İstəxri (Əbu İshaq İbrahim ibn Məhəmməd əl-Farisi əl İstəxri) X əsrdə yaşayıb-yaratmışdır. Onun “Kitab məsalik əl-Məmalik” əsəri (“Məmləkətlərin yolları kitabı”) Orta Asiyalı coğrafiyaşünas alim Əbu Zeyd ibn Səhl əl-Bəlxinin (850-934) bizə gəlib çatmayan “Suvar əl-Əqalim” (“İqlimlərin təsviri”) əsəri əsasında tərtib etmişdir. Əsər hicri tarixi ilə 318-321-ci illərdə (930-933) yazılmışdır.

Əsərdə Əl-İstəxrinin Araz çayı, Arranın sərhədləri ilə əlaqədar verilmiş iməlumatlar Naxçıvanın tarixi coğrafiyasının öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Əsərdə Araz çayının sahilində Haciran adlı yer haqqında bəhs edilmişdir. Bəzi müəlliflər, o cümlədən De Quye, Nailə Vəlixanlı³³ və S.Əliyarlı bu şəhərin adının “Naxçıvan” kimi oxunmalı olduğunu göstərmişlər. Arxeoloq B.İbrahimlinin fikrincə isə bu şəhərin adı “Azadciran” kimi oxunmalıdır. Bütün hallarda əksər tədqiqatçılar şəhərin məhz Naxçıvan ərazisində yerləşdiyi qənaətindədirlər.

Əl-İstəxrinin əsərinin digər bir əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu əsərdə ayrı-ayrı şəhərlər arasındakı məsafələr göstərilmişdir. O, Xoydan Nəşəvaya (Naxçıvana) qədərki məsafəni 3 gün, Nəşəvadan Dəbilə qədər olan məsafəni isə 4 mərhələ göstərmişdir.

Bu ölkədə gəmilərin hərəkəti üçün yaralı çaylar Kur (Kür) və Arrasdır (Araz). Ərdəbil və Zəncan arasındakı Səfidrud çayına gəldikdə, bu, gəmilərin hərəkəti üçün kiçikdir. Kür çayının suyu

---

³³ Vəlixanlı N. M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974, 220 s., s. 98.

şirin, dadlı və yüngüldür. O, dağlıq yerlərdən Cənzə və Şəmkur hüdudlarına qədər axır, Tiflis yaxınlığından keçir və sonra kafirlərin ölkəsinə daxil olur. Araz çayı xoş [dadlı], şirin suludur. O, Ərməniyədən başlayır və Bab Varsana yetişir və birlikdə dənizə tökülürlər.

...Arranın sərhədi (şərqdən qərbə) Bab əl-Əbvabdan Tiflisə, (şimaldan cənuba) Araz çayı yaxınlığındakı Haciran adlı yerədəkdir.

... Marağadan Dəbilə yol: Marağadan Urmiyaya 30 fərsəx, Urmiyadan Səlməsa 14 fərsəx, Səlmasdan Xuvəyə 7 fərsəx, Xuvəydən Nəşavaya 3 gün, Nəşavadan Dəbilə 4 mərhələ.

Mənbələr:

1. *N.M.Vəlixanlı (IX-XII əsr coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974, s. 87-93*
2. *Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Çıraq, 2007, 400 s.*

SƏDRƏDDİN ƏLİ ƏL-HÜSEYİNİ
“SƏLCUQ DÖVLƏTİ HAQQINDA XƏBƏRLƏR”
(“Əxbar əd-dövlət əs-səlcuqiyyə”)

Sədrədin Əli Əbül Həsən Əli ibn Əbül Fəvaris Nasir ibn Əli-əl Hüseyni “Əxbar əd-dövlət əs-Səlcuqiyyə” (“Səlcuq dövləti haqqında xəbərlər”) adlı əsərini XIII yüzilliyin birinci rübündə yazmışdır. Kitabın girişində müəllif əsərin adını “Zubdat ət-tavarix fi əxbar əl-umara və-l-muluk əs-Səlcuqiyyə” (“Səlcuq əmir və hökmdarları haqqında xəbərlərin qaynağı”) kimi qeyd etmişdir.

İki hissədən ibarət olan əsəri ilk dəfə 1933-cü ildə Hindistanın Lahor şəhərində yerləşən Pəncab Universitetinin professoru Məhəmməd İqbal nəşr etdirmişdir.³⁴ 1943-cü ildə əsəri türk tədqiqatçısı Nicat Luqal türk dilinə çevirmişdir. 1980-ci ildə isə əsər akademik Ziya Bünyadov tərəfindən rus dilinə tərcümə edilmiş və SSRİ Elmlər Akademiyası tərəfindən Moskvada nəşr etdirilmişdir.

Əsər Azərbaycan Atabəyləri (Eldənizlər) dövründə Naxçıvan tarixi ilə bağlı qiymətli məlumatlar verir. Hələ Eldənizlərə qədərki dövrdə Naxçıvanın İraq Səlcuq Sultanlığı üçün daşdığı əhəmiyyət, bir çox gürcü hakimlərinin Səlcuq Sultanlarından asılılığı burada qəbul etməsi ilə bağlı məqamlar da bəhs olunan dövrdə Naxçıvanın əhəmiyyətini göstərir. Əlincəqalanın Elədənizlər dövründəki mövqeyi və dövlət üçün daşdığı əhəmiyyətlə bağlı məlumatlar da bizə məhz Sədrəddin Əli Əl-Hüseyninin əsəri əsasında gəlib çatmışdır.

---

³⁴ Sadruddin Abul Hasan, Akhbar ud-dawlat is-Seldjuqiyya, ed. by M. Iqbal, Lahore, 1933.

XXXVI fəsil. Sultan Məsud öldükdən sonra Bağdadda nə baş verdi

Məlik Arslan şahın anası əmir Şəmsəddin Eldənizin arvadı idi. Bu qadının ondan iki oğlu vardı - Məhəmməd əmir Nüsrəddin atabəy Cahan Pəhləvan və Osman Müzəffər Qızıl Arslan. Onun qızı Marağa hakiminə ərə verilmişdi.

Məlik Arslan şah Şəmsəddin Eldənizin yanında qaldı. 522 (1157/58)-ci ilə gəlib çatdıqda sultan Məhəmməd Bağdad üzərinə yürüş etdi. Əmir Şəmsəddin Eldənizin qoşunları çıxılmaqla, İraq və Azərbaycan qoşunları onun ixtiyarında idi. O³⁵, Azərbaycanda idi və gürcülərlə [savaş aparırdı].

...Bağdaddan Azərbaycana əmir Şəmsəddinə məktub yazaraq onu şirnikləndirirdilər ki, əgər, o, öz qoşunlarını Azərbaycandan İraqa yeridərsə, sultan Toğrulun oğlu məlik Arslan şah elan ediləcək. Məlik Atabəy Şəmsəddin Eldənizin oğulluğu idi...

...Şəmsəddin Eldənizin Azərbaycandan İraq səmtinə yönəldiyi, əmir İncanın isə Həməlandan çıxdığı vaxt Bağdad yaxınlığında olan sultana bunun xəbəri çatdı. Bu işi necə qurtarmaq haqqında o əmirlərlə gənəş etdi və onların hamısı söylədi ki, Bağdaddan Həmədana köçmək və atabəy Şəmsəddin Eldənizdən və əmir İncədan yaxa qurtaranadək onda qalmaq zəruridir; sonra isə Bağddada qayıtmaq olar.

...Sultan Məhəmməd Həmədana yola düşüb Azərbaycan üzərinə yürüşə hazırlaşmağa başladı. Sultan Məhəmməd Təpərin oğlu, sultan Mə`sudun qardaşı malik Süleyman şah [bu zaman] Azərbaycanda idi. O, oradan Bağdad səmtinə çıxış etdi. Ona əl-Malik əl-Mustəcir (köpmək istəyən şahzadə) ləqəbi verilmişdi. Bütün Bağdad qoşunlarını o, ələ alıb hazırlamışdı; tezlikə sultan əl-

---

³⁵ Şəmsəddin Eldəniz

Malik əl-Süstəcir Süleyman şah...Bağdaddan Azərbaycana yola düşdü. Atabəy Şəmsəddin Eldəniz Azərbaycan və Arran qoşunları ilə ona qoşuldu.

Sultan Məhəmməd ibn Mahmud ibn Məhəmməd Təpər ibn Malik şah ibn Alp Arslan əmir İnancla barışaraq Həmədandan çıxdı. O, İnançı Reyə hakim qoyaraq onu öz yanında qulluğu götürdü və onunla birlikdə Azərbaycana yürüş etdi.

Hər iki qoşun Araz vadisində, Naxçıvan yaxınlığında üz-üzə gəldi. Ordular döyüşə atılaraq elə amasızcasına vuruşmağa başladılar ki, zərbə gücündən qılınclar sınıb tökülürdü və axıdılan rənglərin rəngindən göyün [üzü] qaraldı. Qılınclar insan bədəninə, süngülər isə igidlərin ürəklərinə hakim kəsildi...

Sultan Məhəmməd və onun silahdaşları möhkəm dayanmağa hazır idilər, [buna görə də] onların istəyi qələbə rəmzinə rast gəldi. Əgər ər izzətə ağrısına dözsə, o, işin xeyirxah sonluğunun sevincini dadacaqdır. Allah sultan Məhəmmədin dayanətinin və dözümlüyünün böyüklüyü görüb ona qələbə bəxş etdi. Atabəy Şəmsəddin Eldəniz və onunla olan bütün qoşunlar basıqla qaçır çöllərə və düzənlərə dağıldılar. Sultan Məhəmməd onlardan böyük qənimət, çoxlu dəfinə və çoxlu pul ələ keçirdi.

Sultan bir neçə vaxt Naxçıvanda qaldı. Gürcülər onun yanına elçilər göndərərək ondan sülh istədilər, o isə arzu olunan bu sülhü onlara bəxş elədi. Şəmsəddin Eldənizdən xəbər gəlməyincə o, Arranda qaldı. O (Eldəniz), yazırdı: Mən sənə qulun və sizin evin məmlüküyəm. Sənə əmin Süleyman şah, sənə müzəffər qoşunların gəlib çıxmamışdan qabaq mənimlə birləşmişdi. Mən qorxurdum ki, onu köməksiz buraxmaqla öz adıma şərəfsizlik gətirirəm. Adamlar deyirdilər ki, Eldənizin hökmdarı sultan Məsudun, Allah onun günahlarını bağışlasın, qardaşı kimsəsiz qalmışdır. İndi isə aydın oldu ki, sultan birdir, ona görə də ölkənin

cilovunu mən ona qaytarıram. Sənə tabe olanlar və sənin başçılıq etdiyən təşkilatın içərisində mən birinci olacağam.

Sultan onun üzrxahlığını qəbul etdi və ona qarşı çıxmamaq və onunla birgə hərəkət etmək barədə [Eldənizdən] öhdəlik alıb and içdirdikdən sonra onu Arrana hakim təyin etdi. O. bütün şərtləri qəbul etdi.

XXXVIII fəsil. Sultanın buyruqları

...Atabəy Eldəniz Azərbaycan və Arrana qayıtmağı qərara aldı, çünki ona xəbər çatmışdı ki, gürcülər islam ölkələrinə qayıtmaq üçün hərəkətə gəlmiş və Dəbil şəhərini talayaraq, orada olanları əsir götürmüşdülər. Buna görə də o, Azərbaycana qayıtdı.

...Atabəy Azərbaycana gəlib çıxarkən gürcülər ona aşağıdakı məzmununda bir məktub göndərdilər: “Gəncə və Beyləqanın xəracı bizə çatmalıdır, bu xərac bizim çarın xəzinəsinə göndərilirdi. Ancaq bir neçə ildir ki, xəzinəyə onun çatdırılmasının Arazı kəsilmişdir və biz istəyirik ki, sən bu pulları ödəyəsən”. O gürcülərə belə bir cavab göndərirdi. “Mən İraqdan çıxıb bu ölkəyə ona görə gəlmişəm ki, qoşunları toplayıb Tiflis üzərinə hücum edim və şəhər alınana kimi onu mühasirədə saxlayım. Əgər gücünüz varsa, qarşıya çıxarın, çünki mən ölkəniz üzərinə hücum etməyə gəlmişəm...”.

...Sultan Arslan şah ibn Toğrul Həmədanda idi. Sultan Məsudun dövrünə nisbətən İraq qoşunları indi güclü idi. Buna görə də atabəy Eldəniz sultana elçi göndərüb, gürcülərin məktubunun məzmunu haqqında məlumat vermiş, onlara verdiyi cavabın, bu məktublaşmanın mənasını ona izah etmişdi. O sultanın öz yanına gəlməsini xahiş edirdi və sultan ibn Toğrulun göz oxşayan və ürək sevindirən qoşunları İraqdan yola düşdü...

Sultan hərəkət edib Naxçıvanda atabəy Eldənizlə birləşdi. O, Naxçıvandan yoluna davam edərək, Gəncəyə çatdı, burada bir neçə günlüyə ayaq saxladı.

Gürcü çarı onun gəlib çıxdığını və onlarla döyüşə çatdığını eşitdikdə, onun yanına elçi göndərüb Sultana yalvarmağa başladı: “Mən sənə verdiyim tələbi geri götürürəm. Mən sənənin hər istəyinə razı oluram və sənənin bütün arzularını yerinə yetirməyə hazırım”.

...Sultan və Atabəy Eldəniz Gəncəyə qayıtdılar.

...Atabəy Eldəniz Gəncəyə [canışın] təyin edildi. O, şəhərdə qayda-qanunun yaratmalı və Gəncə üzərinə, onun ətrafına basqın edə biləcək yağıdan onları qorumalı idi. O, buradan Naxçıvana yola düşüb, orada bir müddət sultanın qulluğunda oldu. Sonra onlar Həmədana yola düşərək oraya sağ-salamat, qənimət ilə və heç bir ziyan çəkmədən öz istəklərini yerinə yetirərək gəlib çıxdılar.

...Doqquz rəcəb 567-ci ildə (7 mart 1172) Xarəzmşah İl-Arslan ibn Atsız öldü, bundan sonra İran və Azərbaycan vilayətləri sultan və əmir atabəy Şəmsəddin Eldəniz vaxtında əmin-amanlıqla sultanın buyruq və əmirlərini yerinə yetirməyə başladılar. Ancaq sultan Arslan şah ibn Toğrulun yalnız adı hökmdar idi. Atabəy Eldənizin isə özü. O, əmrlər verir, iqta torpaqları paylayır, xəzinələri sərəncamında saxlayır. Onları ölkənin istənilən yerinə köçürürdü. Sultan isə onunla bu məsləhət barədə münaqişəyə girə bilmirdi. Atabəy Eldənizin idarə işlərindəki özbaşınalığından, əmrlər verməsindən və istədiyi adamlara iqta paylanması haqqında xəbər bəzən sultana çatdırdı. Sultan bu haqda söhbət saldıqda onun anası, atabəy Eldənizin arvadı və onun iki oğlu Nüsrətəddin Pəhləvanın və Müzəffərəddin qızıl Arslanın anası ona belə söyləyirdi: “Fikir vermə! Bu adam öz həyatını təhlükədə qoyur və dəfələrlə amasız döyüşlərə atılırdı. O, sənənin üçün sultan taxtını ələ gətirmək yolunda öz varının ən qiymətli hissəsini xərcləmiş, öz qulamlarından və döyüşçülərindən çoxunu ölümə göndərmişdir.

Səlcuqlardan neçə-neçələri yaşdan səndən böyükdür, ancaq dustaqxanalara salınıb ömür-günlərini çürüdükdülər. Əgər onar hərəkət edə bilsəydilər, yüksək amal ardınca qoşardılar. Fəqət bunu edə bilmirdilər! Sən isə Sultan taxtına oturmusan və o, hər iki oğlu ilə birlikdə sənə qulluq edərək qarşında durur, sənin yağlılarımla vuruşaraq rəqiblərini yox edir, sənin canın isə bütün bu işlərdən azaddır. Atabəy nə edirdisə, nə alırdısa, nə bağışlayardısa bunun hamısı sənin gücləndirmək və hakimiyyətini bərkitmək üçün edilir. Qoy onun davranışı sənə kədər gətirməsin, onun görməyə çalışdığı iş səni qayğıya salmasın: axı, o sənin məmlükündür!”.

O, anasından belə sözlər eşidərkən [sakitləşib] susardı. ...569 (1173\74)-cu ilədək atabəy bəzən sultan ilə birlikdə, bəzən də təklikdə vaxtaşırı gah İraqda, gah da Azərbaycanda olurdu. Həmin (569) il gəlib çatdıqda o, Azərbaycana yola düşüb 570-ci ilədək orada qaldı, sonra isə Naxçıvanda öldü. Bu zaman Sultan Məhəmməd Pəhləvanla birlikdə Həmədanda idi.

Atabəy Eldənizin ölüm xəbəri onun oğlu Məhəmməd Pəhləvana gəlib çatarkən o, haciblər əmiri vəzifəsində sultan qulluğunda idi və onun işlərini idarə edirdi. O, sultandan ehtiyat etdiyi üçün ata minib Azərbaycana yola düşdü, orada öz atasının yerini tutdu. O, xəzinə əmlakını ələ keçirdi, atlı və piyada qoşunlar topladı və öz yerində qalmaqla hadisələrin gedişini və onun hüquqlarına dair sultanın qırımını gözləməyə başladı. Sultana gəldikdə isə, Şəmsəddin Eldənizin ölümündən və Məhəmməd Pəhləvanın getməsindən sonra qoşunlar və əmirilər onun başına toplaşdı və ona çoxlu pul gətirdilər, çünki onun heç bir vəsaiti yox idi. Sonra o Azərbaycanı Məhəmməd Pəhləvanın əlindən almaq üçün oraya yürüşə hazırlaşmağa başladı. O, İraq qoşunları ilə birlikdə Həmədana gəldi, bundan sonra isə əmirilər bütün günü gücünü işlədərək onun başına elə bir qoşun yığıdılar ki, İraqda heç kəs görməmişdi; bundan sonra Azərbaycana yola düşdülər.

Əmirilər sultanı Azərbaycanı tutmağı təhrik edərək, ona deyirdilər: “Əgər sən Azərbaycanı azad etsən və inandığın adamlardan birini oraya hakim qoysan, bundan sonra sən Həmədana qayıdarsan, oradan da Bağdadın gedib oranı ələ keçirərsən. Axı sənın məmlükün Mosul hakimi Qütbəddin Məudud Zəngi sənə tabedir və sənə qulluq etməyə gələcək. Əgər sən Bağdadı ələ keçirərsənsə və xilafət minbərindən sənın adına xütbə oxunarsa, bundan sonra ölkənin üfuku sənın üçün rəqib və yağılardan birdəfəlik təmizlənmış olar”.

Sultan onların bu fikri ilə razılaşaraq, Zəncan şəhərinə yola düşdü, ancaq o burada rahatlıq verməyən ağır xəstəliyə tutuldu və bu azar onu dərde salıb gücünü əlindən alıb apardı. O, orada qalib sağalmasını gözləyirdi, ancaq xəstəlik güclənməkdə idi və azarın canından çıxmadığı və ömür vədəsinin sona yetdiyini gördükdə əmr etdi ki, onu Həmədana aparsınlar. Qoşunlar geri qayıtdılar o, isə Həmədan yolunda 570-ci ildə atabəy Eldənizin ölümündən iki ay sonra öldü. Onun ölüsünü Həmədana gətirərək, atası Rükəddin Toğrul məzaristanında, onu qəbri yanında basdırdılar. Onun ölümü haqqında xəbər bütün ölkəyə yayıldı, [bu zaman] onun oğlu Malik Toğrul əmir Nüsrəddin Məhəmməd Pəhləvan ibn Eldənizlə birlikdə Naxçıvanda idi.

XXXIX fəsil. Sultan Rükəddin Toğrul ibn Arslan şahı...

Atabəy Pəhləvan öz oğlu Əbu Bəkri Azərbaycan və Arranın hakimi təyin edib, onun tərbiyəsini əmisi Müzəffərəddin Qızıl Arslana tapşırırmışdı. Reyi, İsfahanı və İraqın qalan yerlərini öz oğlanları Mahmud və Əmir Əmiran Ömər üçün ayırmış, Həmədanı isə Özbəyə vermişdi. Öz ölümündən qabaq o oğlanlarına əmiləri Qızıl Arslanın tabeliyində durmağı əmr etmişdi. Ölüm onu apardıqdan sonra hər şey onun vəsiyyəti etdiyi kimi gedirdi.

...Atabəy Qızıl Arslan Həmədanda qaldı, o, sultan Toğrulun bütün ölkələrini ələ keçirib bir müddət onlara hakim oldu...

...Atabəy Pəhləvanın oğlu əmir Əbu Bəkr öz əmisinin öldürülməsini eşidən kimi həmin gecə atlanıb Azərbaycan yola düşdü və Naxçıvana gəldi.

Zahidə xatun atabəy Pəhləvanın arvadı idi. Atabəy Pəhləvan və onun atası atabəy Eldəniz hakimiyyətdə olarkən İraq və Azərbaycandan yığıqları bütün gəliri Naxçıvan yaxınlığında olan Əlincə qalasına toplamışdılar. Bu qala və onun içindəki xəzinə indi Zahidə xatunun ixtiyarında qalmışdı.

Əmir Əbu Bəkr onun himayəsi altında tərbiyə almışdı, onun oğlu yerində idi. Əbu Bəkr Naxçıvana gəlib çıxdıqda o [Zahidə xatun], onu öz evinə apardı, şəhər valisini çağıraraq ona söylədi: “Bu, qalanın sahibidir!” və onu [Əbu Bəkr] and içmək üçün yanına gətirdi. Bütün bunlar baş verdikdən sonra o (Əbu Bəkr), at üstündə Gəncəyə yollandı. Oranın əmiri onun qarşısına çıxıb şəhəri ona təslim etdi. O, şəhəri ona qaytararaq, orada özünə canişin saxladı.

Bu qaydada o bir şəhərdən o birisinə gedirdi, bütün şəhərlər də ona təslim olurdu və beləliklə o, bütün Azərbaycana və Arrana yiyələnirdi. Qoşunlar onun başına toplaşdıqdan sonra o, öz atasının və babasının yerini tutdu.

...İnanc Mahmud Azərbaycana hərəkət edib Təbriz yaxınlığında dayandı. Atasının qulamlarından bir dəstə onunla idi. Onun qardaşı Əmir Əmiran Ömər də burada idi. [Bir müddət] onlar orada qaldılar. Onlar Təbrizə girmək istədikdə şəhərdə heç kəs buna mane olmadı.

Onlar burada istədikləri qədər [döyüşçü] toplayan kimi Naxçıvanda olan əmir Əbu Bəkrə qarşı çıxış etdilər. O, onların qarşısına çıxdı, döyüşdə onlarla üz-üzə gəldi... Günortaya kimi tərəflərin heç biri çəkilmək bilmirdi. Bu vaxt əmir Əbu Bəkr [İnancın qoşunlarına] hücum etdi və onlar biabırçılıqla onun

qarşısında davam gətirmədilər. O, [bütöv] bir dəstəni əsir alana kimi onları təqib etdi, ancaq qardaşların ikisi də qaçıb ondan yaxa qurtara bildilər.

Mənbələr:

1. *Садр-аб-дин Али ал-Хусайни. Ахбар ад-даулат ас Сальджукийа (Зубдат ат-таварих фи ахбар ал-умара ва-л-мулук ас- Сальджийа). Перевод, и ред. примеч. и приложения З. М. Буниятов. Москва, 1980*

2. *Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Çıraq, 2007. 400 s.*

“DÜNYANIN QƏRİBƏLİKLƏRİ” (“Əcaib əd-dünya”)

Naməlum müəllifin bu əsəri rus şərqşünası N.V.Xanikov tərəfindən 1859-cu il may ayının 23-də İsfahan şəhərində bir kitab ticarətçisindən alınmış və elə həmin ildə də Elmlər Akademiyasının Asiya Muzeyinə daxil olmuşdur. Azərbaycan tarixşünaslığında “Əcaib-əd-Dünya” əsərindən Ə.Əlizadə, V.Piriyev, R.Məmmədov və başqaları tədqiqat işlərində faydalanmış və istifadə etmişlər.

Əsərdə Naxçıvan şəhəri, onun əhalisi, məşğuliyyəti, tikililəri, sənət növləri, mədəniyyəti və b. cəhətləri haqqında da maraqlı məlumatlar, təhlillər yer alır. Müəllif şəhərin adını “Nəxçəvan” formasında işlətmişdir.

Əsərdə Naxçıvanda əhalinin aybəniz olmaları, xoş təsirli və gözəl olmaları ilə seçilmələri, islamın şafei təriqətinə itaət etdikləri, din uğrunda döyüşkən olmaları, igid, sərrast ox atmaları, qəribə tərzdə qonaqpərvərlikləri ilə seçilmələri barədə maraqlı məlumatlar verilir. Kitabda naxçıvanlıların danışmaq dilindən, ləhcəsindən də bəhs edilir. Göstərilir ki, onların dili xoşagələndir, onlar bütün dillərdə danışa bilirlər, onların dilində isə heç kim danışa bilmir. Görünür, Naxçıvanda digər Azərbaycan bölgələrdən fərqli fonetik xüsusiyyətlərə malik dialektin mövcud olması müəllifin belə fikir deməsinə əsas olmuşdur.

Tarixi mənbə kimi əhəmiyyəti böyük olan “Əcaib-əd-Dünya» əsərində Naxçıvanın bağlan, yaşıllıqları, meyvələri, suları haqqında da dolğun məlumatlar verilmişdir. Mənbədə şəhərin ətraf yerlərində və həyətlərində çoxlu bağ, bağça, meyvə ağacı olduğu göstərilir. Naxçıvanda becərilən müxtəlif çeşidli meyvələr yüksək keyfiyyətə malik idi. Təsadüfi deyildir ki, müəllif «burada becərilən gözəl üzümə dünyanın heç bir yerində təsadüf etmək mümkün deyildir» - deyər yazırdı. Şəhərdə çoxlu üzümlüklərin və üzüm

növlərinin olmasını sonralar Naxçıvanda olmuş bir sıra səyyahlar da qeyd etmişlər. Naxçıvanın havasının təmiz, suyunun tamlı olması, axar suları, meşələri, bağları, çoxlu göy-göyərtisi ilə seçilməsi, dənli bitkilər, pambıq, üzüm, meyvə yetişdirilməsi də göstərilir.³⁶

Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, əsərdə Naxçıvan ərazisində mövcud olmuş Əncan şəhəri haqqında da məlumat verilmişdir. 2003-cü ildə “Əcaib əd-dünya”-ni Azərbaycan dilinə tərcümə edən C.Bayramlı və V.Əliyev əsərdəki Əncan şəhəri ilə bağlı məlumatları mükəmməl şəkildə dilimizə tərcümə etmiş, lakin yanlış olaraq bu sözün Əncan deyil, Abxaz kimi oxunulmalı olduğu qənaətinə gəlmişlər. “Əcaib əd-dünya”da Əncan haqqında verilən məlumatlardan aydın olur ki, şəhər möhkəm qala divarları ilə əhatə edilmişdi. Əsərdə yazılır: “Əncan. Sərt, çətinliklə keçilən yerdədir. Dağlar şəhərin hüduqlarından kənarında yerləşir, möhkəm qaladır. Oranın malları incə parçalar, yaylıqlar, keyfiyyətli üst örtükləri, zilə corablardan ibarətdir”.³⁷

S (Sin)

Sürməli – Bu şəhər Ərməniyyə ilə sərhəddə, Araz çayının sahilində hündür təpənin üzərində yerləşir. Buradan yaxşı müdafiə olunan yer həmin tərəflərdə yoxdur. Şəhərdən kənarında tikililər, bazar və evlər var. O, türklərin yaşayış məskənidir. Orada hər zaman bolluqdur. Əhalisi müsəlmandır, igid və cəsurdurlar, din

---

³⁶ Bax: Hacıyev İ. “Əcaib-əd-Dünya” (Dünyanın qəribəlikləri”) əsəri Azərbaycana bağlı Naxçıvan tarixinin öyrənilməsində mühüm mənbə kimi // Türk dünyası (Türki dünyecisi) Almanax. Qazaxıstan. Türk Akademiyası. Almatı, 2013, 829 s. (s. 227-231)

³⁷ Bax: Kəlbizadə E. Naxçıvanın tarixi-coğrafiyası (XII-XVIII əsrin I yarısı). Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 200 s.

uğrunda savaşarlar – qazidirlər. Ətraf şəhərlərin hamısına türklər nəzarət edir.

Oranın malları əla qaçağan atlar, yəhər, ox qabı, silah, namaz xalçaları (səccadə), yaxşı, rəngarəng çul, qoyun, öküz, yağ, bal, ləziz şərablardır. Oranın əhalisi şərab içir, əl və saçlarına xına qoyurlar, lakin eyni zamanda namaz da qılırlar.

N (Nun)

Naxçıvan – Bu şəhər Azərbaycandır, böyük və əhalisi çoxdur, hündür yerdədir, çox möhkəmdir. Orada çoxlu saraylar, köşklər, eyvanlar tikilib, şəhərin yanında daşdan qala tikiblər, qalada isə məscid və mədrəsə inşa ediblər, qalada şirin sulu bulaq var. Deyirlər ki, yer üzündə əhalisi bundan çox olan şəhər yoxdur. Bütün tikililər alibastrdan və bişmiş kərpicdən tikilib. Köşklərin əksəriyyəti qalalar kimi üç-dörd mərtəbəlidir. Şəhərin ətraf kəndləri gözəldir, axar suyu var, bağları və yaşıllıqları boldur. Araz çayı şəhərin hüdudlarından keçir. Meyvələri dadlıdır, deyirlər ki, dünyada Naxçıvanın üzümündən yaxşısı və xeyirlisi yoxdur.

Eldənizlər dövründə (Naxçıvan) özünün ən qüdrətli çağını yaşadı. Orada şah iqamətgahı quruldu və hökumət binası (dövlət-xana) inşa edildi. (Bir gün) onun (Eldənizin) atının qabaq ayağı oyuğa girdi, o, bunu xeyir əlamət kimi yozdu və dedi: “Burada mən bir ev tikəcəm” və belə də etdi.

Oranın (Naxçıvanın) əhalisi xoş təsirli və gözəldirlər, sünni və şiələr var, din uğrunda döyüşkəndirlər (qazidirlər), igiddirlər, sərrast ox atarlar, qəribə tərzdə qonaqpərvərdirlər. Onların dili xoşdur, naxçıvanlılar bütün dillərdə danışa bilirlər, onların ləhcəsində isə heç kim danışa bilmir.

Oranın malları keyfiyyətli çin parçaları, nazik üst örtükləri, çuxa, futa, kasa, rənglənmiş taxta tabaqça çox keyfiyyətlidir, odur

ki, onu dünyanın hər yerinə hədiyyə kimi aparırlar. ...Xeyirli sənətləri bilir və rahatlıqla yaşayırlar.

Deyirlər ki, Naxçıvan məzarlığı kimi heç bir yerdə qəbristanlıq yoxdur, orada qurbağalar ağacın üstündə oxuyurlar və bu da qəribəliklərin biridir. Şəhərdə və kəndlərdə Naxçıvan məzarlığında olduğu qədər türbə yoxdur. Məscid, mədrəsə və çoxlu bağlara rast gəlinir, orada keşikçilər yaşayırlar.

Mənbə:

1. *Ön və Orta Asiya Türklərinin tarixinə dair dörd anonim mənbə. Bakı: Nurlan, 2003, 192 s.*

III BÖLMƏ

NAXÇIVANIN İNKİŞAF ETMİŞ ORTA ƏSRLƏR DÖVRÜ TARİXİNƏ DAİR QAYNAQLAR (XIII-XVI ƏSRLƏR)

İBN ƏL-ƏSİR “MÜKƏMMƏL TARİX” (“Əl-kamil fi-t-tarix”)

XIII əsrin görkəmli ərəb tarixçilərindən biri olan İbn əl-Əsir (Əbül-Həsən İzzəddin Əli bin Məhəmməd bin Məhəmməd əş-Şeybani əl-Cəzəri) Mesopotamiyada Cəzirə ibn-Ömər də doğulmuş və 1160-1234-cü illərdə yaşamışdır. Lakin onun həyatının əsas hissəsi Hələb, Şam və Mosulda keçmişdir. Onun ümumdünya tarixi olaraq yazdığı 12 cilddən ibarət “Əl-kamil fi-t-tarix” (“Mükəmməl tarix”) əsərində Azərbaycan tarixinin ən kəşməkəşli dövrlərindən biri olan – monqol yürüşləri dövrünə dair qiymətli məlumatlar vardır. Əsər 1230-1231-ci illərdə Mosulda yazılmışdır.

Qeyd edək ki, “Mükəmməl tarix” əsəri ərəb dilindən Azərbaycan dilinə Muxtar Əfəndizadə tərəfindən tərcümə edilmiş və 1959-cu ildə nəşr etdirilmişdir. Əsərin II nəşri tamamilə yenidən işlənilmiş, dəqiqləşdirilmiş və xeyli zənginləşdirilmiş orijinal tərcümədir. Əsəri ərəbcədən Z.Bünyadov tərcümə etmiş və 1996-cı ildə nəşr edilmişdir.

Əsərin “Tatarların Azərbaycana yürüşü, Ərdəbili və qeyri-şəhərləri zəbt etmələri haqqında” adlanan hissəsində monqol yürüşləri zamanı Eldəniz hökmdarı Özbəyin məhz Naxçıvana sığınması ilə bağlı verilən məlumatlar sübut edir ki, Eldənizlər dövlətinin süqutuna qədər Naxçıvan bu dövlət üçün xüsusi strateji əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır.

Tatarların³⁸ Azərbaycana yürüşü, Ərdəbili və qeyri-şəhərləri zəbt etmələri haqqında

Tatarlar Həmədandan qurtarıb Azərbaycana tərəf hərəkət etdilər və Ərdəbilə gəldilər. Ərdəbili alıb orada böyük qırğınlar törətdilər və şəhərin çox hissəsini dağıtdılar. Sonra oradan çıxıb Təbrizə tərəf yönəldilər.

O zaman Təbrizin hakimi Şəms-əd-din ət-Tuğrai idi. O, Təbriz əhalisi arasında ittifaq yaratmışdı.

Təbrizin əsl hakimi Özbək ibn-Pəhləvan oranı buraxıb getmişdi. Çünki o, fəaliyyətsiz bir əmir idi. Gecə-gündüz içki ilə məşğul idi. Bir-iki ay bayıra çıxmaz və kimsəyə görünməzdi. Birdən bir təhlükəli hadisə eşitdikdə, qorxudan əli-ayağı titrərdi. Azərbaycan və Arran tamamilə onun ixtiyarında idi. O isə ona qarşı gələn düşməndən ölkəni müdafiə etməkdə Allahın yaratdığı adamların ən acizi, bacarıqsızı idi.

Tatarların Həmədandan çıxıb gəlməkdə olduqlarını eşitdikdə, özü Təbrizi buraxıb Naxçıvana getmiş və arvad-uşaqlarını da, özündən uzaqlaşdırmaq üçün Xoya göndərmişdi.³⁹

Mənbə:

1. *İbn əl-Əsir. Əl-kamil fi-t tarix. Ərəbcədən tərcümə Ziya Bünyadovundur, Bakı: Şur, 1996, 132 s.*

2. *Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Çıraq, 2007. 400 s.*

---

³⁸ Monqolların

³⁹ Bu hadisələr monqolların Azərbaycan I yürüşü zamanı baş vermişdir.

YAQUT ƏL-HƏMƏVİ “ÖLKƏLƏR KİTABI” (“Mücəm əl-buldən”)

Ərəb səyyahı Yaqut əl-Həməvi (1179-1229) 1213-cü ildən Şərq ölkələrinin gəzməyə başlamış, həmin ildə də Azərbaycanda olmuşdur. 1220-ci ildə Yaqut bir daha Azərbaycana gəlib onun əhalisi, təsərrüfatı və məişəti ilə tanış olmuşdur. Təbriz, Marağa, Urmu, Əhər, Mərənd, Sərab, Ərdəbil, Uşnu, Miyanə kimi Azərbaycan şəhərlərinin yaşayışını öz gözləri ilə görmüşdü. Dərbənd, Bərdə, Bakı, Naxçıvan və b. şəhərlər haqqında onun başqa qaynaqlar üzərində qurulmuş yazısı da maraqlıdır.

Bir çox müəlliflər Yaqut əl-Həməvinin “Mucəm əl-buldən” əsərində Arranla bağlı qeyd etdiyi fikri əsas götürərək, bu dövrdə Naxçıvan ərazisinin Arranın tərkibinə daxil olduğunu yazırlar. Belə ki, Araz çayından bəhs etmiş Y.Həməvi “bu çaydan (Araz) şimalda və qərbdə nə yerləşirsə Arrana, cənubda nə yerləşirsə Azərbaycana aiddir” yazmışdır. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Y.Həməvi səyahətləri ilə yanaşı, bir sıra özündən əvvəlki dövrlərin müəllifləri tərəfindən yazılmış mənbələrdən də istifadə etmiş və bəzən onların məlumatlarını təkrarlamışdır.⁴⁰ Türkiyəli professor, doktor Faruk Toprak bu barədə yazır ki, Y.Həməvi özündən əvvəlki mənbələrə, o cümlədən İbn Xordadbeh, İbn Havqəl, əl-İstəxri, əl-Bəkri kimi müəlliflərin əsərlərinə istinad etmişdir.⁴¹

İnkaredilməz faktdır ki, Səlcuqlardan əvvəlki dövrlərdə Naxçıvan və ətraf ərazilərin Arranın tərkibinə daxil olduğu vaxtlar olmuşdur. Naxçıvan və ətraf ərazilər üçün ilkin orta əsrlər dövründə işlədilmiş “Basfuracan” adının, eyni zamanda Naxçıvan

---

⁴⁰ Kəlbizadə E. Naxçıvanın tarixi-coğrafiyası (XII-XVIII əsrin I yarısı). Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 200 s., s. 19

⁴¹ Toprak F. Yakut el-Hamevinin Mucem’ul buldan adlı eserine eleştirel bir bakış//EKEV Akademi dergisi.Güz 2004, Yıl: 8. Sayı: 21, s.173-181.

şəhərinin adının “Nəşəva” formasının “Mucəm əl-buldən”də yer alması da təsdiq edir ki, bu ərazi haqqında məlumatları yazarkən ərəb müəllifi özündən öncəki dövrlərdə yazılmış məlumatlardan istifadə etmişdir.⁴² Digər tərəfdən, Y.Həməvinin özü də əsərinin sonrakı hissələrində Kabban (Qafan), Qiran (Kiran), Naxcivan, Naşava şəhərlərinin Azərbaycan vilayətinin ərazisində və yaxud Azərbaycanla Baylakan arasında yerləşdiyini göstərmişdir.

Y.Həməvinin Naxçıvan ərazisində şəxsən olmadığını, məlumatları ikinci və üçüncü mənbəyə istinadən verdiyini sübut edən digər fakt diyarın şəhərləri haqqında bəhs edərkən “deyirlər ki”, “bir sakini dedi ki” ifadələrini işlətməsidir.⁴³ Məsələn, Nəşəva ilə bağlı o yazır: “Nəşəva – Azərbaycanda şəhər və yaxud bəziləri deyir ki, o, Arrandadır. ...Xalq arasında o, Naxcivan və ya Nakcivan kimi məşhurdur”.

Bütün bunlara baxmayaraq onun Naxçıvanla bağlı verdiyi məlumatlar Naxçıvanın orta əsrlər dövrü tarixinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətli mənbədir. Əsərin Naxçıvana aid hissələri rus dilindən Azərbaycan dilinə tələffüzü tərcümə edilmişdir.

(II, 181) Basfurcan – Arranda bir dairədir. Baş şəhəri Nəşəvadır, o ki, Ənuşirəvan tərəfindən Bab əl-Əvbəla eyni vaxtda tikdirilmiş Naxçıvandır.

(IV, 112) Davin (Dvin) - Azərbaycanın ucqarında, Arran əyaləti ərazisində şəhər.

(IV, 250-251) Ər-Rəss - Azərbaycanda çaydır. Azərbaycanın sərhədlərindən birini bu çay təşkil edir. Arranda deyirlər ki, bu çay

---

⁴² Хамави Й. Муджам ал-булдан (Сведение об Азербайджане); Казвини Х. Нузхат ал-кулуб (Материалы по Азербайджану). Баку: ЭЛМ, 1983, 65 с., с. 20

⁴³ Kəlbizadə E. Naxçıvanın tarixi-coğrafiyası (XII-XVIII əsrin I yarısı). Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 200 s., s. 20

boyunca min şəhər vardır. Bu çay başlanğıcını Qalıqaladan götürür, Arrandan keçərək Varsana doğru axır və Kür çayı ilə orada qovuşmur. Bu iki çayın arasında Baylakan yerləşir. Sonra bu iki çay birləşir və birlikdə Curcan dənizinə⁴⁴ axır.

Araz möcüzəli çaydır. Bu çayda çoxlu balıqlar yaşayır. Görənlər təsdiq edirlər ki, bu çaydan hər ay əvvəllər görünməmiş yeni balıqlar çıxır. Yalnız bu çayda üzən Surmahi adlı balıq ilin müəyyən dövründə bu çaya daxil olur.⁴⁵

Misar ibn Muxalxil deyir: “Araz çayı Balacan düzünə çıxır, bu düzənlik dəniz sahillərinə qədər uzanır... Bu düzənlikdə Varsan və Beyləqan yerləşir. Bu düzənlikdə beş min tərک edilmiş kənd vardır... Deyirlər ki, bu kəndlər uca Allahın Quranda adını çəkdiyi Ər-Rəss sahiblərinin məskəni olmuşdur.

(VII, 305) Kiran (Giran) – Onun sakinlərindən birinin mənə dediyini görə bu Təbrizlə Baylakan arasında yerləşən Azərbaycan şəhəridir.

(VIII, 273 və 307) Naxçıvan və yaxud bəzi insanların tələffüz etdiyi kimi desək Naxçıvan - Azərbaycanın ucqar sərhədlərində yerləşən şəhərcik, hansı ki, biz haqqında hələ danışacağıq.

(VIII, 289) Nəşəva – Azərbaycanda şəhər. Bəziləri deyir ki, o Arrandadır. Ərməniyə ilə sərhəddə yerləşir. Xalq arasında o Naxçıvan və ya Naxçıvan kimi tanınır.

Mənbə:

1. *Хамави Й. Муджам ал-булдан (Сведение об Азербай-джане); Казвини Х. Нузхат ал-клуб (Материалы по Азербайджану). Баку: Элм, 1983, 65 с.*

---

⁴⁴ Xəzər dənizi nəzərdə tutulur

⁴⁵ Burada ehtimal ki, müəllif ildə bir dəfə kürü tökmək üçün dənizdən və göllərdən çaya keçən qızıl balıqları nəzərdə tutmuşdur.

HƏMDULLAH QƏZVİNİ “QƏLBLƏRİN ƏYLƏNCƏSİ” (“Nüzhət-ül-qülub”)

Həmdullah Qəzvini (1280-1349) tanınmış orta əsr coğrafiyaçı-kosmoqrafıdır. Onun “Nüzhət-ül-qülub” (“Ürəklərin əyləncəsi”) əsəri fars dilində coğrafiya üzrə yazılmış kitablar içərisində ən dəyərlisi sayılır.

Bu əsər Giriş, 3 məqalət və nəticə (xatimə) hissəsindən ibarətdir. Müəllif əsasən müasirlərinin coğrafi məlumatlarından istifadə etmişdir. Müəllif əsərdə nəinki indiki İran ərazisi, Azərbaycan, İraq, Kiçik Asiya, Məkkə, Mədinə və Yerusəlim və digər qonşu ərazilər barədə də məlumat verirdi. Bu əsərin qiyməti bir də ondadır ki, İraqi-Əcəm və Azərbaycan haqqında verilən məlumat başqa ölkələrə nisbətən çox dolğun və tutarlıdır.

Onun əsəri Naxçıvanın tarixi coğrafiyasının öyrənilməsi üçün də qiymətli mənbələrdən biridir. O, əsərində Naxçıvanı IV iqlimə aid etmiş, onun coğrafi koordinatlarını vermiş, Naxçıvan şəhərinin o dövrdəki vəziyyətini, əhalisinin dini tərkibini, məşğuliyyətini təsvir etmişdir. Maraqlı məlumatlardan biri Naxçıvan ətrafında yerləşmiş qalalarla bağlıdır.⁴⁶

V bölüm. Şirvan və Quştəsfi torpaqlarının təsviri

NAXÇIVAN - IV iqlimə düşür, uzunluq dərəcəsi 80-55, enlik dərəcəsi isə 33-40-dır. Şəhəri Bəhram Çubin saldırmışdır. Bu, çox

---

⁴⁶ Qalalarla bağlı ətraflı məlumat üçün bax: Гаджиев И., Кялбизаде Э. О четырёх крепостях Нахчывана, упоминаемых в произведении историка XIV века Хамдуллаха Казвини / Научное мнение, Номер: 7, Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский университетский консорциум, 2014, с. 42-47;

Kəlbizadə E. Naxçıvanın tarixi-coğrafiyası (XII-XVIII əsrin I yarısı). Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 200 s.

gözəl yerdir – “Nəxşi-cahan” adlanır. Şəhərin binalarının çoxu bişmiş kərpicdən tikilmişdir.

Əkin yerlərində taxıl, pambıq, üzüm və az miqdarda meyvə yetişdirilir. Əhalisinin üzünün rəngi ağdır. Şəfii təriqətinə bağlıdırlar. Yaxınlığında bir neçə nəhəng qala ucalır, onlardan Əlincik, (Əlincə), Sürməri, Tağmar, Fəqnan qalaları dağılmışdır. Yığılan vergisi 113 min dinardır.

Mənbə:

1. Хамави Й. Муджам ал-булдан (Сведение об Азербайджане); Казвини Х. Нузхат ал-кулуб (Материалы по Азербайджану). Баку: Элм, 1983, 65 с.

GİLYOM DE RUBRUK “ŞƏRQ ÖLKƏLƏRİNƏ SƏYAHƏT”

XIII əsrdə yaşamış Flmandiyalı səyyah və kilsə xadimi olan Gilyom de Rubruk (1220-1290) “Şərq ölkələrinə səyahət” əsərini XIII əsrin 50-ci illərində etdiyi səyahətlərin nəticəsi kimi yazmışdır. Rubruk fransız kralı IX Lüdvikin tapşırığı ilə monqollarla bağlı məlumat toplamaq məqsədi ilə Şərq ölkələrinə səyahət etmişdir. Qatı xristian təəssübkeşliyini əsərində də açıq aşkar hiss etdirən Gilyom de Rubruk yeddinci xaç yürüşü zamanı (1248-1254) IX Lüdvikə bələdcilik etmişdir. Məhz bu yürüş zamanı - 1252-ci ildə IX Lüdvik ona monqolların ölkəsinə getməyi əmr etmişdir.

Rubruk Naxçıvan ərazisindən də keçmiş və bu ərazi barədə də məlumatlar vermişdir. Lakin onun məlumatları bir çox hallarda birtərəfli xarakter daşımaqdadır. Bu bir tərəfdən onun kilsə xadimi olmasından irəli gəlirdisə, digər tərəfdən ərazidə qısa müddətli olması və yalnız bələdcilərin verdiyi məlumatlarla kifayətlənməsi səbəbindəndir. Bu səbəbdən də əsərdə əksini tapmış faktlara tənqidi yanaşmaq və dövrün ictimai-siyasi proseslərini, o cümlədən Naxçıvanın o dövr üçün tarixi-coğrafiyasını dərinlən bilmək lazımdır. Rubrukun əsərinin Naxçıvanla bağlı olan əsas hissələri Azərbaycan dilinə tərəfimizdən tərcümə edilmişdir.

Əlli birinci fəsil

Arazboyu səyahət. Naksua şəhəri və digər yerlər haqqında

Batı xan əmr etdi ki, məni Naksua adlanan şəhərə aparsınlar. Bu şəhər əvvəllər böyük bir krallığın (dövlətin-İ.H., E.K.) gözəl və böyük paytaxtı olmuş, tatarlar⁴⁷ isə demək olar ki, buranı kimsəsiz səhraya çevirmişlər.

---

⁴⁷ Monqollar nəzərdə tutulur.

Yuxarıda xatırlanan şəhərin yaxınlığında deyirlər ki, Nuhun gəmisinin dayandığı dağ vardır. Bu dağlar ikidir. Biri o birindən böyükdür. Araz onların ətəyindən axır.

Bu dağların yaxınlığında adının mənası “yeddi” olan bir şəhər var. Deyirlər ki, bu şəhəri Nuhun gəmisindən çıxmış yeddi kimsənin şərəfinə belə adlandırmışlar.

Bu şəhərdə (Naxçıvanda-red.) əslən Kataloniyadan olan qardaş (katolik kilsəsinə məxsus dini rütbə-red) Bernard mənimlə görüşdü. O vaizlər ordenindən idi. ...Bernard bir neçə cümlə tatarca⁴⁸ öyrənmişdi...

Mənbə:

1. Джиованни дель Плано Карпини. История Монголов; Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. Москва: Государственное издательство географической литературы, 1957, 270 с.

---

⁴⁸ Burada ehtimal ki, səyyah yerli Azərbaycan türklərinin dilini nəzərdə tutmuşdur. Bu fakt sübut edir ki, bəhs edilən dövrdə bölgədəki əhalinin əsas dili məhz türk dili olmuşdur.

İOHAN ŞİLTBERQER **“BAVARIYALI İOHAN ŞİLTBERQERİN ƏSİRLİYİ VƏ** **SƏYAHƏTLƏRİ (1396-1427)”**

İohan Şiltberqer 1380-ci ildə Hollerndə əsilzadə ailəsində dünyaya gəlmişdir. 1394-cü ildə – macar kralı Sigizmundun Osmanlı imperiyası ilə müharibəyə başlaması ərafəsində onun ordusuna qoşulmuş, 28 sentyabr 1396-cı ildə Nikopolis müharibəsində yaralanaraq türklər tərəfindən əsir alınmışdır. Sonradan isə I Sultan Bəyazid onu orduda xəbərçi (carçı) kimi xidmətə cəlb etmiş və o, bu vəzifədə 1402-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir. Ankara müharibəsindən sonra Əmir Teymura xidmət etməyə başlayan Şiltberqer Teymurun ölümündən sonra Şahruxun, Miranşahın və Əbubəkrin xidmətində çalışmışdır. 1427-ci ildə İstanbula gəlmiş, bir müddət sonra isə yenidən vətəninə – Bavariyaya geri qayıtmışdır. 30 illik əsirliyi müddətində İohann Şiltberqer tabeliyində olduğu şəxslərlə bərabər Avropa, Asiya və Afrikanın bir çox ölkələrini – Macarıstan, Bolqarıstan, Valaxiya, Moldova, Ukrayna, Anadolu, Misir, Fələstin, İordaniya, İran, Azərbaycan, Gürcüstan, Dağıstan, Çərkəz, Krım və Mərkəzi Asiyanı gəzib dolaşmışdır. Qeyd edək ki, bavariyalı hərbi İohan Şiltberqer Azərbaycanın Təbriz, Maku, Marağa, Naxçıvan, Əlincə, Astara, Şirvan (Lahic, Şamaxı və Şabran), Şəki və Dərbənd şəhərlərində də olmuşdur. Teymurun ordusu Bəyazidi məğlub edib Kiçik Asiya, Gürcüstan və Abxaziya-dan keçərək Qarabağda düşərgə salarkən Şiltberqer də bu düşərgədə olmuş, sonradan isə ordu ilə Mərkəzi Asiyaya getmişdir.

Qeyd edək ki, bu səyahətnaməni 1867-ci ildə Novorossiya (Odessa) Universitetinin professoru, ümumtarix elmləri doktoru F.K.Braun (1804-1880) “İohan Şiltberqerin səyahətnaməsi” adı altında qədim alman dilindən rus dilinə tərcümə etmişdir. Məhz Braunun tərcüməsindən sonra “Səyahət kitabı” ingilis və alman

dillərində çap edilmişdir. Azərbaycanda isə bu tərcümə akademik Ziya Bünyadovun redaktəsi ilə 1984-cü ildə rus dilində çapdan çıxmışdır. Kitab Türkiyədə “Türkler ve Tatarlar arasında (1394-1427)” adı ilə tanınır.⁴⁹ Əsərin Naxçıvana aid hissələri 2014-cü ildə tərəfimizdən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir

33-cü bölmə

İpək becərilən ölkələr, Persiya və digər krallıqlar haqqında

“Burda Naxson (Nachson) adlanan daha bir şəhər var; Nuhun gəmisinin dayandığı dağların yaxınlığında yerləşir və bu ölkənin münbit əraziləri var. Burda üç şəhər də var, biri Marağa (Maragara), digəri Hilat (Gelat) və üçüncüsü Kırna (Kirna) adlanır. Hər üçünün torpaqları məhsuldardır. Burada həmçinin dağlar üzərində yerləşmiş Maku (Meya) adlı bir şəhər də var.

...Burada pambıq və düyü yetişdirilən və əhalisi dəri ayaqqabılar toxuyan Gilan adlı bölgə də var. İpək örtüklərin (ləçək) toxunduğu böyük bir şəhər də var ki, Ress adlanır. Həmçinin Strauba adlanan bir şəhər də var. Digər bir şəhər isə qala divarları qırmızı rəngdə olan Antioxiyadır. Əlincə adlanan daha bir şəhər. Teymur onu 16 il mühasirədə saxladıqdan sonra ələ keçirə bilmişdi.

Mənbə:

1. *The Bondage and travels Johann Schiltberger, a native of Bavaria, in Europe, Asia and Africa 1396-1427. London, 1859, 263 p.*
2. *Kəlbizadə E. Naxçıvanın tarixi coğrafiyası (XII-XVIII əsrin I yarısı), Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 200 s.*

---

⁴⁹ Kəlbizadə E. İohan Şiltberqerin “Səyahət kitabı” Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsinin tarixi-coğrafiyasına dair mənbə kimi / AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2014, № 1 s. 70-76

AMBROCIO KONTARİNİ “PERSİYAYA SƏYAHƏT” (“Viaggio in Persia”)

Venesiyalı tacir və diplomat Ambrocio Kontarini 1429-1499-cu illərdə yaşamışdır. 1463-cü ilə - Osmanlı-Venesiya müharibəsinin başlanmasına qədər A.Kontarini İstanbulla geniş ticarət əlaqələrinə malik olmuş və uzun müddət burada yaşamışdır. Osmanlı-Venesiya münasibətləri pozulduqdan sonra isə o, diplomat kimi Venesiya tərəfindən Ağqoyunlu sarayına göndərilmiş və Ağqoyunlu hökmdarı Həsən padşahı Osmanlılara qarşı müharibəyə cəlb etməyə çalışmış, lakin buna nail ola bilməmişdir.

Ağqoyunlu sarayına səfərinin nəticəsi olaraq 1477-ci ildə “Viaggio in Persia” əsərini yazmışdır. Əsərdə səyyah Ağrı dağını Nuh dağı kimi təsvir etmiş, bu dağın qarlı zirvəsinə qalxmağın qeyri mümkün olduğunu göstərmişdir. Ağrı dağını keçdikdən sonra Naxçıvan ərazisində bəzi məntəqələrin adını qeyd edən venesiyalı müəllifin xatırladığını ən maraqlı toponimlərdən biri Xiaqridir ki, bəzi tədqiqatçılar bu məntəqənin indiki Babək rayonunun Cəhri kəndi olduğu qənaətindədirlər.

Əsərdən

Ayın 27-də hava işıqlanmamış biz yola düşdük və dağları aşıb onun ətəyində olan, gündüzləri ora gedilməsi təhlükəli olan türk kəndinin yanından ötüb keçməyə çalışdıq. Xoşbəxtlikdən biz ordan elə keçə bildik ki, o zaman bizi heç kəs görə bilməzdi. Səhər açılanda biz artıq gözəl bir vadiyə gəlib çatmışdıq. Bu yolu dincəlmədən, çox sürətlə gəlmişdik. Axşamı biz təmiz havada keçirib, bu yolla xeyli gedib 28-i tarixində zirvəsindən ətəyinə qədər qarla örtülmüş Nuh dağına çatdıq. Bizə deyirdilər ki, çoxları

bu dağın zirvəsinə qalxmaq üçün cəhd etmişlər, ancaq ya tamamilə məhv olmuşlar, yaxud da böyük inamla qayıtmışlar ki, bu qəti olaraq mümkün deyil. Bəzi yerlərində kiçik təpələrə rast gəlinən, qeyd olunan vadi ilə bu qayda ilə yoluza davam edib ayın 30-da Xiaqriyə (Chiqari) çatdıq.

Mənbə:

*I. Səfərli F. Tarixi mənbələrdə Nuh peyğəmbər.
Naxçıvan:Əcəmi, 2015, 160 s.*

ƏBDÜRRƏŞİD BAKUVİ
“ABİDƏLƏR KİTABINDAN QISALTMALAR VƏ GÜC
SAHİBİ HÖKMDARIN MÖCÜZƏLƏRİ”
(“Kitab təlxis əl-əsar və əcaib əl-malik əl-qəhhar”)

Əbdürrəşid ibn Saleh ibn Nuri əl-Bakuvi XIV yüzilin ikinci yarısında - XV yüzilliyin başlanğıcında yaşamışdır. “Kitab təlxis əl-əsar və əcaib əl-malik əl-qəhhar” (“Abidələr kitabından qisaltmalar və güc sahibi hökmdarın möcüzələri”) adlı əsərini XV yüzilliyin birinci on ilində yazmışdır. Bu kitab XII-XIII yüzilin böyük ensiklopediyaçı alimi Zəkəriyyə əl-Qəzvininin «Əsər əl-bilad və əxbar əl-ibad» (“Şəhərlərin abidələri və [Allahın] qullarına [aid] xəbərlər”) əsərinin qisaltması şəklində yazılmışdır. “Kitab təlxis əl-əsər”in bütöv qalmış ancaq bir əlyazması var və bu əlyazma Paris milli kitabxanasında saxlanılır.

Əsərdə dördüncü və beşinci iqlimlərlə bağlı verilən məlumatlar Naxçıvanın tarixi və tarixi coğrafiyası üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dördüncü iqlimlə bağlı verilən məlumatlarda Naxçıvandakı Ziya əl-Mülk körpüsündən bəhs edən müəllif körpünün daşdan tikildiyini və o dövrdə dünyanın möcüzələrindən biri hesab edildiyini göstərmişdir. Naxçıvan ərazisi ilə bağlı geniş məlumat isə beşinci iqlimə həsr olunmuş hissədədir. Burada Naxçıvanın adı “Naqcuvan” kimi qeyd edilmiş, onun yerləşdiyi coğrafi uzunluq və en dairələrinin koordinatları göstərilmişdir. Mənbədəki məlumatlardan aydın olur ki, bu zaman Naxçıvan möhtəşəm memarlıq quruluşuna malik Azərbaycan şəhərlərindən biri olmuşdur. Burada möhtəşəm binalar, mədrəsələr və xanəqahlar yerləşmişdir. Yerli əhalinin məşğuliyyətinə də toxunan Əbdürrəşid Bakuvi əhalinin əsas məşğuliyyətinin nəqqaşlıq və nəccarlıq olduğu ilə bağlı məlumatlar vermişdir. Həmçinin

naxçıvanlı sənətkarların istehsal etdikləri müxtəlif məhsulların xarici ölkələrə aparılması ilə bağlı məlumatlar vermişdir.

Dördüncü iqlim

Azərbaycan - Kuxistan, Arran və Ərminiyyə arasında yerləşən geniş nahiyədir. Orada çoxlu şəhər kənd, dağlar və çaylar var.

...Orada Uveys çayı var. Ərzən ər-Rum dağlarından axan bu çayın suları çox gurdur. Bu çay çoxlu ölkələrin torpaqlarından axır və vaxtında, Naxçıvan yaxınlığında Ziya əl-Mülkün körpüsünə çatır. Körpü daşdan tikilib və dünyanın möcüzələrindəndir.

Beşinci iqlim

Naqcuvan - Uzunluq dairəsi - 81°45', en dairəsi - 33°40'-dir. Azərbaycanda divarları və içqalası olan gözəl şəhərdir. Şəhər düzənliyin ortasında yüksək yerdə bina olunub. Bu yerdən Araz çayı görünür. Bağlı - bostanlı, meşəli, meyvəli və çörəkli yerdir. Havası təmiz, suyu şirindir. Orada məşhur binalar, mədrəsələr və xanəqahlar var. Əhalisi nəqqaşlıqda və xələnc ağacından qab-qacaq və müxtəlif əşya düzəltməkdə mahirdir. Bütün bunlar müxtəlif ölkələr aparılır.

Mənbə:

1. *Kitab təlxis əl-əsar və əcaib əl-malik əl-qəhhar. Bakı: Şur, 1992, 176 s.*

ƏBU BƏKR TİHRANİ **“KİTAB-İ DİYARBƏKRİYYƏ”**

Əbu Bəkr Tihraninin 1470-1471-ci illərdə yazdığı “Kitab-i Diyarbəkriyyə” əsəri farsca yazılmış və müəllif tərəfindən Ağqoyunlu hökəmdarı Uzun Həsənə ithaf edilmişdir. Bu əsər o dövrdə Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu türkmənləri haqqında yazılmış nadir qaynaqlardan biridir.

“Kitab-i Diyarbəkriyyə”nin yeganə əlyazması İraqda, Bəsrə şəhərində Məhəmməd Əmin adlı bir şəxsin kitabxanasında qorunub saxlanılmış, XX əsrin 50-ci illərində türk tarixçisi Faruq Sümərin təşəbbüsü ilə Türkiyəyə gətirilmiş və əsər 1962-1964-cü illərdə F.Sümər və N.Luqalın birgə zəhməti nəticəsində fars dilində iki cildə nəşr edilmişdir. Əsər 1977-ci ildə İranda vahid cildə yenidən nəşr olunmuşdur. Əsər Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Rəhilə Şükürova tərəfindən farscadan Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş və 1998-ci ildə Bakıda kiritilən qrafikalı azərbaycan əlifbası ilə nəşr olunmuşdur.

Əsərin burada təqdim olunan Naxçıvan tarixinə aid hissələri tərəfimizdən türkcədən Azərbaycan dilinə çevrilmişdir.

Əsərdəki qeydlərin təhlili göstərir ki, Ağqoyunlu Pəhləvan bəyin zamanında Naxçıvanda Əlincə qalası məhz Ağqoyunluların əlində olmuş və bu qala monqollara qarşı oğuzların mübarizəsinin mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. “Kitab-i Diyarbəkriyyə”də Çuxur-səd və Sədli tayfaları ilə bağlı verilən məlumatlar da Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan tarixi üçün əhəmiyyətlidir. Əsərdə Ağqoyunlu hökəmdarı Uzun Həsənin Naxçıvan qalasına gəlməsi ilə bağlı məlumatlar da maraqlıdır. Qeydlərdən məlum olur ki, Uzun Həsən Naxçıvana gəldikdən sonra ətraf vilayətlərdəki bir sıra qalaların o cümlədən Bəyazid və Gərnə qalalarının onun tərəfdarları tərəfindən tutulması haqqında məlumatları almışdır.

Uzun Həsənin Naxçıvandakı fəaliyyəti ilə bağlı məlumatlar sübut edir ki, Naxçıvan Ağqoyunlular dövlətinin mövcud olduğu illərdə də dövlətin əsas idarəçilik mərkəzlərindən biri olmuş və oğuz soylu Ağqoyunlu tayfaları üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Həzrəti Sahibqıranın soyu və ataları

*Dördüncüsü Tur Əlinin atası Pəhləvan bəy: O, Mötəsimin⁵⁰ zamanında böyük və cəsur bir əmir idi. Cəsarətinin çoxluğuna görə ona Pəhləvan bəy deyirdilər. Bu adın çox istifadə edilməsi səbəbindən əsl adı işlənməyib unudulmuşdur. Alıncaq⁵¹ qalası onun əlində idi. Hülakü xanın ön dəstələrinin komandanı olan Cormaqon Noyon ilə savaşıaraq onu məğlubiyətə uğratmışdır. Oradan Ruma⁵² yönəldi. Əcəm Şirin oğluyla birlikdə Bursa sərhəddində Rum ordusu ilə böyük bir savaş oldu. Kafirlərin ordusunu bir-birinə qatdı. Çoxunu öldürərək geri qayıtdı. Böyük bir ziyafət (toy) təşkil etdi. Onun əmirliyi gücləndi. Bir müddət sonra Amid⁵³ şəhərində Haqqın çağırışını eşitdi (*vəfat etdi – İ.H., E.K.*). Onun zamanında Səlcuqlulardan Sultan Rükəddin ilə Sultan Qiyasəddin hökümдар idilər.*

Pir Ömərın Kemahı mühasirəyə alması

Onun ölümündən sonra Sahib Qıranın⁵⁴ əmisi Yaqub bəy əsarətdən qurtuldu. O diyadan qaçıb məşhur babası Osman bəyə qovuşdu. Təkrar Kemah idarəçiliyini ələ keçirdi. Qəzvin, Tarom və

---

⁵⁰ Abbasilərin sonuncu xəlifəsi Mötəsim 1242-1258-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur.

⁵¹ Naxçıvan ərazisindəki Əlincəqala nəzərdə tutulur.

⁵² Bizansa

⁵³ Diyarbəkır şəhərinin qədim adı. Anadolu Səlcuqlu dövlətinin sultanları IV Rükəddin Qılınç Arslan (1254-1257, 1259-1262) və II Qiyasəddin Keyxosrov (1237-1245) nəzərdə tutulur.

⁵⁴ Uzun Həsən

Həmədan əmirləri və hökəmdarları Cahanşah Mirzə ilə birləşib Şah Məhəmməd bəyə tabe olmaq və onun yolunu davam etdrimək üçün Bağdada tərəf yönəldilər. Şah Məhəmməd həddindən artıq qürurlu və lovğa olduğu üçün “Misir hökəmdarlığı və bu çaylar mənim deyilmi” deyərək atasını ciddiyyə almayan kimsə idi.

Azərbaycanda Sədli boyu İsfahan bəyi səltənət taxtına çıxardı. Onlar xəzinəni və Bəyazid qalasını ələ keçirərək Çuxur-səddə qışladılar.

Sahib Qıranın⁵⁵ Murad bəyi elçi olaraq göndərməsi

Sahib Qıran Naxçıvan vilayətinə girmədən öncə Şahzadə Sultan Xəlili Təbrizə göndərmişdi. Çağatay tərəfdən də Təbrizə və Azərbaycanın digər vilayətlərinə daruğa (vergi yığan) getdi. Onlardan xoşa gəlməyən davranışlar görülməcə Sahib Qıran “Bu darğalar cahil kimsələrdir. Onların fitnə və fəsadı ilə keçmiş dostların arasında düşmənlilik olmasın. Bəlkə bu xəbər Sultan Əbu Səidə çatdıqdan sonra o bu fitnə-fəsada son qoyar və darğaları vilayətlərdən çıxarar” dedi.

Padşah Naxçıvana gəlincə Cuşin qalasının, Avnikin, Bəyazid qalasının və Gərnı qalasının dövlətin tərəfdarları tərəfindən alınması xəbəri gəldi. Sahib Qıran şahənə hədiyyələrlə qardaqşı oğlu Murad bəyi Sultan Əbu Səidin dərğahına göndərdi.

Mənbə:

1. *Tihrani E. Kitab-ı Diyarbekriyye, çev. Mürsel Öztürk, 1. Baskı, Ankara:Türk Tarih Kurumu, 2014, 418 s.*
2. *Tehrani Ə. Kitabı-Diyarbəkriyyə. Fars dilindən tərcümə edən, ön söz və şərhlərin müəllifi Rahilə Şükürova. Bakı: Elm, 1998, 336 s.*

---

⁵⁵ Uzun Həsən

NİZAMƏDDİN ŞAMİ “ZƏFƏRNAMƏ”

Teymurilərin tarixinə dair ilk rəsmi xronikanın müəllifi olan Nizaməddin Şami Təbriz yaxınlığındakı Şənbə-Qazanda doğulmuşdur.⁵⁶ Həyatının ilk illəri Təbrizdə keçən N.Şami bir müddət Cəlayirli xanədanının nümayəndələri olan Sultan Üveysin və Sultan Əhməd Cəlayirin sarayında xidmət etmişdir. 1393-cü ildə Əmir Teymur Bağdadı Cəlayirilərdən aldığı zaman Nizaməddin Şami Bağdadda yaşayırdı. “İslam Ensiklopediyası”na görə hicri təqvimlə 20 şəvval 795-ci ildə (miladi 29 avqust 1393-cü il) Teymur Bağdada daxil olarkən ona itaətini bildirən ilk şəxs olmuşdur.⁵⁷

Teymurun yürüşlərində iştirak edən Nizaməddin Şamiyə hicri tarixi ilə 804-cü ildə (miladi 1401-1402-ci illər) onun qələbələrindən bəhs edən və bəlağətli bir dillə yazılmamış əsər yazmaq tapşırılmışdır. Bu sifarişi aldıqdan sonra iki il ərzində əsər üzərində işləyən müəllif əsəri 1404-cü il aprel ayının 12-də şəxsən Əmir Teymura təqdim etmişdir.

Teymur 1403-cü ildə Qafqazdan Səmərqəndə qayıdarkən Nizaməddin Şamiyə Təbrizə qayıtmağa icazə vermişdir. Bu tarixdən sonra Nizaməddin Şami Teymuri imperiyasının qərbdəki vilayətlərinin valisi olan Ömər Mirzənin yanında xidmət etmişdir. Bəzi mənbələrə görə 1409-cu ildə⁵⁸, bəzi mənbələrə görə isə 1411-1412-ci illər arasında vəfat etmişdir.⁵⁹

---

⁵⁶ Şâmî, Nizâmeddin” məqaləsi // Türkiyə Diyanət Vəqfinin İslam Ensiklopedisi, www.islamansiklopedisi.info, Məqalədən istifadə tarixi:06.06.2017-ci il; Şami N. Zəfər-namə., Bakı: Elm, 1992, 40 s., s. 4

⁵⁷ Şâmî, Nizâmeddin” məqaləsi // Türkiyə Diyanət Vəqfinin İslam Ensiklopedisi, www.islamansiklopedisi.info, Məqalədən istifadə tarixi:06.06.2017-ci il; Nizâmeddin Şâmî, Zafernâme (trc. Necati Lugal), Ankara 1987, s. 170

⁵⁸ Mücədvəli dar zikr-i 'itrat-i Nəbi (bi hərf-i əlif) əz Mövlana Nizaməddin Əli ibn Məhəmməd Va'iz Şami, ba-kuşiş Məhəmməd Taqi Daniş-Pəjuh. Məcəllə-i

Əsərdə o dövrdə Cəlairilərlə Teymurilər arasında gedən mübarizə ilə bağlı hissələrdə Naxçıvanın adı çəkilmişdir. Bundan başqa 1386-cı ilin yazında Qərbi qalasına gedərkən məhz Naxçıvandan keçdiyi göstərilmişdir. Həmçinin XII-XIII əsr mənbələrinin Naxçıvan ərazisində yerləşən ən möhtəşəm qalalardan biri kimi göstərdiyi Sürməli qalası, bu qalanın türkmən tayfalarının nəzarətində olması ilə bağlı məlumatlar vermişdir.

Bu əsərin Naxçıvan tarixi üçün ən qiymətli tərəfi isə Əmir Teymur tərəfindən Əlincə qalasının mühasirəyə alınması prosesini müfəssəl şəkildə əks etdirməsindədir. Əsərdən məlum olur ki, Əmir Teymur özü Naxçıvan ərazisini tərk etdikdən sonra qalanın mühasirəsini Mirka Məhəmməd və Ucqara Bahadur adlı sərkərdələrinə tapşırılmışdır.

Türklərin Bars ilinə təsadüf edən yeddi yüz səksən səkkizinci ildə (1386) xəbərçilər Sultan Əhmədin bir ordu ilə Bağdaddan hərəkətlə Təbriz üzərinə yürüdüyunü bildirdilər. Əmir bunu eşitdiyi gün ağır yükləri qoyub atına minib Təbrizə doğru yollandı. Əmirin ordusunun Təbrizə gəlməkdə olduğunu eşidən Sultan Əhməd bir həftədən çox durmayıb Naxçıvan və Kürdüstan yolundan yenə Bağdada qaçdı.

Əmir Teymur o yazı Təbriz və ətrafında keçirdikdən sonra Naxçıvan yolundan yola düşüb Qərbi qalasına gəldi. Buranı müharibəyə girişərək zəbt etdi. Buranın başçısı olan Şeyx Həsəni tutub Əmirin yanına gətirdilər. Bundan sonra Sürməri qalasına

---

Danişkədə-i ədəbiyyat-i Danişgah. Tehran, IX/4, 1341 hicri şəmsi/1962, s. 90-110.

⁵⁹ Şâmî, Nizâmeddin” məqaləsi // Türkiyə Diyanet Vəqfinin İslam Ensiklopedisi, www.islamansiklopedisi.info, Məqalədən istifadə tarixi:06.06.2017-ci il; Şami N. Zəfər-namə., Bakı: Elm, 1992, 40 s., s. 4

gələrək, onu müharibə ilə zəbt edib yıxdıqdan sonra bu qövmin böyüyü olan Tutan adındakı türkməni tutdular. Bundan sonra oradan köçüb Qars qala və içqalasına gəlib bunun da ətrafını ələ keçirdilər. Qars qalası çox möhkəm və mətin idi, onun valisi olan Firuzbaxt çox ağır döyüşə girişdisə də, nəhayət itaət edərək Əmirin yanına gəldi. Əmir onu təltif ilə ənam və ehsanda olduqdan sonra oradan da köçüb Ağ Buğra adlı yerə gəldi. Qar və yağış mövsümü idi. Soyuqlar son dərəcə şiddətli idi. Buna görə Tiflis tərəfə yollandı.

Əmir Teymur Gökçə Dəniz deryası tərəfindən yola çıxdı. Əmirzadə Şahrux Bahadur Səmərqənddən Bağdada gedirdi. Əmir Teymur onun gəlməyini xəbərini alıb hər şeyini ataraq, onu qarşılamağa gedərək, Mərənd deyilən yerdə onunla görüşdü. Bundan sonra oradan hərəkətlə Əlincə qalasına gəldilər. Əmir orada üç gün qaldıqdan sonra, ordusunun dağın üstünə çıxıb müharibəyə başlaması üçün əmr verdi. Müharibə başlandı. Əmirin əsgərləri qalanın suyuğanını yıxdılar. Qaladakılar susuzluqdan ölüm dərəcəsinə gələrək aciz və çarəsiz bir halda gəlib aman istədilər. Əmir Teymur onlara aman verərək dağdan aşağı enmələrini əmr etdi. Bu əsnada elə bərk yağış başladı ki, quyular və sərnicilər doldu. Düşmənlər bu su ilə ehtiyaclarını dəf etdikdən sonra sözlərində durmayıb müxalifətə başladılar.

Əmir Teymur qalanın mühasirəsi üçün Mirka Məhəmmədi və Ucqara Bahaduru təyin etdikdən sonra özü yükləri olan yerə getdi.

Van qalasını aldıqdan sonra Əmir Teymurun əsgərləri köçüb Xoy və Salmas tərəfə gəldilər.

***Əmir Teymurun əmirzadə Əmiranşahı və əmirzadə
Məhəmməd Sultanı Çarkəz tərəfə göndərməsi***

Əmir Teymur türklərin Sıçqan il dedikləri yeddi yüz doxsan səkkizinci ildə (16.X.1395- 4.X.1396) əmirzadələr Məhəmməd

Sultana, Əmiranşaha və Cahanşah Bahadura izn verərək Çərkəz tərəfinə göndərdi. Əmirzadə və əmirilər yola çıxaraq Çərkəzə gedib qarətlə bir çox qənimət (ulcay) ələ keçirib oradan qayıtdılar.

...(Həştərxan və Saraydan ayrılıb) Əmir Teymur köç edərək Tarkidən keçib Akuşaya gəldi, əsgərlərini hücum üçün ətrafa dağıtdı. ...Bundan sonra Əmir Teymur Dərbənd qalasını təmir edib möhkəm bir hala gətirilməsi üçün əmr verdi.

Oradan qayıdaraq Şirvana gəldi. Buranın məliki əvvəldən adı çəkilən Şeyx İbrahim idi, səfərlərdə çox böyük mərdlik və fədakarlıq göstərdiyindən Əmirin iltifatına məzhər oldu. Əmir şərəfinə toylar etdi, sonra da oradan köçərək Kür çayının kənarına gəlib orada dayandı. Əmirdən Şeyx İbrahimə çoxlu ənamlarla ehsanlarda oldu. Xələtlər, qızıl, ziynət şeyləri, papaq, kəmər verdi və vilayətin idarəsini keçmişdə olduğu kimi özünə tapşırtdı. Bir neçə gün orada eyş-ü işrətlə məşğul olduqdan sonra, oradan köçüb Ağdama gəldi. Əmirzadə Əmiranşahı ilqarla Əlincə qalasına göndərdi və əmirzadə Rüstəm Bahaduru onların razılığı ilə yola saldı. Cahanşah Bahaduru əsgərin və vilayətin başçısı təyin edərək onu da Əlincə tərəfə göndərdi.

Mənbə:

1. Şami N. Zəfər-namə. Bakı: Elm, 1992, 40 s.

JAN BATİST TAVERNYE “ALTI SƏHAYƏTNAMƏ”

Jan Batist Tavernye XVII əsrdə yaşamış fransız taciri və səyyahı olmuşdur. 1605-ci ildə Parisdə anadan olmuş J.B.Tavernyenin atası coğrafi xəritələrin satışıni həyata keçirən protestant tacir idi.⁶⁰ 20 yaşında ikən J.Tavernye Qərbi və Şərqi ölkələrinə səyahətlərinə başlamışdır. O, 1631-ci ildə İstanbula gəlmiş, 1632-ci ildə isə buradan Şərqi Səfəvi imperiyasının ərazilərinə doğru yola düşmüşdür. Məhz bu səfəri zamanı o Naxçıvan ərazisindən keçmiş, bölgə haqqında məlumat vermiş, 1633-cü ildə isə vətəni Fransaya qayıtmışdır. Onun Şərqi 1638-1643-cü illərdə baş tutmuş ikinci səfərində Naxçıvan ərazisindən keçməsi haqqında məlumat yoxdur. Tarvernyenin Şərqi üçüncü səfəri isə 1644-cü ildə başlamışdır. Bu səfəri zamanı o Səfəvi dövləti ilə yanaşı Hindistana da səfər etmişdir. 1648-ci ildə Tavernye Şərqi üçüncü səyahətini də başa vurmuşdur. Onun həyatı ilə bağlı araşdırmalar göstərir ki, səyyah XVII əsrin 50-ci illərində Şərqi beşinci səfəri zamanı İrəvan və Naxçıvan ərazilərində olmuşdur. Həmin əsrin 60-cı illərində növbəti səfəri zamanı da Tavernye məhz İrəvandan keçərək İstanbula getmişdir. J.B.Tavernye Şərqi ölkələrinə etdiyi səyahətlərdə gördüklərini qələmə almış və onun qeydləri “Le Six Voyages de J. B. Tavernier en Turquie en Perse et aux Indes” adı altında 1677, 1681(2), 1810, 1876, 1977-ci illərdə Parisdə bir neçə dəfə nəşr edilmişdir.⁶¹

---

⁶⁰ Augustus J. The lives of celebrated travellers. London:Henr Colburn and Richard Bentley, New Burlington Street, 1831, 308 p., p. 167; Tavernier J.B. Tavenier Seyahatnamesi. Editor: Stefanos Yerasimos, Çeviren: Teoman Tunçdoğan, İstanbul:Kitap Yayınevi, 2006, 343 s., s. 10

⁶¹ Williamson C. Safavid Persia Through the Eyes of French Travellers. / The La Trobe Journal, №91, June 2013, pp. 65-75, p.66

Əsərdə keçdiyi ərazilər barədə məlumat vermiş J.B.Tavernye qədim oğuz-türk yurdu olan Naxçıvanın islam abidələri haqqında da yeri gəldikcə məlumat vermiş, Naxçıvan ərazisində yerləşən bir sıra müqəddəs məkanlarının mifoloji tarixindən, xalq arasında yayılmış əfsanə və rəvayətlərdən bəhs etmişdir. İrəvan ərazisindən Təbrizə səyahətin 10 gün müddətində mümkün olduğunu qeyd edən fransız səyyah Naxçıvanın bu yolun tam ortasında yerləşdiyini göstərmişdir. Əsər üzərində apardığımız təhlillərdən belə bir qənaətə gəlirik ki, müəllif Naxçıvan ərazisinə Sürməli çuxuru istiqamətindən daxil olmuşdur. Səyyah bu istiqamətdə ilk olaraq Naxçıvana doğru gedən yolun kənarında, yoldan 1,5 mil məsafədə yerləşmiş bir qalanın dağıntularından bəhs etməkdədir. Lakin J.Tavernye əsərdə qala ilə bağlı hər hansı toponimi qeyd etməmiş, onun memarlıq xüsusiyyətlərindən bəhs etməmişdir.

J.B.Tavernyenin əsərində haqqında məlumat verdiyi ən əsas abidələrdən biri də karvansaralardır. J.B.Tavernye Qarabağlar karvansarası, Culfa və Astabad şəhərləri ərazisindəki karvansaralardan bəhs etmişdir. İndiyə qədər tarixi Qarabağlar karvansarasının hansı dövrdə inşa olunması ilə bağlı irəli sürülən mülahizələrdə əsasən əsr xronologiyası göstərilsə də, J.B.Tavernyenin məlumatı hətta karvansaranın inşası ilini də dəqiqləşdirməyə imkan verir. Belə ki, səyyah bu karvansaranın inşasının məhz özünün son səyahəti zamanı tamalandığını qeyd edir. Nəzərə alsaq ki, fransız səyyahın son səyahəti XVII əsrin 60-cı illərinə - konkret olaraq desək 1667-ci ilə təsadüf edir, biz orta əsrlər Qarabağlar şəhəri ərazisində yerləşmiş karvansaranın inşasının da məhz bu zaman başa çatdırıldığını müəyyən edə bilərik.

Fransız səyyahın səyahətnaməsində Qarabağların yaxınlığında yerləşən daha bir müqəddəs yer barədə məlumat verilir ki, ərazinin bütün əlamətləri bu yerin indiki Asni pirinin

yerləşdiyi ərazi olduğunu göstərir. Naxçıvan şəhərini dünyanın ən qədim şəhərlərindən biri adlandıran Tavernye “Səyahətnamə”sində şəhərdə çoxlu sayda camelərin və məscidlərin qalıqlarının olduğunu qeyd etmişdir. Naxçıvan təkcə məscid və camelərin çox olduğu şəhər kimi deyil, həm də orta əsrlərdə “Asiyada ən böyük cameyə sahib olan şəhər” kimi qeyd edilmişdir. Fransız səyyah Naxçıvan şəhəri haqqında bəhs edərkən daha bir türk-islam abidəsi – möhtəşəm arxitektura quruluşuna malik qüllə haqqında danışır ki, əsərin tədqiqatçıları bu abidəyə o qədər də geniş diqqət yetirməmişlər. Tikili haqqında ən maraqlı fikir isə onun Əmir Teymur tərəfindən inşa etdirilməsi ilə bağlıdır. Tavernye səyahətnaməsində Naxçıvan körpülərinin möhtəşəmliyindən də bəhs etmiş və hətta kiçik çayların üstündə belə çoxkəmərlili körpülərin salındığını göstərmişdir.

I kitab⁶²

Parisdən yola çıxıb Türkiyənin⁶³ şimal əyalətlərindən keçərək İranın⁶⁴ paytaxtı İsfahana gedə bilmək üçün keçilməli olan yollar haqqında

IV bölüm

Eyni yolun davamı: Rəvan-Təbriz arası

İrəvandan Təbrizə adətən 10 günə getmək olur və Naxçıvan yolun tən ortasında hər iki şəhərə bərabər məsafədədir. Səyahətin birinci günü yol bir çox kiçik çayların suvardıdığı çəltik əkilmiş böyük düzənliklərdən keçir. İkinci gün yol yenə yeni düzənliklər boyunca davam edir, cənub tərəfdə ətrafında bir çox məbədlərin olduğu Ağrı dağı görünür. Bəziləri bu dağa “Gəmi dağı” deyirlər.

---

⁶² Əsərin Naxçıvan tarixi ilə bağlı hissələri türkcə və ingiliscədən Azərbaycanca Elnur Kəlbizadə çevirmişdir.

⁶³ Osmanlı dövləti

⁶⁴ Səfəvilər imperiyası

Çünkü, tufandan sonra sular çəkildikdən sonra Nuhun gəmisi məhz bu dağda quruya çıxmışdır. Ağrı dağı bu ölkənin digər zəncirvari uzanan dağlarından qopmuş kimidir və zirvəsindən ətəyinədək qarla örtülmüşdür. O ətrafdakı bütün dağlardan daha yüksəkdir. İlk səyahətim dövründə beş gün boyunca bu dağı görmüşdüm.

...Səyahətimin ikinci günündə keçdiyimiz düzənliyin cənub tərəfində əsas yoldan 1,5 mil məsafədə böyük ehtimalla insan əli ilə yaradılmış bir yüksəklik görünür. Təpənin üstündə böyük dağıntılar var. Burada uçulmuş divarlar buranın böyük bir qalanın qalıqları olduğunu sübut edir. Hökmdarlar ov əyləncələri, xüsusilə də durna və ördək ovu üçün buraya gəlirlərmiş.

Üçüncü gün saf suyu olan bir kəndin yanında dayandıq. Məhz bu sular karvanların burada dayanmasına səbəb olur, çünki buradan sonra uzun bir məsafədən sonra su tapmaq mümkündür. Ertəsi gün bir dağın döşündə dar cığırla tək sıra olaraq irəliləmək və Araza qovuşan Arpasu çayını keçmək lazımdır. Su az olanda çayın dayaz yerindən keçmək mümkündür, qarlar əriyib sular yüksələrkən isə əlavə bir mil məsafədə irəliləyib cənub tərəfdəki daş körpüdən keçmək lazımdır. Burada Xəlifəkənd adlı bir kəndin yanında dayandıq və su tapmaq üçün çox uzaqlara getməli olduq. Beşinci gün yenə də düzənlikdə idik. Düzənliyin sonunda bir çayın kənarında Qarabağlar adlı bir karvansara var. Bu karvansaranın tikintisi son səyahətim zamanı tamamlandı.⁶⁵ Bu çay üç-dörd mil yuxarıda bir dağın cənub yamacından öz mənbəyini götürür. Qarabağlardan yarım mil aşağıda isə su quruyur və daşlaşır. Karvansara da məhz bu daşlardan tikilmişdir. Bu daşlar çox yüngüldür. Bu daşlara ehtiyac duyulduğunda çay boyunca çuxurlar açaraq içinə su doldurulur və bu sular səkkiz-on ay sonra daşa dönmür. Çayın suyu şirindir və pis dadı yoxdur. Bununla belə ətrafda

---

⁶⁵ 1664-cü il

yaşayan kəndlilər suyu içmək istəmir, hətta tarlalarını da bu su ilə suvarmaq istəmirlər. Əhali Nuhun oğlu Samın bu çayın mənbəyini götürdüyü qayanı qazdığını, mənbəyindən 4-5 mil, karvansaradan isə iki mil məsafədə çayın Araz çayı ilə qovuşduğunu deyirlər. Bu karvansaradan Naxçıvana bir gündən də az vaxtda qət edilə biləcək bir yol qalır.

Əhalinin fikrincə Naxçıvan dünyanın ən qədim şəhəridir və Nuhun gəmisinin torpağa toxunduğu dağdan təqribən üç millik məsafədə yerləşir. Şəhər adını da buradan götürmüşdür. Bura olduqca böyük bir şəhərdir və sultan IV Muradın ordusu tərəfindən xarabazara çevrilmişdir. Şəhərdə türklərin (Osmanlı qoşunları nəzərdə tutulur – *İ.H., E.K.*) dağıtdığı bir çox möhtəşəm camenin qalıqlarına rast gəlinir. Türklər bu camiləri dağıtmışdır, çünki Məhəmmədin müridləri ⁶⁶ Əlinin müridlərindən olanların ⁶⁷ camilərinə (məscidlərinə) girməyi əsla istəməzlər. Əlinin müridləri də başqalarının camilərinə girməyi xoşlamırlar. Bu səbəbdən də türklər və persiyalılar (Səfəvilər) müharibələrin nəticəsindən asılı olaraq bir-birlərinə məxsus olan məscidləri dağıdırlar. Naxçıvan çox qədim bir şəhərdir və deyirlər ki, gəmidən çıxan Nuh gəlib burada məskunlaşmışdır. Nuhun burada dəfn edildiyini, arvadının məzarının isə Mərənddə olduğunu deyirlər.

Naxçıvan şəhərindən kiçik bir çay keçir. Çayın suyu boldur və mənbəyi Qarabağlar çayının mənbəyindən bir az daha uzaqdadır. Bu şəhər qədimdən böyük ipəkçilik mərkəzi olmuşdur və ipəkçilik hal-hazırda yenidən canlanmaqdadır. Şəhəri xan idarə edir. Rəvan ilə Təbriz arasındakı bütün ərazilər irəliləyən türk ordusu qidalanmağa bir şey tapmasın deyər Şah Abbas adlı hökmdarın əmri ilə dağıdılıb, yandırılmışdır. Şah Abbas bu əraziləri kimsəsizləşdirmək məqsədi ilə Culfa və ətrafında məskunlaşmış

---

⁶⁶ Əhli-sünnə məzhəblərindən olanlar nəzərdə tutulur.

⁶⁷ Qızılbaş-şiə inancına sahib olanlar nəzərdə tutulur.

əhalini gəncləri, yaşlısı, ataları, anaları və uşaqları ilə birlikdə İrana köçürərək, imperiyanın müxtəlif yerlərində koloniyalar yaratmışdır. İyirmi yeddi minə qədər ailə ipəyin gətirildiyi Gilan əyalətinə köçürülmüş və yumuşaq iqlimə alışmış bu zavallı insanların çoxu sərt iqlimə uyğunlaşa bilməmələri səbəbindən məhv olmuşdur. Ən varlı ailələr İsfahana göndərilmiş və şah onların ticarətlə məşğul olmasını istəmiş, borclarını geriye qayıdarkən ödəmək şərti ilə onlara ipək verdirmişdir.... İsfahandan yalnız Zayəndə-rud çayı ilə ayrılan Yeni Culfa şəhəri köçürülən əhali tərəfindən salınmış və bu şəhərin adı əhalinin köçürüldüyü Culfanın şərəfinə məhz belə adlandırılmışdır. Bu əhalinin digər üçüncü bir qrupu isə Şiraz və İsfahan arasındakı müxtəlif kəndlərdə məskunlaşmışdır....

Naxçıvanda dağıdılmış yerlər arasında Asiyanın ən böyük camilərindən (məscidlərindən) biri olan bir məscidin xarabalıqları da vardır və insanlar inanırlar ki bu cami (məscid və ya məqbərə) Nuhun türbəsi olaraq tikilmişdir. Şəhərin çıxışında – çayın yaxınlığında memarlıq üslubu baxımından ən gözəl memarlıq nümunələri sırasında yer alan bir qüllə də vardır. Sanki bir-birinə bitişik olan dörd qübbənin üzərində on iki kiçik qüllədən ibarətdir.... Bina kərpicdən inşa edilmişdir, daxili və xarici səthi qabarıq formalı çiçəklərlə və parlaq rənglərlə bəzədilmişdir. Deyirlər ki, bu binanı bu əraziləri işğal etdiyi dövrdə Əmir Teymur (Teymurləng) inşa etdirmişdir.

... Burada Tenerife adasının ortasındakı kimi kəllə qənd kimi görünən bir dağ var. Adını çəkdiyimiz bu dağın ətəyində bir neçə bulaq vardır ki, onların suyu ilan sancmalarına qarşı istifadə olunur, hətta bu dağa aparılan ilanlar dərhal ölürlər.

...Naxçıvandan yarım mil məsafədə Araza qovuşan bir çay vardır. Onu suyunun əksər hallarda az olmasına baxmayaraq onun üzərindən keçmək üçün on iki kəmərli daş körpü vardır. Qarlar əriyəndə və sular yüksələndə çayda qabarma baş verir və onu

yalnız belə keçid yerlərindən keçmək mümkün olur. Sonuncu səyahətim zamanı karvanımızın dayandığı körpünü keçdikdən sonra çıxdığımız çayla örtülü düzənlikdə suyu ılıq olan və suyundan içənlərin ishal xəstəliyinə tutulduğu bulaqlara rast gəldik. Karvanlar şəhərdə dayanmadığı zaman Naxçıvanın gömrük məmuru vergiləri almaq üçün məhz bu körpüyə gəlir. Yolların qorunması məqsədi ilə hər dəvə yükü üçün on abbasi alınır. Persiyanın (Səfəvi imperiyasının – İ.H., E.K.) bir çox yerlərində alınan bu vergilər daşınan mallar yoxlanılmadan alınır. Valilərin hər biri öz torpaqlarında quldurlar tərəfindən soyulmuş karvanlarının zərərini ödəyir və bunun da nəticəsində bütün İranda karvan yollarının təhlükəsizliyi çox yaxşı qorunur. Belə ki, hətta səyahət etmək üçün karvan şəklində toplanmağa belə çox zaman ehtiyac duyulmur.

Naxçıvan yaxınlığındakı bu nöqtədən Culfaya qədər bir günlük yoldur. Lakin bu şəhər xarabalığa çevrildiyindən karvanlar beş yüz addım aşağıda çayın kənarında istirahət üçün dayanırlar.

Şah Abbasın İrana köçürdüyü əhalinin keçmiş məskəni olan Culfa Arazın yaxınlığında iki dağ arasında yerləşən şəhərdir. ...Culfadan aşağıya doğru iki mil enildikdən sonra çay gəmilərin keçməsi üçün əlverişli hala gəlir, ...suyun axını sakitləşir, qayalardan qorxmağa gərək qalmır. Əvvəllər burada çox gözəl bir daş körpü olmuşdur. Lakin körpü Şah Abbas tərəfindən dağıtdırılmış və şəhər türklərə qalması deyə xarabaya çevrilmişdir. Həm dağıntıların qalıqlarına, həm də mövqeyinə baxanda buranın əvvəllər gözəl bir şəhər olduğunu göstərən heç bir şeyə rast gəlmək olmur. Daşların sement istifadə edilmədən qəribə formada yerləşdirildiyi divarlardan ibarət evlər evdən daha çox mağaraya oxşayır. Şəhərin şimal-qərb hissəsində daha çox insan yaşayır, digər tərəflərində isə demək olar ki, heç bir şey yoxdur. Culfanın ətrafındakı torpaqlar çox bərəkətli olduğu üçün bir neçə

ailə geriyə qayıdaraq burada məskunlaşmış və çox rahat həyat sürməkdədir.

...Ertəsi günü Araz sahili ilə beş-altı saat müddətində hərəkət etdikdən sonra, çayın sahilindən bir mil uzaqlıqda yerləşən Astabada çatdıq və iki gün burada çox əyləncəli vaxt keçirdik. Bura çox kiçik, lakin gözəl bir şəhərdir. Dörd karvansarayını var və hər evin həyətinə çeşmələr vardır. Bu ərazinin bol sulu olması torpağın məhsuldarlığını artırır, burada xüsusilə ləzzətli şərəblər hazırlanır. Bura dünyada ronas⁶⁸ bitkisinin yetişdiyi yeganə ölkədir. İranda və Hindistan bazarlarında bu bitkiyə böyük tələbat vardır. Ronas torpaq içində miyankökü⁶⁹ bitkisi kimi yayılan və ondan böyük olmayan kökə malikdir. Ondən qırmızı boya alınır və böyük Moğol ölkəsindən gələn bütün parçalar da o maddəylə boyanır. Torpaqdan çıxarılan bitki kökləri nə qədər uzun olsa da, onların daha yaxşı paketlənməsi və daşınması üçün həmin köklər əl boyda hissələrə doğranır.

...Astabaddan yola çıxarkən atlarımız üçün saman və arpa almaq lazım idi, çünki bizə bundan sonra bunları yolun digər hissələrində hər günə tapa bilməyəcəyimizi dedilər. Əvvəlcə bir saat yol gedərək Araza gəlib çatdıq, çayı gəmi ilə keçdik...

Mənbə:

1. Tavernier J.B. *Tavernier Seyahatnamesi*. Editör: Stefanos Yerasimos, Çeviren: Teoman Tunçdoğan, İstanbul:Kitap Yayınevi, 2006, 343 s.
2. *The Six voyages of Jan Baptista Tavernier*. London:Church-Tard, 1678, 122 p.

---

⁶⁸ Marena bitkisi nəzərdə tutulur.

⁶⁹ Biyan

XACƏ ZEYNALABİDİN ƏLİ ƏBDİ BƏY ŞİRAZI “TƏKMİLƏTÜL-ƏXBAR”

Xacə Zeynalabidin Əli Əbdi bəy Şirazi 1515-ci il avqustun 19-da Təbriz şəhərində anadan olmuşdur. Əksər mənbələrdə və şairin öz əsərlərində nisbəsinin Şirazi kimi göstərilməsinə baxmayaraq, onun ata və babalarının Şirazda yaşamaları barədə heç bir məlumat yoxdur.

Əbdi bəyin atası və özü Səfəvi xanədanına yaxın olmuşlar. Onun atası hicri tarixi ilə 937 (1530-1531)-ci ildə Təbrizdə vəfat etmişdir. Müəllifin öz qeydlərindən aydın olur ki, o atası vəfat etdikdən sonra Hüseyin xan Şamlu və onun adamları ilə dolana bilməmiş və Qəzvinə saray dəftərxanasına gedərək, hesabdar kimi çalışmışdır. Təxminən 35 il saray dəftərxanasında qulluq etdikdən sonra 1566-cı il mayın 10-da xassə malların vergisini toplamaq vəzifəsindən çıxarılmışdır. XVI əsrin 60-cı illərindən etibarən o, Ərdəbildə yaşamışdır. Əbdi bəy Ərdəbildə yaşayarkən Şeyx Səfi məqbərəsinin vəqf əmlakının qəbalələrini toplayıb nizama salmış və beləliklə də “sərihül-mülk” adlı qəbalələr məcmuəsini tərtib etmişdir.

Əli Əbdi bəy Ərdəbildə yaşayarkən vəqf əmlakının qəbalələrini toplayıb nizama salmaqla bərabər, Şeyx Səfi məqbərəsinin nəzdindəki zəngin kitabxanadan istifadə edərək 1570-ci ildə “Təkmilətül-əxbar” adlı ümumi tarix əsərini yazmışdır. Bu əsərdə hadisələr dünyanın yaranışından, yəni Adəmdən 1570-ci ilə qədər təsvir olunmuşdur. Bu əsərdə Naxçıvanın Səfəvilər dövrü tarixinə dair bir sıra maraqlı məqamlar öz əksini tapmışdır.

Üçüncü səhifə

On iki imamı, yüksək cəlalı Səfəvi şahları haqqında

Səltənət güzgüsündə parıltı göründü. Yəni, dünyaları fəth edən in qılıncının sığalı və İsgəndər taxtlı Cəmşid, zamanın axırının Süleymanı, Sahibəzzamanın irəlində gedən xoşbəxt padşahı Əbülmüzəffər Sultan Şah İsmayıl ibn Sultan şah Heydər ibn Sultan Cüneyd ibn Sultan Şeyx İbrahim ibn Xacə Əli ibn Sultan Xacə Şeyx Sədrəddin Musa ibn Sultan Şeyx Səfiəddin İshaq ibn Seyid Əminəddin Cəbrayıl ibn Seyid Saleh ibn Seyid Qütbəddin ibn Seyid Səlahəddin Rəşid ibn Seyid Məhəmməd əl-Hafiz ibn Seyid Əvəz Əlxas ibn Seyid Firuzşah Zərringüləh ibn Seyid Məhəmməd ibn Seyid Şərəfşah ibn Seyid Həsən ibn Seyid Məhəmməd ibn Seyid İbrahim ibn Seyid Səfər ibn Seyid Məhəmməd ibn Seyid İsmayıl ibn Seyid Əhməd ibn Seyid Məhəmməd Ərabi ibn Seyid Məhəmməd Qasim ibn Əbülqasim Həmzə ibn İmam Musa ibn Səfər əl-Kazim - ona və atasına salavat və salam olsun - zülmətin pasını və inkarın tozunu rüzgarın güzgüsündən əbədi sildi.

...Böyük əlahəzrətin (Şah İsmayılın) xəyalına yola düşmək xəbəri hasil olduqda [Mirzə Əli] bir qədər gözləməyi təkid etdi. Bu hələ səltənət hilalının çıxmasının əvvəli idi. Bu ay on dördə çatana qədər (yəni kiçik Şah İsmayıl 14 yaşına çatana qədər) gözlədi. O, əlahəzrətin yaşı on üçə (qədəm) qoyduqda, o dinpənah dedi ki, yüksək aləmdən nümayəndəyəm və bu hərəkətdə üzürlüyəm.

Ətraflardan və tərəflərdən hal-hazırda qədim Çilani sufilər adlanan, qələbə çalan sufilər hörmətdə mübaliğəyə vardılar. Karkiya [Mirzə Əli] başa düşdü ki, bundan artıq Günəşin (Şah İsmayılın) qarşısını ümumiyyətlə tutmaq olmaz. Buna görə o, əlahəzrətin vidalaşib [getməsinə] icazə verdi.

Allahın yanında qüvvətlənmiş [Şah İsmayıl] 905-ci ildə məhərrəm ayının ortasında⁷⁰ mübarəklik və xoşbəxt tale ilə Deyləman vilayətinin yaxınlığında olan ordunun düşərgəsindən dünyanı fəth etməyin bayrağını qaldırdı.

Gilanın son hüdudunda, Talış mahalına bitişik və Ərdəbil yaxınlığında yerləşən Astara Ərcivanında qışladı. Ulduzların padşahı qışın cədy, dəlv və hut, yayın həməl və sour aylarında şahlıq çadırı qurulduqdan [sonra] Ərcivandan Ərdəbilə gəldi. Müqəddəs nişanlı həzrətlər olan ata-babalarının ziyarətinə nail oldu. Onların müqəddəs ruhundan yardım diləyib, Arran Qarabağına yola düşdü. O zaman Cahanşah padşahın nəvəsi olduğunu iddia edən Sultan Hüseyn adlı bir şəxs o həzrətlə [Şah İsmayilla] görüşüb, xəyanət etmək məqamında idi. Bu iş xaqanın (Şah İsmayılın) Günəş ürəyində aydınlaşdı. Dərhal oradan köçüb, Çuxursəd tərəfə üz çevirdi. Oradan Doqquzulama yola düşdü. Orada pak niyyətli və etiqadlı sufilərin meydan sulayanı Qaraca İlyas Bayburdlu Rumlu dəstəsi ilə [Şah İsmayılın] xidmətinə yetişdi.

Həmçinin ürəklərində Əli nəslinin məhəbbəti və başlarında düşmənlərinə qarşı ədavət olanlar hər şir meşəsindən və hər igid dəstəsindən çeşmələr arxlara, arxlar çaylara, çaylar böyük dənizlərə üz tutan kimi, hər tərəf və cəhətdən dostlar və hamilər bir-bir, iki-iki seçilib gəldilər. Bir-birləri ilə birləşərək, özlərini Ali-Əlinin ali bayrağı altına çatdırdılar. O diyarın yolunun üstündə olan Məntəş qalasının adamları sufilərə qarşı pis münasibətdə olduqları üçün dinin ağaları və həqiqi əshabın ilk ildirimi bu oldu ki, o qalaya hücum etdi. Qalanın əhalisini qılıncdan keçirdilər və var-yoxunu talan etdilər. Oradan keçib Kağızmana gələrkən başqa yaylaqlardan çox gözəl olub, Araz çayının başlanğıcında (yerləşən) Mingöl

---

⁷⁰ 1499-cu ilin avqustu

yaylağına yönəldilər. Ora Ustacluların oymağı idi. O düşərgədə Ustaclular yaşayırdılar.

Həmzə bəy Fəth oğlu Ustaclu ali fərmanla uğurlu dövlətin yaranması müjdəsi ilə onların içərisinə getdi. Onu Oğlan Ümmət Çavuşlunun evinə düşürtdülər. Sabahısı bütün ağsaqqallar, başçılar, cavanlar, comərd kişilər, sufilər, dostlar - yəni bütün o tayfa can-başla məzkur Həmzə bəyin söhbətini dinləməyə tələsdilər.

O ali-həzrəti (Şah İsmayılı) şərəfətlə, Mədinə ənsarı [Məhəmməd] peyğəmbəri Mədinəyə apardıqları kimi-ayaq döymək və himn deməklə öz camaatının arasına aparıb, canlarından keçmək məqamına gəldilər. Nəvvabi-xaqan [Şah İsmayıl] bir neçə ay onların içərisində qaldı. Bu xəbər sufilərin və şiələrin arasında yayıldı. Ondan sonra o oymağın birləşməsi ilə Tərcanın Sarıqayasına və oradan Azərbaycan vilayətinə təşrif apardılar. Sufilər və qazilər dəstə-dəstə Rumlu, Şamlu və Zülqədərələr Rum, Şam, Misir və Diyarbəkr ellərindən gəlməyə başladılar.

Dünyanı bəzəyən [Şah İsmayılın] fikri ilə Şirvana yürüş etmək və ədəvətin banisi olan Fərrux Yəsarı dəf etmək qərara alındı.

Əlahəzrət xaqan [Şah İsmayıl] Ustaclu tayfasının köç evini, qocaları və zəifləri qorumaq barədə Sultan Bəyazidə iltimac məktubu yazdı və qəbula yetdi. Özü belinə fədakarlıq kəməri bağlayıb, qələbə nişanlı bayrağın altına gəldi. Özünə münasib başıucalıqla Şirvan tərəfə gəlməyi qərara aldı. 906-cı ildə⁷¹ Qoyunölümü [adlı yerdə] Kürü keçib Şirvana gəldi. Gülüstanan qalasının yuxarısındakı Cəbani məntəqəsində 12 min Rüstəm ürəkli, Bəhmən biləkli, İsfəndiyar qüvvəli qazi və sufi düşərgə saldı. Qərara aldılar ki, Yezid ibn Cəvnnin nəslindən olduğuna görə Müaviyənin oğlu Yezidə iqtida edib, Hüseyini Sultan Heydərə qəsd etmiş, dövlətin gözəl xoşbəxtliyini əldən verib, şükümsüzlük

---

⁷¹ 28.VII.1500 - 16.VII.1501

bədbəxtliyinə düşər olmuş yaramaz Fərrux Yəsarin 20 min atlı və piyada [qoşunu] Kərbəla yezidləri ilə qarşı-qarşıya durub müharibəyə başlasınlar.

Şir ovlayan Heydəri-məzhəb qazilər Zülfüqar kimi kəsici qılıncı Şirvanın Sasani nəsilli yezidlərinin üstünə düşdülər. Fərrux Yəsar ölkənin alçaq əyanları ilə iti qılıncın zərbəsinə məruz qaldı. Onların qanlarından çaylar axmağa başladı. Elə ki, belə bir qələbə qazanıldı, üç gün müharibə meydanının ətrafında dayandılar. Ondan sonra darüssəltənə Şamaxıya təşrif gətirdilər. Oradan adı Xadim bəy olan və dili ilə ilham verən Xüləfa bəyə xəlifətül-xüləfa mənəsbəi verib, onu bir dəstə fə dai ilə müharibə meydanından çıxararaq dəniz kənarında Şirvan ordusunu toplayan Şeyxşah ibn Fərrux Yəsarı tutmağa göndərdi. Şirvan qoşunu bu doğru xəbəri eşitcək dağıldı. Şeyx-şah gəmiyə minib Gilana yollandı. Şah [İsmayılın] Mahmudabadda qışlaması qərara alındı.

...Əmir Zəkəriyyə Bayandurilərin asayışı pozmalarını və onların hökumətinin üsyanını ali zirvəyə çatdırdıqda, [Şah İsmayıl] Azərbaycanın fəthini mühüm bilib, qalanın üstündən qalxıb (yəni, Güllüstan qalasının mühasirəsindən əl çəkib) Azərbaycana yönəldi və Naxçıvan tərəfə yola düşdü.

İgidliyinə görə Tozqoparan adlandırılan Piri bəy Qacar isə ordunun ön dəstəsi olaraq yola düşdü. [Rəqib] tərəfdən özünü Rüstəm və İsfəndiyardan əskik bilməyən Həsən ağa Şəkər oğlu qaraula (kəşfiyyətə) gəlmişdi [o], Mişkin vilayətinin Kərmavəz [adlı yerində] Piri bəy Qacarin gəlmək xəbərini eşidib qaçdı və Azərbaycan padşahı olan Əlvənd bəy ibn Yusif bəyin qoşunu ilə birləşdi. Xəbər çatdırdı ki, artıq Şah İsmayıl və ordunun ön dəstəsi yaxındadır.

Xülasə, Əlvənd bəy həddən artıq hücum hazırlayan qoşununu nizama saldı və Naxçıvan vilayətinin Şərur düzündə şahənə müharibə oldu. Piltən bəyin nəvələri Qarçıqay Məhəmməd, Lətif

bəy və Seyid Qazi bəy 8 min süvari igidlə öldürüldü. Əlvənd bəy güclə canını qurtarıb Diyarbəkərə qaçdı. Əzəmət bayraqları (Şah İsmayıl) darüssəltənə Təbrizə gəldi. Kama çatmış Şah xoşbəxtliklə padşahlıq taxtına oturdu. Xütbə və sikkə padşahın ləqəbləri ilə bəzəndi.

...Öküz ili (mart 1517 - mart 1518) 923-cü ildə (24.I.1517-12.I.1518) yaylaq Surluqda, qışlaq Naxçıvanda oldu.⁷²

...Meymun ili (mart 1524 - mart 1525) 930-cu ildə (10.XI.1523-28.X. 1524) ali ordu [Şah İsmayıl] Naxçıvan qışlağından çıxıb, atla ov edə-edə Şəki vilayətinə gəldi. Qayıtdıqdan sonra Göytəpə və Silanda yaylaq etdi. Şeyxşah Şirvani (Şirvanşah) yenidən [Şah İsmayılın] xidmətinə gəlib, razılıqla geri qayıtdı.

Cəlal bayraqları (Şah İsmayıl) oradan Ərdəbilə gedərək, ali Səfəvi şeyxlərinin-Allah onlara rəhmət eləsin-(məqbərələrini) ziyarət edib, Səraba yola düşdülər.

...Donuz ili (mart 1527-mart 1528) 933-cü ildə (8.X.1526-26.IX.1527) özbəklərin qovğası və Heratın mühasirəsi qarşıda idi. Şah Təhmasib Xorasana tərəf yola düşüb, Savuxbulağa qədər gəldi. Gilanın Rəşt [şəhərində] olan Ustaclu əmirləri Xalxal yolu ilə Ərdəbilə getdilər. Oranın hakimi Badıncan bəy Rumlu onlarla vuruşmaq üçün [şəhərdən] kənara çıxdı. Dəstələr üz-üzə gəldikdə məlum oldu ki, Badıncanla cəmi bir neçə nəfər var. Bir saata Rumlu [tayfasını] məğlub etdilər. Badıncan Sultan o vaxt Köpək Sultanın tavaçısı olan Əhməd ağa Çavuşlunun əli ilə öldürüldü. Ərdəbildə bu işləri etdikdən sonra yola düşüb, Div Sultanın ordusunun dayandığı və Rumlu tayfasının məskən saldığı Çuxursədə getdilər. Div Sultan və Cuhə Sultan bu xəbəri eşitdikdə, Xorasana getməkdən vaz keçib, cümə [günü] ramazan [ayının] 8-də (8 iyun 1527) Savuxbulaqdan hücumə keçib, Azərbaycanca getdilər.

---

⁷² Şah İsmayıl Səfəvinin 1518-ci ilin qışında Naxçıvanda olduğunu göstərir və Naxçıvanı Səfəvilərin qış paytaxtlarından biri hesab etməyimizə imkan verir.

Cümə [günü] ramazan [ayının] 29-da (29 iyun 1527) Naxçıvan tıməninin Arpaçay məntəqəsində onlara çatıb, şahənə vuruşdular. Ustaclular məğlub oldular, Köpək Sultan öldürüldü.

... Öküz ilinin novruzunda (mart 1553-mart 1554) - bəzi ayları 960, bəzi ayları isə 961-ci ildə (18.XII.1552-25.XI.1554) onlar Urmiyədə idilər. Həmin sərhəddəki ayağını cızıqdan kənara qoyan kürdləri cəzalandırdılar. Xandigar [Sultan Süleyman] işi belə gördükdə sülh istəmək qərarına gəldi. Sultan [Süleymanın] baş hərəmi və qızı dinin pənəhi Şah [Təhmasibin] yanında hörməti son dərəcə əziz olan əlahəzrət şahın bacısı Şahzadə [Məhinbanu] Sultanım xanıma məktub yazdılar. Xandigarın baş vəziri və damadı olan Rüstəm paşa da böyük əmirələrə məktub yazıb, sülh istədilər.

Ali nəvvəbi-kamyab [Şah Təhmasib] onların həqiqətən sülh istədiklərini və bu sözlərin etibarı olub-olmamasını yəqinləşdirmək üçün Əcəm İraqının mötəbər seyidlərindən və o vaxtlarda gözəl danışıq qabiliyyətinə malik olub, dolanan göylərin Günəşi kimi şöhrət tapan Seyid Mehdimin oğlu Mir Şəmsəddin Əli əl-Hüseyni əl-Dilicanini oraya nümayəndə göndərdi. Şah Təhmasib baharın əvvəlində Naxçıvan şəhərinə təşrif gətirdi. Şahın dəstəsi hərbi yükü ilə birləşərək Naxçıvandan yaylamağa getdilər. Səlmas və Xoya qədər [olan yerlər] seyr olundu. Həmin səfərdə çoxlu qala fəth olundu. Xoşbəxtliklə Naxçıvan qışlağına meyl etdilər.

...Rumda baş vəzir Rüstəm paşa Sultan Süleymanın oğlu Sultan Mustafadan qorxdığı üçün bir hiylə fikirləşdi. Xandigar [Sultan Süleymanı] ona qəsd etməyə vadar etdi və sultan Mustafanı öldürdülər. “Məkr-Rüstəm” (“Rüstəmin hiyləsi”) o hadisənin [maddeyi]-tarixi idi. Onun ardınca [sultan Mustafanın] oğlu sultan Məhəmməd öldürüldüyü üçün “setəmi-mükərrər” (təkrar sitəm) bunun [maddeyi]-tarixi oldu.

Pələng ili (mart 1554-mart 1555) - bəzi ayları 961, bəzi ayları [96]2-ci ildə (7.XII.1553-5.XI.1555) - Xandigarın Azərbaycana

tərəf gəlməsi xəbəri qışlaq yurduna çatdı və onun Hələbdə qışlaması bu xəbərin doğruluğuna dəlalat edirdi. Şərafətli [Şah Təhmasibin] ağıl qələbə mənalı əsgərlərin vəziyyətini fikirləşdi. [Bəzi] işlər görməyi buyurdu. Qələbə ayəli bayraqlar pəncşənbə [günü] rəcəb [ayının] 6-da (7 iyul 1554) Bazarçay tərəfə yola düşdülər.

Xandigar Şaban ayının axırlarında (iyulun axırları, 1554) Naxçıvana gəldi. iki gündən sonra-məzkur [Şaban] ayının 27-də (28 iyul 1554) geri qayıtdı, sülh danışıqlarına başlanılması üçün Ülamənin mülazimini göndərdilər. Nəvvabi-kamyab [Şah Təhmasib] yasavul Ülamənin [yavərinin] sözü ilə sülhə razılaşmadı. [Dedi ki], əgər mötəbər paşalardan biri sülh üçün gəlsə, sözüm yoxdur. Nəvvabi-kamyab rumluları təqib edən, onların ordularını və vilayətlərini xarab edən vaxtda [iş] bir qədər asanlaşdı. Həm də ramazan ayı 385 (avqust, 1554) başlandı. Şahın ramazan ayına hörməti olduğu üçün Rum ölkəsinə deyil, Gürcüstanın, Şuşad və Qərqərə [məntəqələrinə] getdi. Qalib əsgərlər kafirlərin ölkəsinə hücum [edib] oranı tarac etmək və əsir tutmaqla məşğul oldular.

...[Şah Təhmasib] oradan Ləvasanın (Laurasbın) ölkəsinə təşrif aparıb: din uğrunda müharibə ilə məşğul oldu. Bu müharibədə böyüklü-küçüklü 30 000-ə qədər əsir döyüşçülərin əlinə keçdi. O qış orada başa çatdı. [Şah Təhmasib] qışın axırında Arran Qarabağına təşrif gətirdi. Bərdədə cəlalla düşərgə saldılar. Ali Səfəvi xanədanının fədakar Qaradağ seyidlərindən olan eşikağası Fərruxzad bəy elçilik və sülh məsələsini canlandırmaq üçün Xandigarın yanına göndərildi. Ondan sonra yenə qədim sufilərdən olan Təbət ağa Mehmalu Zülqədər də göndərildi . Bu il Xandigar [sultan Süleymanın] ordusunda Şirvanşahlar nəslindən olan Qasım adlı [bir] şirvanlı onun hökmü ilə 500 nəfər tufəngli yeniçəri, araba və toplarla Kəfə yolu ilə Şirvana tərəf yollandı. O, Xandigarın

hökmünə əsasən, qumuq və qaytaq qoşunlarını özü ilə birləşdirib, tam hazırlıqlı bir ordu ilə Şirvana gəldi. Abdulla xan Ustaclu ali hökmə əsasən özünün 500 nəfərlik adlı-sanlı mülazimini oğlu Xanməhəmmədlə birləşmək üçün Naxçıvana yəsaqa⁷³ göndərməsinə baxmayaraq, qalan qoşunu və Şirvan əmirləri olan Kəbə [adı ilə] tanınan İbrahim bəy Şamlu və Əliqulu bəy Qacarla Qasımın qarşısına çıxdılar.

...İt ilində (mart 1562- mart 1563) bəzi ayları 969 bəzi ayları isə [9]70-ci ildə (11.IX.1561-20.III.1563) Mirzə Kafi Münşi Ordubadi pəncşənbə [günü] zilqədə [ayının] 28-də (30 iyul 1562) vəfat etdi.

Donuz ili (mart 1563-mart 1564) - bəzi ayları 970 və bəzi ayları isə [9]71-ci ildə (31.VIII.1562- 8.VIII.1564) nəvvabi-kamyab [Şah Təhmasib] Qəzvinə təşrif gətirmişdi. Elçi getmiş Səfər bəy Kəngərli Xandigar [sultan Süleymanın] elçisi İlyas bəylə dünyanın pənahı [Şah Təhmasibin] dərğahına gəlib, 40 baş qaçağan atı, qızılla işlənmiş məxmər çulları, daş-qaşla bəzədilmiş yəhərləri, hazırda İran torpağında 30 min tükənə bərabər olan 50 min Qibris əşrəfisi, Rum, Firəng, Misir və Yəmən nəfis şeyləri və məskukatlarını, təhvil verdilər.

Mənbə:

1. *Xacə Zeynalabidin Əli Əbdi bəy. Təkmilətül-əxbar (Səfəvi dövrü – Şah İsmayıl və Şah Təhmasib dövrlərinin tarixi). Bakı: Elm, 1996, 200 s.*

---

⁷³ Kəşfiyyata

“QIZILBAŞLAR TARİXİ” (“TARİX-İ QEZELBAŞAN”)

XVII yüzilliyin əvvəllərində naməlum bir müəllif tərəfindən qələmə alınmış “Tarix-i Qezelbaşan” əsəri XV-XVI əsrlərdə Şərqi Anadolu, Qafqaz, İran və Orta Asiyanın sosial-siyasi həyatında xüsusi rol oynamış Qızılbaş tayfaları haqqında məlumat verən ən zəngin mənbələrdən biridir. Əsərdə Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi dövlətləri zamanındakı hadisələr barədə məlumat verilir. Əsərin indiyə qədər məlum olan yeganə nüsxəsi İran İslam Respublikasının paytaxtı Tehrandə saxlanılmaqdadır. Bizə gəlib çatan nüsxə hicri tarixi ilə 1013-cü ildə (miladi 1604-1605-ci illər) Məhəmməd Rəşid adlı bir nəfər tərəfindən köçürülmüşdür. Həmin nüsxə 1982-ci ildə İranda çap edilmişdir. 1993-cü ildə isə bu vacib mənbəni azərbaycanlı şərqşünas və tərcüməçi Məsiəğa Məhəmmədi Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.⁷⁴

Əsərin müqəddimə hissəsində müəllifin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, böyük ehtimalla müəllifin özü də qızılbaş-şia inancı mənsubu olmuşdur. Bundan başqa əsərdəki bəzi cümlələrə əsaslanaraq müəllifin I Şah Abbasın dövründə yaşadığını və əsəri də bu dövrdə yazdığını söyləyə bilərik.

Birinci hissə

Sağ tərəfdə (cinahda) olan tayfalar haqqında Ağqoyunlu (tayfaları) haqqında

Bu tayfaya «bayanduri» də deyirlər və onlar 36 il İran torpaqlarında sultanlıq ediblər. Onların padşahları aşağıdakılardır: Həsən padşah, Sultan Xəlil, Yaqub padşah, Baysunqur Mirzə,

---

⁷⁴ Kelbizadəh E., Kelbizadəh E. Tarihi-Kizilbaşanda zikredilen kizilbaş aşiretlerinin tarihi-coğrafi yerleşmesi // Türkiyede Aşiret Gerçeği Sempozyumu bildiri özetleri, 04-06 Mayıs 2017, s. 20, 83

Rüstəm padşah, Əhməd padşah, Məhəmmədi Mirzə, Əlvənd padşah, Sultan Murad.

Əbu-n-Nəsr Həsən padşah: O, Əli bəy ibn Qara Osmanın oğludur.

...Həsən bəy qayıdıb Amid qışlağına gəldi və yazda Bağdad əhalisinin xahişi ilə oraya getdi, Pir Məhəmməd Alpaut oranın hakimi idi, onu ora (Bağdada) buraxmadı. Həsən bəy qırx günlük mühasirədən sonra Azərbaycana qoşun çəkdi və Xoyda Həsənəlinin qoşunu vələləyə düşdü və onun bir sıra əmirləri, o cümlədən, Şahmənsur, Şahsuvar bəy və Əmir İbrahimşah Həsən bəyin tərəfinə keçdilər.

Bu zaman Əmir Məzid Ərğun Sultan Əbu Səid tərəfindən Təbrizin dağası təyin edilmişdi. Həsən bəy oradan Naxçıvana getdi və Sultan Əbu Səid Miyanədən Qarabağa yollandı. Həsən bəy dəfələrlə elçi göndərib itaətini bildirdi, (amma) faydası olmadı. Cığatay ordusu Mahmudabad yaxınlığında düşərgə saldı. Həsən bəy sülhdən əl çəkdi, Ağqoyunlu bəhədirləri onun (Əbu Səidin) qoşununun yanyörəsinə hücumlar edib qətl və qarətə başladılar, Sultanın təchizatı hansı tərəfdən gəlirdisə, ələ keçirirdilər.

Həmin vaxt Həsən bəy Şirvan valisi Fərrux Yasara bir neçə məktub göndərdi. Şirvanlılar da tərəddüdü bir kənara qoydular. Cığatay ordusunda elə qıtlıq başladı ki, Sultanın xüsusi atları on iki gün yemsiz qaldı və məcbur olub geri döndülər.

Baysunqur Mirza ibn Yaqub: Sufi Xəlilin və (digər) Mosullu əmirlərinin səyi ilə taxta çıxdı. Bayandurilər arasında ciddi ixtilaf düşdü. Bəzi əmirlər və şahzadələr Həsən padşahın oğlu Məsih bəyi sultan hesab etməyə başladılar və onlarla Sufi Xəlil arasında döyüş oldu. Məsih bəy öldürüldü və Rüstəm bəy ibn Məqsud bəy ibn Həsən bəy tutulub Əlincəq (Əlincə) qalasına aparıldı.

Rüstəm bəy ibn Məsud bəy: Əlincəq qalasında həbsdə idi. İbrahim bəy Eybə Sultanın qardaşı Yaqubcanı Fars hakimi təyin

edib özü İraqa getdi. 908-ci il səfər ayının 3-də (8.VIII.1502) şənbə günü Hacı bəy Bayandurun qardaşı oğlu, Kerman hakimi Əbülfəth bəy Şiraza hücum etdi. Yaqubcan Beyza tərəfdən çıxıb getdi və Əbülfəth son dərəcə gücləndi. Elə o dövrdə Firuzabad dağlarında ov edərkən uca dağ qülləsinə çıxdı və təsadüfən 908-ci il şəban ayının 8-də (7.II.1503) şənbə günü dağdan yıxılıb öldü.

Qaraqoyunlu tayfaları

Onlar Ərciş ətrafında yaşayırdılar və onlara «barani» də deyirlər.⁷⁵

Qara Yusif ibn Qara Məhəmməd: Son dərəcə cəsur, mərd və güclü olmuşdur. Belə ki, Əmir Teymurla (Teymurlənglə) dəfələrlə vuruşmuşdu və Sultan Əhməd Cəlairlə birgə Ruma, oradan isə Şama getdi. Oranın (Şamın) padşahı Məlik Əşrəf Teymurun xoşuna gəlmək üçün hər ikisini həbs etdi. O vaxt onun bir oğlu oldu, adını Pırbudaq qoydular və Sultan Əhməd onu oğulluğa götürdü. Əmir Teymurun ölümündən sonra (Qara Yusif) həbsdən azad oldu.

Onunla o vilayətə getmiş və dağılımış min atlı yenidən topladı və (Qara Yusif) oradan qaçıb Fərat çayının sahillərinə qədər sərhəd tayfaları və keşikçiləri ilə döyüş edib qalib çıxdı. 809-cu il cumadiülovvəl ayının 1-də (14.X.1406) Naxçıvan yaxınlığında Mirza Əbubəkr ilə vuruşub qələbə çaldı.

İkinci hissə

Sol tərəfdə (cinahda) olan tayfalar haqqında

Ustaclu (tayfası)

---

⁷⁵ Van gölünün şimalında yerləşən şəhər-qala. Məlum olduğu kimi Hülakülər dövründən başlayaraq Naxçıvan tüməni Van gölünün şimal şərqindən başlamış, bu günki Mehri və Tatev ərazilərinə qədər uzanırdı. Məlumat üçün bax: Kəlbizadə E. Naxçıvanın tarixi coğrafiyası (XII-XVIII əsrin I yarısı). Naxçıvan:Əcəmi, 2016, 200 s.

Onlar I Şah İsmayılın zühurunun əvvəllərində Ərzincan yaxınlığında öz köçləri ilə xoşbəxt orduya qoşuldular. Onların böyük əmirləri çoxdur. O cümlədən:

Xan Məhəmməd yeddi il I Şah İsmayılın adından Diyarbəkər hakimi idi, az bir qoşunla dəfələrlə zülqədr ordularını məğlub etmişdi və 920-ci ildə (26.II.1514—14.II.1515) Çaldıran döyüşündə həlak oldu.

...Onun qardaşı Köpək Sultan vəkillik mənəsbəbi üstündə Div Sultan Rumlu ilə vuruşub 933-cü ildə (8.X.1526—26.IX.1527) Şəhrurda (Şərurda) öldürüldü.

...Başqa birisi Qazaq Sultanın oğlu - Çayan Sultanın qardaşı oğlu - Şahqulu Sultandır ki, uzun illər Şah Təhmasibin adından Məşhəd hakimi idi və 958-ci ildə (1551) Şah Təhmasib onu çağırıb İsmayıl Mirzənin lələsi təyin etdi. Hüseyncan Sultan Rumlunun vəfatından sonra Çuxursədin əmir əl-ümərası oldu və Şah Təhmasib onu Ruma səfir göndərdi. Oradan qayıtdıqdan sonra Qəzvin şəhərində axirətə köçdü. Şah Təhmasib onun qoşununu Məhəmmədi xana - boyunun qısalığına görə Şah ona “Toxmaq xan” ləqəbi vermişdi.

Mənbə:

- 1. Qızılbaşlar tarixi. Tərcümə və şərhlər M. Ə. Məhəmmədinindir. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1993, 48 s.*

IV BÖLMƏ

NAXÇIVANIN XVII-XIX ƏSRLƏR DÖVRÜ TARİXİNƏ DAİR QAYNAQLAR

İSGƏNDƏR BƏY MÜNŞİ TÜRKMƏN “DÜNYANI BƏZƏYƏN ABBASIN TARİXİ” (“Tarixe-ələmaraye-Abbasi”)

Əsərin müəllifi olan İsgəndər bəy Münşi Azərbaycanın yarımköçəri türkmən tayfasına mənsubu olmuşdur. Onun təvəllüd tarixi mübahisəlidir. İ.P.Petruşevski, Ə.Ə.Rəhmani, O.F. Akimuşkin, N.Fəlsəfi və bir sıra digər tədqiqatçılar İsgəndər bəyin hicri tarixi ilə 968-ci ildə (miladi 1560-1561-ci illər), N.D.Mikluxo-Maklay, Y.E.Bergel kimi tədqiqatçılar isə hicri tarixi ilə 966-cu ildə (miladi 1561) anadan olduğu fikrini irəli sürmüşlər. Əsəri farscadan Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor Oqtay Əfəndiyev və tarix elmləri namizədi Namiq Musalı əsərdəki bəzi faktları təhlil etməklə belə bir fikrə gəlmişlər ki, müəllif məhz hicri tarixi ilə 968-ci ildə doğulmuşdur. İsgəndər bəy uşaq yaşlarından siyaqət elmləri ilə dərinlən maraqlanmış, bir müddət müxtəlif dövlət xadimlərinin xidmətində olmuş, inşa elminə yiyələnmiş və nəhayət, I Şah Abbasın saray münşiləri sırasına yüksəlmişdir. 1001-ci (1592/93) ildə o, “böyük münşilər” cərgəsinə daxil olmuş və I Şah Abbası (1587-1629) müşaiyət edərək, münşilik, yəni katiblik xidmətini həyata keçirmək üçün İsfahana getmişdir. Onun bu vəzifəyə irəli çəkilməsində Şah Abbasın baş vəziri olan Etimadüddövlə Hatəm bəy Ordubadinin böyük rolu olmuşdur. Hicri tarixi ilə 1016-cı (1607) ildə Səfəvilər üçün uğurla yekunlaşan Səfəvi-Osmanlı hərbi toqquşmalarından sonra İsgəndər bəy Münşi Hatəm bəy Ordubadinin dəvəti ilə onun vətəni olan Ordubadda olmuşdur.

İsgəndər bəy Münşi 1043-cü (1634) ildə Təbrizdə və ya onun ətrafında vəfat etmişdir.⁷⁶

Əsərin bir sıra hissələrində Naxçıvan tarixi ilə bağlı məqamlar da öz əksini tapmışdır. Hələ Ağqoyunlu Yaqub padşahın vəfatından sonra Məsih Mirzə və Baysunqur Mirzə arasında yaranmış münaqişədən bəhs etmiş müəllif Məsif Mirzənin ən əsas tərəfdarlarından olmuş Ağqoyunlu Rüstəm Mirzənin məhz Ələnciç (Əlincə) qalasında dustaq edildiyini və bu zaman qalanın kutvalının Qırıq Seyid Əli adlı şəxs olduğunu göstərmişdir. Ümumilikdə, Ağqoyunlular dövrünə aid hadisələrin təhlili belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, bəhs olunan dövrdə Əlincə qalası tarixi-siyasi proseslərin mərkəzində yer almışdır. Əsərdə İsmayıl Səfəvi ilə Ağqoyunlu Əlvənd Mirzə arasında baş vermiş Şəhur döyüşü müfəssəl təsvir edilmişdir. Osmanlı sultanı Süleymanın Səfəvilərə qarşı yürüşlərindən bəhs edən İsgəndər bəy Münşi Osmanlıların Naxçıvan ərazisindəki fəaliyyətlərindən də bəhs etmişdir.

Əsərdə Səfəvilərin dövlət məmurları içərisində olan Naxçıvan əsilli bir sıra mustofyi və dəftərxana işçiləri barədə də məlumat verilmişdir ki, belə şəxslərdən biri də Xacə Həsən Naxçıvanidir.

Səfəvi tarixinin böyük bir dövrünü əks etirən əsərdə Şah Məhəmməd Xudabəndə və Şah Abbasın dövründə də Naxçıvanla bağlı baş vermiş hadisələrdən bəhs edilmişdir.

Sultanəli padşah ibn Sultan Heydərin səadət minvalli əhvalı və Böyük Xalığın təqdiri ilə o həzrətin şəhadətə yetişməyinin zikri

İftiraçı adamlar Sultan Yaquba dedilər ki, Sultan Heydərin əziz oğlu səadətli atasının yerinə qaimməqam olmuşdur və onun dövlət bayrağı tezliklə göyə ucalacaqdır. Sultan Yaqub Ələmşah bəyim

---

⁷⁶ Tarix-i aləmara-yi Abbasi (Abbasın dünyanı bəzəyən tarixi). I cild. Bakı: Təhsil, 2009, 792 s., s. 4-7

kimi məşhurlaşan və ali mənzilli şahzadələrin anası olan əzəmətli bacısı Həlimə bəyimin həqpərəst məsləkini, qohumluğunu və incikliyini gördü və ona öz məhəbbətini göstərdi. Belə ki, sultan məşhur əmirlərdən birini böyük bir türkman dəstəsi ilə Ərdəbilə göndərib, o kamkarlıq bəhrinin dürrünün⁷⁷ ələ gətirilməsini, Farsda yerləşən Estəxr qalasına aparılmasını, həmin diyarın hakimi Mənsur bəy Pornaka tapşırılmasını və qalada qalıb yaşamasını tapşırdı ki, bundan sonra onun iradəət əli və sufiyyə təbəqəsinin əlləri o dövlətə tərəf uzanmasın.

...Sultanəli padşah zəmanəyə görə məsləhət bildi ki, bir neçə vaxt sağ-salamat qalaraq, zəmanəyə saz olsun. Çarəsizlikdən, o, hər şeyin Xaliqinə təvəkkül etdi, böyük qoşunu, möhtərəm anası və əziz qardaşları ilə birlikdə Estəxr qalasına doğru üz tutdu, onlar qorxu və vəhşətlə dolu olan o zindanda yerləşib ruzigarın cəfa və möhnətinə dözdülər...

...Xülasə, Mənsur bəy Pornak fərmana tabe olub, o xilafət dudmanının övladlarına qalada yer verdi, əqidə və sədaqəti üzündən həmin ali məqam sahiblərinə öz ehtiramını göstərdi, hər məsələdə onlarla məsləhətləşməyi vacib bildi. Ali gövhərli şahzadələr bir müddət sədəf içərisindəki dürr kimi qalada qaldılar, ruzigarın təcrübəsindən çıxdılar, zəmanənin pərvərişi ilə böyüdülər.

Etdiyi hörmətsizliyə görə Sultan Yaqubun həyat ağacı əcəlin gəlişi ilə yıxıldı, Qarabağda ikən axirət mənzilinə yollandı. Tarix kitablarında yazılmışdır: Türkman əmirləri iki dəstəyə ayrıldı. Onların bir dəstəsi [Sultan Yaqubun] qardaşı Məsih Mirzənin, başqa dəstəsi isə oğlu Baysunqur Mirzənin padşahlığını istədi. İş tərəflərarası hərblə nəticələndi və Baysunqur səltənət taxtına əyləşdi.

---

⁷⁷ Sultanəli Şeyx Heydər oğlu Səfəvinin

Rüstəm Mirzə ibn Maqsud Mirzə ibn mərhum padşah Həsən bəy öz əmisinin tərəfdarı kimi “Məsihçilər” silkinə mənsub olmuşdu. O, Məsih Mirzənin qətlindən sonra həbs edilib Ələnciq qalasına göndərildi, qala kutvalı Qırıq Seydi Əliyə tapşırıldı.

Baysunqurun padşahlığından bir müddət ötdü. Əbih Sultan Ələnciqə gedərək, Qırıq Seyid Əlini hiyləgərliklə özünə müttəfiq etdi, Rüstəm Mirzəni qaladan çıxarıb padşah etmək fikrinə düşdü. Qarabağ döyüşündə məğlub olan adamlar və başqaları onlara qoşulub Təbrizə getmək və Baysunqurla hərb etmək niyyətinə düşdülər. Onlar Ərəşin kənarına gələrək orada dayandılar. Mirzə Rüstəm fitnəsini dəf etməkdən ötrü Mirzə Baysunqur Təbrizdən çıxaraq Mərəndə çatdı. Qaravuli etmək üçün⁷⁸ göndərdiyi adamlar ona bivəfəliq edib Mirzə Rüstəmə birləşdilər. Get-gedə bütün orduya təfriqə düşdü və Mirzə Baysunqurun ordusu elə hala düşdü ki, o, ordunu bir yerə toplamaqdan aciz qaldı, zərurət üzündən padşahlıq imtiyazlarından keçib, az miqdar xidmətçiləri ilə fərar vadisinə üz tutdu, Qaraca dağın Əhər yolu ilə Şirvana getdi, dayısı olan şirvanşaha birləşdi. Mirzə Rüstəm isə dövlət başçılığına nail olub zəfərlə Təbrizə gəldi, səltənət taxtına əyləşdi.

Süleyman şanlı xaqan Şah İsmayıl Bahadır xan, Allah-Təala onu cənnət bağlarında sakin etdi, əhvalatının zikri, O uca məkanlı Xosrovun zühurunun bəyanı və aləmi fəth etməyinin şərhi

Şirvan əhalisinin bəzi hissəsi Gülüstan qalasında olduğundan [o həzrət] Bakı qalasından çıxaraq, Gülüstan qalasının yaxınlığına gəldi. Şirvan vilayətinin uca və məşhur qalalarından olan bu qala mühasirəyə alındı.

---

⁷⁸ Kəşfiyyat aparmaq üçün

Mühasirə vaxtı qeyb aləmindən xəbər gətirən mələk o həzrətə Azərbaycanın səltənət taxtına və padşahlığına yetişmək müjdəsi verdi. Həmin mələk rəya aləmində ona belə demişdi: "Həqir bir alacəhrə quşu iqbal ənginliyinin uca uçan şahbazını ovlaya bilməz". O həzrət əzəmətli əmirləri çağırıb onlara dedi: "Sizə Gülüstan qalası lazımdır, ya Azərbaycan taxtı?". Müqəddəs Səfəvi xanədanına etiqadı olan adamlar sədaqət və müdriklilik aləminə qapılıb, ilham dilinin sidq sözlərini bəyan edərək, bu fikri düzgün sandılar, Azərbaycan taxtının müjdəsi ilə öz sevinc sözlərini Keyvan eylaminədək ucaldılar. Bu əsnada əmirzadə Əlvəndin artıq türkman əsgərləri ilə Naxçıvana gəlmə və Süleyman şanlı xaqanla döyüşməkdən ötrü türkman döyüşçü dəstələrini təyin etmə xəbəri gəlib-çatdı. O həzrətin işıqlı qəlb ocağında qeyrət şöləsi alovlandı və Gülüstan qalasını tutmaqdan birdəfəlik əl çəkərək, qeyb aləminin xəbərgətirənlərinin işarəsi ilə qala ayağından qalxdı və Azərbaycana yollandı.

Süleyman şanlı Xaqanın⁷⁹ Mirzə Əlvənd Türkmənlə hərbi və onun Allahın köməyi ilə zəfər çalmasının zikri

[Əmirzadə Əlvənd] Naxçıvanda olarkən, Süleyman şanlı xaqanın Azərbaycana yürüş xəbərini eşitdi, ordusundakı otuz min döyüşçüsü ilə o həzrətin qarşısına yollandı. Amma Süleyman şanlı xaqanın sücaəti və qorxmazlığı, həmçinin pərvanə kimi özlərini atəşə vurub ölümü əbədi həyat bilən qızılbaşların fədakarlığı türkmanları bərk qorxuya salmışdı. Doqquz yüz yeddinci ildə (miladi 1501) Naxçıvanın Şərurunda tərəflər bir-biri ilə qarşılaşdılar. Yeddi min nəfərdən ibarət qızılbaş ləşkərinin dilavərləri fə dai kimi döyüş meydanına qədəm ataraq, onlara qarşı mərdanəlik göstərdilər, qarşı tərəfdən də türkman döyüşçüləri

---

⁷⁹ I Şah İsmayıl Səfəvi (1501-1524)

bacardıqları qədər cidd-cəhd etməyə başladılar. Amma, Allahın istəyi ilə zəfər, qələbə və tale amalları zəfər olan qızılbaşlara nəsisib oldu, əmirzadə Əlvənd məğlub edildi, türkmənlərin böyük əmirlərinin və əyan-əşrafının çoxu, habelə saysız-hesabsız döyüşçüsü həmin mərəkədə öldürüldü, qalibiyyətli qoşuna bol qənimət qismət oldu. Azərbaycanda qalmağa macal tapmayan Mirzə Əlvənd Ərzincana qaçdı, Süleyman şanlı xaqan isə zəfərlə Təbriz darüssəltənəsinə çətaraq, padşahlıq taxtına əyləşdi və islamın isnaəşəri haqq məzhəbi zühura gəldi.

Sultan Süleymanın dördüncü dəfə Azərbaycana gəlişi, baş verən hadisələr və O alişan iki padşah arasında sülhün baş tutmasının zikri

Azərbaycan yürüşünü qarşısına məqsəd qoymuş Sultan Süleyman Hələbə gəldi. O bu il azuqə qıtlığından bir daha [Azərbaycana] gələ bilməyərək, Hələbdə qışladı, gələn ilin yürüşü üçün silah və vəsait hazırlığı ilə məşğul oldu.

Qışlaq vaxtı yetişdiyindən zəfər ayəli ordu böyük əzəmət və cah-cəlal ilə həmin iqbal yürüşündən qayıdıb Naxçıvana gəldi, o il hümayun⁸⁰ qışlaq orada oldu. Doqquz yüz altmış birinci il (miladi 1554) olan ertəsi ildə Sultan Süleyman qoşunla Hələb qışlağından hərəkətə başlayaraq, bu diyərə üz tutdu.

Cənnətməkan şah Naxçıvandan Bazarcahi (Bazarçay) yaylağına getdi, qalibiyyətli əskərlərin bir dəstəsini İsmayıl Mirzə, əmir-divan Məsum bəy Səfəvi və Şahqulu Xəlifə Möhrdar Vana, Vəstana və bu şəhərlərin yaxınlığındakı yerlərə, başqa dəstəsini isə Bəhram Mirzənin oğlu Sultan Hüseyin Mirzə və Şahverdi Sultan Ziyadoğlunun köməyi ilə başqa tərəfə göndərdilər ki, rum qoşununun gəldiyi yolları yandırsınlar və o yerlərdə abadlıqdan

---

⁸⁰ I Şah Təhmasib (1524-1576)

əsər-ələmət qoymasınlar. Müzəffər dəstələr əmrə əməl edərək, sağ-salamat qayıdıb gəldilər və Bazarcahi yaylağında hümayun orduya birləşdilər.

Sultan Süleyman yaylaq fəslini başa vuraraq, yağış qətrələri kimi çox olan ordu ilə sərhədə yaxınlaşdığı vaxt, cənnətməkan şah iqbal dəstələrinin bir neçə mübarizini təcrübəli və cənglər görmüş igidlərlə qarovuliyə yolladı ki, qoy gedib rumilərin dörd-bir tərəfindən xəbərdar olsunlar, fürsət ələ düşərsə, vuruşsunlar və üstünlüyü əldən verməsinlər.

Qızılbaş dəstələrinin köhnə dilavərləri və haramzada döyüşçüləri [hətta] rumilərin mallarına da tamah dişi qıcıyaraq, yol boyu hücumla keçir, müxalifləri əsir götürürdülər. Elə bir gün olmurdu ki, onlar tərəfindən şahın nəzərinə silahlar, əxtərmələr və əsir tutulan rumilər gətirilməsin. Sultan Naxçıvana çatana qədər rum dəstələrinin bir çoxu müzəffər qazilərin intiqam qılıncları ilə fəna yoluna göndərildilər.

Xandgar Naxçıvana gələn vaxt cənnətməkan şah zəfər nişanlı əskərlərin rəsmi keçidinə başladı. Qırx min döyüşkən muzdlu süvari külək sürətli tazı atların üstündə gəlib şahın qarşısından keçdi. Hümayun orduda olan başqa adamlar da rəsmi-keçid qurtardıqdan sonra Bazarcahi yaylağından çıxaraq, müxaliflərlə döyüşməkdən ötrü tam dəbdəbə ilə hərəkətə gəldilər.

Sultan Süleyman azuqə qıtlığından Naxçıvanda qala bilməyərək şəhəri yandırdı, geriyyə qayıdıb, təbilini döyərək Ərzuruma tərəf qayıtdı. Hümayun şah ordusu da onun təqibinə başladı və beləliklə hər yerdə qızılbaş qarovullarının əllərinə keçən rumilər qətlə məruz qaldılar, yaxud əsir alındılar.

O bir neçə gün ərzində, Sultan Süleymana yaxın adam olan Sinan bəy qarovuli məqsədi ilə ordudan yola çıxdı və qızılbaş qarovulları ilə rastlaşdı, döyüşdü və əsir götürüldü. Sinan bəyin tutulmasından pərişan olan və faydasız bu yürüşlərdən bezən Sultan

Süleymanı nəfsi tox və xeyirxah adam olan baş vəzir Məhəmməd paşa daim sülhə rəğbətəndirir və sülh danışıqlarına başlamağı məsləhət görürdü.

Əzəmətli müstovfilər və dəftərxana işçiləri

Biz məşhur böyük vəzirlərin bir neçəsi barədə məlumat verdiyimiz üçün başqa xırda vəzirlər barədə danışmamaqla kifayətləndik, çünki qələmin dili onlar barədə susmağı üstün tutdu.

Taciklərdən olan, əmirlərə təyin edilən və çıxarılan başqa vəzirlər də şaha xidmətlərində şərəfətli və izzətli adamlar olmuşlar.

...Başqa biri "Axsaq Müşrif [ləqəbi] ilə məşhurlaşan Xacə Həsən Naxçıvanidir. Onun heç bir mənəsbəbi olmamasına baxmayaraq "məclis üzvləri" zümrəsindən idi.

Hümayun şah⁸¹ məiyyətinin Əşkənbər və Kələnbər yaylağına getməsi və onun Qarabağda qışlaması, Baş vəzir Sinan paşanın məktubları və o vaxtlarda baş verən hadisələrin zikri

Bahar fəsli bitdiyindən Təbriz havası istiləşməyə başladı. Qəhətlik və məhsul [azlığının] təsirindən şəhərdə vəba xəstəliyi yarandı. Hümayun şah məiyyəti yaylağa tərəf yola düşüb Əşkənbər və Kələnbərdə dayandı.

Bu il Rum xandqarı Sinan paşanı [qoşuna] sərdar təyin edib, Şirvan məmləkətinin sair yerlərini ələ keçirmək üçün Osman paşanın köməyinə yolladı.

...Hümayun şah məiyyəti Naxçıvan yaylağından yola düşüb Qarabağa yollandı. Xorasandan xoşagəlməz xəbərler gəlir, Mürtəzaqulu xan dalbadal məktub yazaraq Əliqulu xan Şamlı, Mürşüdqulu xan Ustaclı və onların tabeliyində olan adamların üsyan etdiklərini bildirirdi.

---

⁸¹ Şah Məhəmməd Xudabəndə (1578-1587)

İşbilən adam olan Məhəmməd xan Türkmənli Əliqulu xana qarşı çıxan əmirlərdən İsmayılqulu xan Şamlu və Qorxmaz xan Şamlunu Xorasan əmirləri ilə danışmaqdan, onlarla Mürtəzaqulu xan arasında yaranmış fitnə-fəsad alovunu söndürməkdən və onu üsyandan çəkəndirməkdən ötrü Xorasana yolladılar.

İsgəndər şanlı nəvvabın hümayun məiyyətinin olmadığı müddətdə Azərbaycanda baş verən hadisələr və İrəvanın rumilər tərəfindən fəth olunması barədə söhbət

Huşyarlıq məclisini bəzəyənlərdən gizli qalmasını ki, əvvəlki səhifələrdə yazılmışdı: Sərdar Sənan paşa, yuxarıda deyildiyi kimi, sülh yaratmağa cəhd etmiş, İbrahim xan Təkəli bu tərəfdən elçi sifətilə Rum məmləkətlərinin hökmdarı Sultan Murad xanın yanına İstanbulla yollanmışdı. Osman paşa [isə] Dərbənddən sultana ərz etmişdi: "Sinan paşanın qorxaqlıq üzündən Azərbaycana gəlmək cürəti yox idi, mən isə bütün Şirvanı ələ keçirmişəm və [bu ölkə] hal-hazırda osmanlı əsgərlərinin əlindədir. Sinan paşanın dediyi "Dərbənd qalasından başqa, rumilərin əlində heç bir yer yoxdur" sözləri həqiqətə uyğun deyildir. Əgər qızılbaşlar şahının Xorasanda olduğu bu il ərzində siz bu tərəfə başqa sərdar yollasanız, əlinizə həm yeni məmləkət keçər, həm də Şirvan vilayəti qızılbaş hücumundan qurtular".

Rum sultanı Sinan paşanı məzəmmət edib, ikinci vəzir olan Fərhad paşanı sərdar təyin edərək, ağır qoşunla bu tərəfə yolladı. O, İbrahim xanı [isə] İstanbulda saxladı. Sultan sülh bağlanmasını bu şərtlərlə məqbul saydı: Osmanlı əsgərlərinin daxil olduqları və Rum padşahı adına xütbə oxunan hər yer ələ-Osman adamlarının yeri sayılır və [qızılbaşlar] həmin yerlərdə münafişəyə yol verməsinlər. Əgər qızılbaşların padşahı bu şərtlə razılaşmazsa, biz [başqa] məmləkətləri də almaqdan əl çəkməyəcəyik. Xorasana, şah

sarayına İbrahim xanın bir adamı gəlib elçinin yuxarıdakı məzmunlu məktubunu şaha təqdim etdi.

... Xülasə, Fərhad paşa çoxlu qoşunla Ərzuruma gəldi, sərhəd ləşkərini və kürd tayfa əmirilərini [öz ətrafına] toplayıb, Qars yolu ilə Çuxur-Sədə yollandı. Çuxur-Səd bəylərbəyi olan Məhəmməd xan Toxmaq hücumu dəf etməkdən ötrü Əmir xanı və İmamqulu xanı bu vəziyyətdən xəbərdar etdi, əmirilər öz tabeliklərində olanları və sərhəddə yaşayan adamları topladılar. Azərbaycanda və Qarabağdakı əzəmətli xanlar və qızılbaş bəylərbəyiləri üçün osmanlıların saysız-hesabsız döyüşçüləri ilə döyüşmək qüvvət və qüdrət imkanından xaric olduğundan, habelə İraqdan qüvvə gələcəyinə ümid etmədiklərindən, heç bir vəchlə baş verəcək o hadisəni də edə bilmədilər, onların heç bir tədbiri uğurla nəticələnmədi. Məhəmmədi xan İrəvandan çıxıb öz adamları ilə rumi qoşununun həndəvərində bir sıra igidlik göstərir, onlara tez-tez faydasız hücumlar edirdisə də bunun təsiri olmadı.

Fərhad paşa İrəvana çataraq, orada bir neçə gün qaldı, qalanı olduqca möhkəmləndirdi, ehtiyaca uyğun miqdarda gözətçi və yeniçəri qoydu, bir illik azuqə, yaraq yığdı, topxana düzəltdi və geri qayıtdı. Məhəmmədi xan istər-itəmiz həmin məmləkətlərdən əl çəkərək Naxçıvana gəldi, qazilərin əhli-əyalını Ələnciq qalasına köçürdü. O zaman Əmir xandan və türkman əmirilərindən ona heç bir köməklik göstərilmədi. Onlar Təbriz darüssəltənəsinin mühafizəsini hər şeydən mühüm bilib, kürdələrin yaxınlaşdığını görərək Təbrizdən kənara addım atmadılar.

...Böyük və abadan vilayət olan Çuxur-Səd müxaliflərin əlinə keçdi. Şirvan vilayətində də qızılbaş əmirilərindən heç kim qalmadı və o vilayət tamamilə rumiyyənin əlində qaldı.

On ikinci məqalə

O Həzrətin⁸² humayun hakimiyyəti vaxtı baş verən hadisələr, müharibələr və qələbələrin zikri

Rumilərin işğalına məruz qalan, amma neçə-neçə illər qızılbaşların məskənləri (gurxanə) olan Azərbaycan və Şirvan torpaqlarının onların əllərində qalmasına o həzrətin şahlıq qeyrəti razılaşa bilmirdi. Həmçinin əmirələr və sərhəd hakimləri də cəlalə olmuş, xoşagəlməz hərəkətlərə başlamışdılar ki, bu da əvvəlki əhd-peymanın pozulması demək idi. Min on birinci ilə (miladi 1602/03) bərabər olan dovşan ilinin payız fəslində həmin şəhərləri geri qaytarmaq əzmi ilə yürüşə keçən o həzrət Təbriz şəhərinin kənarında bəylərbəyi Əli paşa ilə savaşıb onu məğlubiyətə uğrattı və əsir götürdü, qoşununu isə şəmşirə yem etdi, [bir qədər] mühasirədən sonra, Təbriz qalasını tutdu.

Oradan Naxçıvana getdi və oranın fəthindən sonra İrəvan qalalarını mühasirəyə aldı, mühasirə müddəti yeddi ay uzandı. Üç qaladan ibarət olan olduqca möhkəm İrəvan qalası nəhayət bəxtin gücü ilə fəth edildi, Çuxur-Səd vilayəti və oranın ətraf yerləri ələ keçirildi. Min on üçüncü ilə (miladi 1604/05) bərabər olan ilin ilində Van bölgəsində iqamət edən rum ordusunun sərdarı Cığaloğlu məğlub olub, fərar vadisinə çəkildi.

Mənbə:

- 1. Tarix-i aləmara-yi Abbasi (Abbasın dünyanı bəzəyən tarixi). I cild. Bakı: Təhsil, 2009, 792 s.*

---

⁸² I Şah Abbasın

EVLİYA ÇƏLƏBİ “SƏYAHƏTNAMƏ”

Evliya Çələbi ibn Dərviş Məhmət Zilli (1611-1682) “Səyahətnamə”sini başlıca olaraq öz müşahidələrinə arxalanaraq yazmışdır. O, 1646-1648-ci illərdə Cənubi Qafqaza etdiyi ikinci səyahət vaxtı Cənubi və Şimali Azərbaycan şəhərlərini və əyalətlərini çox diqqətlə öyrənmişdi. Evliya Çələbi Sultan IV Muradın sarayında qulluq adamı olmuş, Ərzurum gömrükxanasının katibi, Şərqi Anadolunun vergi müvəkkili işləmiş, Türkiyə qoşunlarının Gürcüstan, Azərbaycan və Şimali Qafqaz yürüşlərində iştirak etmişdi. 1647-ci ildə Azərbaycanda olarkən o, Osmanlı diplomatik elçiliyinin üzvü olmaqla, yenə də yüksək dövlət məmuru kimi tanınırdı. Buna görə, müəllifin yazısı və hadisələrə onun yanaşması rəsmi Osmanlı dairələrinin baxışını əks etdirir.

O əsərində Naxçıvan ərazisində yerləşən Qarabağlar şəhərinin geniş təsvirini vermiş, onun tarixi ilə bağlı bəzi məqamlara toxunmuşdur. Bölgənin mərkəzi olan Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan qalasından bəhs edən türk səyyah buranı möhtəşəm bir şəhər kimi təsvir etmişdir.

***Araz çayı kənarında Əcəm diyarında Rəvan, Naxşivan və
Təbrizə gətdiyimiz zaman dağları, kəndləri, və seyrü-tamaşa
etdiyimiz əcaib və qəribəlikləri ayan və bəyan edər***

Zucxan qəsəbəsi: Bu şəhər Naxçıvan torpağı hüduqlarında Naxçıvan xanının xass torpağıdır. Olduqca abad və çiçəklənən bir qəsəbədir. Mehmandar gəlib çox ehtiram göstərdi. Bu kənddə iki Əcəm oğlanı gəlib xidmətimizdə durdu. Yaxşı xanəndə idilər. Xorasan tərzində şərq oxuduqları zaman adama can bağışlardılar. Oradan yenə şərqə tərəf geniş bir dərə içerisi ilə 7 saat ibrətnüma ağacları seyrü-tamaşa etdik.

Sükun qəsəbəsi: Naxçıvan hüdudlarında Sükun dağı ətəyində bir baxımlı və abad qəsəbədir ki, sanki böyük bir şəhərdir. On bir minarəsi görünürdü, amma bu həqir xəfif təlaşlı olduğumdan kəndə bir xoş tamaşa edə bilməyib atımıza süvar olduq.

Sidirgi (Sədərək) qəsəbəsi mənzili: Naxçıvan torpağında İmam Rza vəqflərindəndir. Bütün vergilərdən başqa abad və müzəyyən min evli, bağ-bağçası hesabsız, abu havası lətif qəsəbədir ki, cümlə xalqı şialərdir.

Sidirgi istisuyu: Şəhər xaricində, bağlar kənarında yüksək qübbəli isti bulaqları vardır ki, üçünün də eni-uzunu on ölçüsündən böyük şəfa hovuzlarında Əcəm məhbubları gümüşü balıqlar kimi üzərək bir-birlərini çətinlik çəkmədən qucaqlayırlar. Bu şəhərin əksər xalqı göydolaq və cüllahdır. Aşıqanə mahnılar oxuyarlar, zil səsləri vardır. Ordan yenə şərqi tərəf 13 saat hərəkət etdik.

Əhməd bəy zaviyəsi: Naxçıvan torpağında beş yüz evli, bağlı-bağçalı abad qəsəbədir. Üç camesi var. Ali-Osmanın Zal Paşazadə Əhməd paşası Naxçıvan hakimi ikən bunda İstanbul tərzli minarəli bir cəmey-i-zibə inşa etməklə Əcəm dillərində bu qəsəbəyə “Zaviyəyi Əhməd paşa” deyirlər. Hazırda bu qəsəbə yenə o dilgüşa camenin vəqflərindəndir. Ordan 16 saat abad kəndlərin arası ilə getdik.

Böyük Qarabağlar şəhərinin təsviri: Bu şəhərin özülünü Mənuçöhr⁸³ qoymuşdur. Şəhər çox qədimdir. İndi Naxçıvan torpağında ayrıca sultanlıq təşkil edir. Qədim zamanlarda böyük şəhər imiş. 1012-ci ildə (1603-cü ildə) III Məhmət⁸⁴ zamanında Osmanlıların əlindən çıxıb səfəvilərin ixtiyarına keçmişdir. 1045-ci il tarixində (1635-ci il) Rəvan fətəhi, zamanənin Murad xanı Rəvan

---

⁸³ Mənuçöhr-Firdovsi “Şahnamə”sində əfsanəvi Pişdadələr sülaləsindən olan hökmdar.

⁸⁴ Mehmet - 1595—1603-cü illərdə hakimiyyətdə olmuş Osmanlı sultanı.

fəthindən sonra bu şəhərə gəlib burada dayandıqda qədim əyyamlarda cənnət qədər abad olan şəhəri dərya misal qoşunun ixtiyarına verərək onu bilmərrə dağıdıb xarab etmiş, dər-divarını torpağa çevirib, xalqının ciyərini kabab edib. Xarabalıqları hələ də durmaqdadır.

Binur Teymur Qarabağlarda böyük bir qoşun ilə beş ay müddətində qışlağa qalmışdır. Şəhər çox abaddır, ətrafında isə ucsuz-bucaqsız münbit düzənlik yerləşir... Bu yerlərdə Süleyman xan⁸⁵ və başqa sərdarlar dəfələrlə qışlağa qalmışlar. Lakin Sultan Dördüncü Murad xan xaraba qoyduğundan bəri yenə təmir olunmaqdadır. Ancaq onun təmiri günəşdə zərrə, dəryada qətrə misalındadır.

Bizim xidmətçilər şəhərin içində 40-a qədər minarə saymışdılar. Şükür Allaha, bu şəhərdə iqlimin və suyun yaxşılığı bizim əhvalımızı qaydaya saldı. Dostlarımızla birlikdə biz atlara minib, şəhərə çıxdıq. Mehmandarın deməsinə görə, burada bağ-bağatı və üzümlükləri olan 10 minə qədər ev, 79 mehrab, o sıradan minarəli 40 camiyə vardır. Karvansara, hamam və bazarlar da çoxdur. Fəqət onların sayı artmaqda davam edir. Bura bolluq diyarıdır. Bir bağda biz elçi ilə gəzərkən bağban Yazdanqulu bizə 26 çeşid dadlı armud gətirdi. “Malaca”, “abbası”, “ordu-badi” çeşidli armudları yeyərkən, ağızda dondurma hiss edirsən. Yaqut rəngli nar yetişir. İrəvan düyüsündən bişirilən plov çox dadlıdır. Aşpazlar təmizliyi gözləyirlər, hamısı da müsəlmanlardandır, ümumiyyətlə əcəmlər yemək şeyləri satanlar içində yunan və erməni saxlamırlar. Bu yerlərdə yunanlar əslində yaşamır, yalnız ticarət işləri üçün gələnlər gözə dəyir, ancaq yəhudilər, şiələr, botrailər, kardilər çoxdur. Yolunu azmış müxtəlif təriqət adamları xüsusilə çoxdur: cəfəri,

---

⁸⁵ Süleyman Qanuni – Osmanlı sultanı 1520-1566-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur.

cəbri, qədiri, hürufi, zəmini, mani və başqaları. Qarabağlardan sonra biz güney tərəfə yollanaraq Naxçıvan qalasına gəlib çatdıq.

Naxşevan – Nəqşicahan qalasının təsviri: Bu şəhər, doğrudan da, öz adına layiqdir. Bir çox adamlar onu Naxçıvan, başqaları isə Naxçıvan adlandırırlar. İranda o, şəhərlərin fəxridir. İndi Azərbaycan-Ucan hüduunda ayrıca xanlıqdır ki, xanı 2000 əsgərə malikdir. Onun etimad əd-dövlə, kələntər, münşi, daruqə, dizçökən ağa, cikyeyən ağa kimi adamları var. Onların hamısı idarə işlərində iştirak edir.

Daha sonra qazı və Şeyxülislam var. Bu şəhərin binasını qədimdə şah Əfrasiyab⁸⁶ qoymuşdur. İndi də onun əcdadlarının qəbirləri qalmaqdadır. Onun vaxtında Naxçıvan vilayəti çox abadlaşdırılmışdır, işlənilməyən bir qarış belə torpaq qalmamışdır. Sonralar 691-ci ildə (1291-1292-ci illər)⁸⁷ moğol tayfası tamaha düşüb böyük bir ordu ilə buraya gəldi, dünya gözəli olan bu şəhərin gözəlliyini yox etdi, onun qalasını dağıdıb torpağa qatdı...

Sonra Şah İsmayıl gəlib bərpa etdi. Sonra 912-ci il tarixində Üçüncü Məhəmməd xan zamanında yolunu azmış şah tərəfindən Zülfüqar xan gəlib Naxçıvanı istila etdi. Sonra 1635-ci ildə Sultan dördüncü Murad xanın qoşunu gəlib, Dabaniyassı Məhəmməd paşa fəth etdi.

Gil örtüyü olan on min iki yüz böyük ev şəhəri bəzəyir; şəhərdə 70 camiyə və ibadət yeri, 40 məscid, 20 karvansara, mehmanxana, 7 gözəl hamam, minə qədər ticarət köşkü vardır, imarətlərin çoxu gözəldir.

Şəhər dördüncü iqlimdə, 18-ci təbiət qurşağının ortasında yerləşir. Buranın iqlimi kəskindir. Bağ və üzümlüklər çox deyildir,

---

⁸⁶ “Şahnamə”də əfsanəvi qəhrəmanlardan biri, Turanın və qədim türk xalqlarının ilk hökmdarı.

⁸⁷ Görünür müəllif monqolların Naxçıvana hücumları ilə bağlı məqamda bir qədər qeyri-dəqiqliyə yol vermişdir.

ona görə meyvə azdır, 7 çeşid pambıq yetişir, o sıradan zağı, mollayı, zəfrəni, leli, xas, bəyas. Taxıl və buğdası dünyaca məşhurdur. Sənət adamları bacarıqlı ustalardır. Qələmkari, bəhrampuri parçaları və əllə işlənmiş çit örtüklər bütün dünyaya bəllidir.

Bütün çölləri geniş ərazili və bərəkətli arpa zəmiləridir ki, dörd vuqiyyə qara arpasını bir at yesə kifayətdir. Olduqca yağlı arpası və bostanlarında su tuluğu kimi qovunu və qarpızı olur. Abu-havasının lətifətindən məhbub və məhbubəsinin simalarının rəngi bəyazdır. Kişiləri zər-zibalı tac üzrə başlıq sarıyıb qələmkari libas geyər və ayaqlarına əlvən keçədən çaxçur və yaşıl, qırmızı, narıncı, turuncu papuş geyərlər. Qadınları sivri başlıq geyib üzərlərinə bəyaz dördkünc üzər bürünüb ayaqlarına əlvən çəkmə geyərlər...

Cümlə xalqı şafidirlər, amma qırmızı qızılbaşlardır. “Şafi məzhəbindənlik”, deyər mərdcəsinə iddia edərlər. Amma yalan deyərlər, cəfəriyə məzhəbində bir dəstə xamisidirlər. Əzan oxunanda beş vaxt namaza riayət edərlər. Amma camaatla əsla namaz qılmazlar. Camaatın qıtlığından tənha camelər var ki, hər biri bir əbədi Firdovs cənnətidir.

O cümlədən, Cənabi Əhməd paşa camesi, Fərhad paşa camesi, Gözəl Əli paşa camesi, Cağaloğlu camesi və Xədim Cəfər paşa camelərilə bəzəkli və naxışlı Çin fəxfuru ilə işlənmiş kaşılarla tikilmə camelərdir. Neçəsinin qübbələri də çini ilə örtülmüşdür. İstanbul tərzli 33 minarələri vardır. Əhməd paşa camesi İstanbulda Rüstəm paşa camesi kimidir.

Cənabi hamamı olduqca lətif, abu-havası xoş, təmiz və işıqlı bir hamamdır, həm də dər-divarı Kaşi çinidir. Yeri gül rəngli mərmər ilə döşənmişdir. Bütün hamam dəsmalları şətrənc naxışları ilə bəzənmişdir. Cümlə hamam xidmətçiləri pənceyi-afitab, gözləri Xotən ahusunə bənzər dilbərlərdir. Büllur kimi əndamlarını nilgün fitəyə sarıyıb xidmət edərlər.

Və mehmanxanamıza yaxın Zal hamamı. Bu da seyri vacib olan, dəlləkləri məhbub və qeyri xüddəmləri can dincəldəndirlər. Bunun da cümlə dər-divarı kaşı və Çin fəğfurudur. Döşəməsi başdan ayağa saf yaşma, yərəqani, bəlğami və somaqi mərmər ilə döşənmiş işıqlı bir hamamdır ki, bütün şüşələri büllur, nəcəf və morandır. Yüksək qübbəsinin ortasında ona on ölçüsündə böyük bir hovuz vardır. ...

Böyük bazarları içrə ənqa xaceqan və səxavətli sövdəgərlər vardır ki, hər biri neçə yüz min түmən mal-dövlətə, Qarun xəzinəsinə malik dövlətli, yerə-göyə sığmayan tüccarlardır.

Və cümlə xalqı zövq və şövq əhlidir ki, günlərlə hər bağda ziyafətlər qurarlar. Hətta Naxşivan xanı Rzaəddin xan bizi qarşılamağa çıxdıqda elçisi ilə həqiri birbaşa bir bağa götürüb namə və məhəbbətnamələri bağda qiraət olunub, cümlə Naxşivan əyanı orda hazır olub, böyük bir ziyafət və sazlı-sözlü bi məclisə xanəndə və mütürblər də iştirak etmişdir ki, sanki Hüseyn Bayqara məclisi idi. Demə, şanlı xan təb sahibi, xoşsöhbət bir şəxs imiş. Sultan Murada Bağdadı verən Şah Səfinin xəzinədarbaşlığından xan olmuş, gürcü övladı, Ərəstun kimi bir şəxsdir. Adına Dövlət Mirzəxan ismi vermişlər. Bir adlı-sanlı ər idi. Bu bağda ziyafətdən sonra başlanğıcda paşa əfəndimiz elçilik üçün gələn Alaca atlı Həsən ağaya və həqirə hərəmizə bir faxir xalat, on түmən hamam pulu abbasi və bir at bağışlayıb öz elçisinə də faxir xələt geydirdi. Belə səxavətli bir xan idi. Və qırx-əlli ədəd açıq fikirli və alim, kamil fazil nədim və müsahibləri var ki, hər biri elmləri təkmil etmiş şəhriyari nədimlərdir. Bu şəhərin rəiyyəti kəndli dilində danışarlar. Lakin arif şairləri, nədim və zərifləri zərafət və nəzakətlə qədim dil olan pəhləvi və moğol dillərində danışarlar. Və şəhərləri daha qədimdir, belə söylərlər. Əvvəla, xalq danışıq dili, dəri dili, fars dili, pars dili, qazi dili, pəhləvi dili ilə bəzi yerlərdə danışıılır...

Və kənarlarda olan tərəkəmə, göydolaq, moğol qövmünün başqa xüsusi ləhcələri də vardır. İnşəallah, onların da dilləri yerinə görə yazılar.

Və bu Naxşivan çölü və ətrafında mətin və möhkəm qalalar vardır. Bir neçəsini görmək oldu, ancaq ov şikar zamanının yetişməsi ilə dolanıb seyr edərkən keçib bir xoş tamaşa edə bilmədik.

O qala adları bunlardır: Əvvəla, olduqca mətin və çətin Alıncaqvan (Əlincə), Molla Qütbəddin binasıdır. Ordan Səran qalası, Susuşmərvan Mərvan ibn əl-Himarın binası olduğuna görə “Sus Mərvan” deyərlər, biz gördük.

Görünən odur ki, Əcəm diyarının bütün qalalarının adları Rəvan, Şirvan, Həmədan, Naxşivan, Gilanı-Mazandaran, Vanı-Azərbaycan və İsfahan kimidir.

...Naxşivan şəhərinin bu cür tamaşalarını edib, xandan on tümən abbası, əlli dəst libas, bir qaraçabuq at və Təbriz xanına namələr alıb əvvəla Naxçıvandan qiblə tərəfə 8 saat yol getdik.

Kəsik Kümbəd mənzili: Min evli, bağlı-bağatlı, üç cameli, xan və hamamlı abad qəsəbədir.

Mirzə Rza ibn Hüseyn Bayqara ziyarətgahı: Qəsəbə əhalisi Hüseyn Bayqaranın nəslidir, dedilər. Amma qəbrinin mərmər sənduqəsində “Namurad bin Bahadır Şağad bin Hüseyn Bayraqara” sözləri yazılmışdır. Başı göylərə çatan doqquz tağlı bir qübbədir. Türbədarları da Hüseyn Bayqaranın nəvə-nəticələridir. Bu qəsəbə bu astananın vəqfidir, deyə cavab verdilər. Ordan qalxıb 7 saat getdik.

Təbriz şəhərinin topoqrafiyası və təsviri

...Şəhərdə 300 min adam yaşayırdı, əyalətində isə 500 min. Ancaq Osmanlı dövlətinin qoşunu və yeniçərləri gücdən düşdükdən sonra Əcəm xanları yaranmış şəraitdən istifadə edərək Gəncə,

Şirvan, Şamaxı, Dəmir Qapı, İrəvan, Naxçıvan, Təbriz kimi şəhərləri ələ keçirib tutdular. Sonralar bizim hökmdarımız VI Murad xan Şirvan, Şamaxı, Tiflis və Dmanis qalalarını geri almaq üçün, Əcəm ölkəsinə yürüş etdi. O, 7 gün ərzində İrəvan qalasını, Naxçıvanı, Mərəndi və Qarabağları dağıtdı. Təbriz altında bir həftə dayansa da, bu şəhəri də son anda dağıda bildi və uğurlu yürüşlə Vandan keçərək paytaxtına qayıtdı.

*Azərbaycan vilayəti Təbrizdən Rəvan vilayətinə rəvan
olduğumuz qəsəbə, kənd şəhər və qalalarını əyan və bəyan edər*

Kərəmiş qəsəbəsi mənzili: Naxçıvan hüdudunda min evli nəhəng bir qəsəbədir ki, yeddi cəməsi, xan və hamamları, çarşıları, mükəmməl və səliqəli gözəl tikilidir. Buradan da iki yüz müşayiətçi ilə şimala doğru qamışlıq və bataqlıq yerləri keçdik.

Çurəs (Çors) qalasının vəsfi: Nəqşivan hüdudunda Çurəs ayrıca xanlıqdır. İki min əsgərə malikdir. Qazısı və on iki imam aşqinə on iki zabiti vardır. Bir təpə üzərində beşguşə şəklində olan qalası o qədər də möhkəm deyil, sadə divarlı bir müdafiə qalasıdır. İlk banisi Azərbaycan şahı Uzun Həsəndir. Sultan dördüncü Murad xan əfəndimiz dağıtmış, indi yol üstündə divarları dolma kirəc binadır...

Mənbə:

1. Evliya Çələbi səyahətnaməsində Azərbaycan. Bakı : Qafqaz Universiteti nəşriyyatı: Nurlar NPM, 2012, 291 s.

JAN ŞARDEN “PARİSDƏN İSFAHANA SƏYAHƏT”

Fransız səyyahı və qiymətli daş-qaş ticarətçisi Jan Şarden 1643-cü ildə Parisdə anadan olmuşdur. Onun on hissəli “Cənab Con Şardenin səyahətləri” kitabı Qərbi dünyasında Səfəvilər dövlətinin və Yaxın Şərqi tarixinə aid yazılmış ən dəyərli mənbələrdən biri sayılır. O, 1664-cü ildə Şərqi səyahətlərinə başlamış, 1666-cı ildə Səfəvilər dövlətinin paytaxtına gəlib çıxmış, buradan isə Hindistana səfər etmişdir. Onun Səfəvilər dövləti ərazisinə növbəti səfəri 1671-1673-cü illərdə baş tutmuşdur. Məhz bu səfəri zamanı fransız səyyah Naxçıvan ərazisindən də keçmiş və gündəliyində region ilə bağlı bir sıra məlumatlar vermişdir. O, 5 yanvar 1713-cü ildə İngiltərənin paytaxtı Londonda Çizvik ərazisində vəfat etmişdir.

J.Şarden Naxçıvan ərazisinə İrəvandan keçərək gəlmişdir. O, Naxçıvan ərazisində yerləşən Qaynar adlı şəhər haqqında məlumat vermiş, Sədərayin böyük bir şəhərçik olduğunu göstərmişdir. Şərur ərazisində xarabalıqları qalmış bir karvansaradan bəhs edən J.Şarden Naxçıvan şəhərini bölgənin paytaxtı kimi göstərmiş, öz gördüyü məlumatlarla yanaşı, özündən əvvəlki bir sıra qədim dövr müəlliflərinin Naxçıvanla bağlı məlumatlarına da toxunmuşdur. Səfəvi-Osmanlı müharibələri nəticəsində bölgənin həyatına ciddi zərbə dəydiyini qeyd edən səyyah I Şah Abbasın “köçürmə siyasəti” nəticəsində Culfa şəhərinin iqtisadi baxımdan tənəzzülə uğradığını da göstərmiş və bu ərazi haqqında da məlumat vermişdir.

*II kitab*⁸⁸

(8 aprel, 1673). Gün çıxandan bir saat əvvəl İrivandan yola düşdüm, təpələrdən və vadilərdən keçib dörd lyö qət etdim. Keçib getdiyim ölkə şəhərciklərlə dolu idi. Çox böyük və çox gözəl bir şəhərdə yerləşdim. Onun adı Dvin⁸⁹ idi.

(9 aprel, 1673). Çox düzən və barlı-bəhərli bir ölkə ilə beş lyö getdik. O, dağlarla əhatə olunmuşdu. Sağdakı dağları Nuh dağı adlandırırlar. Biz Qaynar adlı kiçik bir şəhərdə mənzil saldıq.

(10 aprel, 1673). Biz həmin yolla gedib səkkiz lyö qət etdik. Yolun yarısında, sol tərəfdə Sədərək adlı böyük şəhərciyin yanından ötüb keçdik. Mahalın sultanı da bu şəhərcikdə yaşayır. Həmin gecə çox acınacaqlı bir mənzildə gecələməli olduq. Bu, Noraşen adlı bir şəhərin yaxınlığındakı viran qalmış karvansara idi.⁹⁰

(11 aprel, 1673). Həmin yolla, həmçinin gözəl, lakin düzənliyi az, daş və təpələrlə örtülü bir ölkə ilə dörd lyö getdik. Bütün qonşu torpaqları suvaran Arpasu adlanan çaydan keçdik. O, bu hissədə paytaxtı İrivan olan bəylərbəyliyi İrivanın digər hissəsindən ayırır. Bu hissənin paytaxtı Naxçıvandır.

(12 aprel, 1673). Beş lyö qət edib, bol bəhrəli və çox hamar düzənlikdən⁹¹ keçib Naxçıvana gəlib çatdıq. Naxçıvan səksən faiz dağılmış böyük bir şəhərdir: yaxud böyük və qeyri-adi viranə

---

⁸⁸ Fransız dilindən tərcümə edəni Vaqif Aslanov

⁸⁹ Bu şəhər Qərbi Azərbaycan ərazisindədir. Müsəlman mənbələrində şəhərin adı Dəbil, xristian müəlliflərinin əsərlərində isə Dvin kimi qeyd olunur. Şəhər tarixin müxtəlif dövrlərində məhz Naxçıvanın tabeliyində olmuşdur.

⁹⁰ Sədərək kəndinin cənubundakı ərazidə hələ XX əsrin əvvəllərinə qədər karvansara fəaliyyət göstərmiş və hətta 1921-ci ildə Şərur qəzasının təliyiində yaradılmış Sədərək rayonunun tərkibinə daxil olan yaşayış məntəqələrindən biri məhz Karvansara adlanmışdır.

⁹¹ Ehtimal ki, J.Şarden çox hamar düzənlik yazarkən Böyükdüz ərazisini nəzərdə tutmuşdur.

topasıdır. Bu şəhər yavaş-yavaş məskunlaşır və bərpa olunur. Şəhərin mərkəzi hal-hazırda yenidən qurulmuş və məskunlaşmışdır. Orda böyük bazarlar deyilən hər iki tərəfi hər cür mal və yeyinti məhsulları satılan dükənlərlə dolu qalereyalardan və ya örtülü küçələrdən ibarətdir. Naxçıvanda beş karvansara, hamamlar, bazar meydanları, tütün və qəhvə verən iri mehmanxanalar və təxminən iki min ev vardır. Fars tarixçiləri əvvəllər orada qırx min ev olduğunu təsdiq edirlər. Onlar həmçinin ərəblər bu ölkəni fəth etməmişdən əvvəl burda Fars şahı⁹² Bəhram Çubin tərəfindən beş şəhər salındığını deyirlər. Şəhərə kənardan baxdıqda, onları qorumağa gücü çatmadığını hiss edən I Şah Abbas tərəfindən keçən əsrin sonunda dağıdılan çoxlu istehkamlar (qalaça) və böyük bir qalanın viranələri görünür.⁹³ O, Naxçıvanı türklərin⁹⁴ əlindən aldıqdan sonra qala və istehkamları sökdürmüş, xaraba qoymuş, əhalisini köçürmüşdü. Türklərin möhkəmlənməsinə və ərzaq tapa bilməsinə mane olmaq üçün hər yerdə bu üsuldən istifadə edirdi.

Həqiqətən, bu şəhər hazırkı vəziyyətinə görə ürək ağrısından bir obyektidir. İndicə deyildiyi kimi, fars tarixçiləri inandırırırlar ki, bu şəhər İrivanın ən böyük və ən gözəl şəhərlərindən biri olmuşdur. Məşhur Üçkilsə Monastrında qorunub saxlanan tarixdə xəbər verir ki, bu şəhər qədim yunan tarixçilərinin Artaqzat adlandırdıqları Ardassad şəhəridir.

Bəzi müəlliflər tufandan sonra Nuhun orda məskən salıb, onu tikməyə başlamasını deməklə, Naxçıvanı daha da qədimlərə çəkirlər. Bu şəhərin adının etimologiyasını həmin mənşəyə

---

⁹² Sasani hökümdarı

⁹³ Burada ehtimal ki, söhbət xalq Arazında adı Köhnəqala kimi yaşayan Naxçıvanqaladan gedir.

⁹⁴ Osmanlıların

bağlayırlar. Belə ki, onların deməsinə görə Naxçıvan ilk yaşayış və ya ilk sığınacaq deməkdir.

Ptolomey bu yerdə bir şəhərin adını çəkir, onu Naqzuan adlandırır ki, bu da Naxçıvan ola bilərdi. Belə hesab edirəm ki, məşhur Artaqzat və ya Artaqzazat Araz çayının lap yaxınlığında olmuşdur. Çünki Tasit Araz çayının şəhərin yaxınlığından axdığını yazır. Biz görəcəyik ki, Araz Naxçıvandan yeddi lyö kənardan axır. Üfünə görə qütb hündürlüyü fars üstürləbləri üzərində 38 dərəcə 40 saniyə uzunluq dairəsi isə 81 dərəcə 34 saniyə qeyd edilmişdir. Naxçıvan, yuxarıda deyildiyi kimi, bu vilayətin bir hissəsinin paytaxtı olduğu üçün orada bəylərbəyinin yerinə xan olur. Naxçıvandan beş lyö Şimalda Abrener adlı böyük bir şəhərcik vardır. Bu, barlı çöl deməkdir. Bu şəhərin və bir-birinin yaxınlığında yerləşən daha başqa yeddi şəhərin əhalisi Roma katoliklərindən ibarətdir. Onların yepiskopu və məhəllə keşişi Dominikçilər idilər.

Dom Bartelemi adlı baloniyalı italyan dominikçi papanın məsləhəti ilə 350 il əvvəl bu yeri qaydaya salmışdır (burada missionerlik fəaliyyətinə başlamışdır—V. A.)...

Bu yazıqlar hakimiyyət və tabeçilikdən uzaqlaşmağı qərara aldıkları üçün hakimlərin hiddət və qəzəbinə düşər olmuşlar. Bununla əlaqədar olaraq, 1664-cü ildə bir Dominikçi italyan papanın səfiri kim Səfəvi imperiyasına gəlmişdir. O, şahın adına məktublar və özü ilə Avropadan vacib adamlar gətirmişdi. O, əlahəzrətə hədiyyələr verir və həqiqətən hər il şah xəzinəsinə vergi vermək şərti ilə həmin Roma katolik şəhərciklərini əldə edir. Onların il ərzində nə miqdarda vergi verəcəkləri Midiyanın baş vergi yığanı və iqtisadçısının siyahılarının aşağısında öz əksini tapmışdır. Bunu əsas götürərək, bu intendentə, Naxçıvan hakimlərinə və şahın digər adamlarının hamısına onların öz yurisdiksiyasında tam müstəqil olduqlarını tanımaq, onların

ərazisində heç bir şey tikməmək əmr edilmişdi. Bu qayda həmin şəhərlərə az xeyir verdiyi halda, nəticə etibarı ilə çox ziyan vurmuşdur; bir gün onların xaraba qalmasına səbəb olacaqdır. Onların hərəkətindən və Abbasa⁹⁵ şikayət etmələrindən incimiş, Naxçıvan regentləri bu xeyirxah şah öləndən sonra onları min cür yolla alçaldır, onlardan şah xəzinəsinə verdiklərində üç-dörd qat artıq pul alırlar.

Regentlər canişinliyin yanında böyük nüfuza malik idilər və alçaqlıq edirdilər. Canişinlik və yumşaqılıq göstərirdi. Buna görə də onlar⁹⁶ haqq qazana bilmədilər. Midiya intendentini daha pis hərəkət edib, saraya bu əyalətin qeyd kitabçasından saxta çıxarışlar göndərdilər. Həmin saxta çıxarışlardan belə məlum oldu ki, bu şəhərciklər ildə on səkkiz min livr ödəməlidirlər. Bu da onların qanunla ödəməli olduqları verginin düz iki qatına bərabərdir. Hər dəfə onlar xəzinəyə doqquz min livr miqdarında vergi verirlər. Onlara verilən qəbzə ödəməli olduqlarından az vergi verdikləri qeyd olunur. Bununla da, onları təhqir etmək, onlar haqqında iftira yaymaq və istədikləri vaxt onları var-yoxdan çıxarmaq üçün özlərinə yol açmış olurlar.

Naxçıvana gəlib çatanda Naxçıvan hakimi şəhərdə deyildi. Onun yerinə oğlu oturmuşdu və o, mənim gəlişimdən tezliklə xəbər tutdu. Məni nahara dəvət etmək üçün yanıma adam göndərdi. Daşqaş və saat göstərməyimi xahiş etdi. Onun mənimlə etdiyi hərəkətdən qətiyyənlə razı qalmadım. Belə ki, xeyli nəvaziş göstərdikdən və nahar verdikdən sonra məni məmurları ilə tək qoydu. Onlar bəzi yollarla mənə təzyiq göstərdilər ki, İrivanda 60 pistola satmaqdan imtina etdiyim pulları onlara əlli pistola satım. Əgər mənə şah tərəfindən verilən patent⁹⁷ və pasport olmasaydı

---

⁹⁵ Səfəvi şahı I Şah Abbas nəzərdə tutulur.

⁹⁶ katolik missionerləri

⁹⁷ ticarətlə məşğul olmaq üçün şəhadətnamə

mənimlə daha pis rəftar edərdilər. Var-dövləti məlum xaricilər üçün dərilərinin soyulduğu yer bu cür yerlərdir. Elə hey keçid üçün haqq vermək lazım gəlir.

(13 aprel, 1673). Naxçıvandan yola düşüb, yeddi lyö getdik. Birinci lyödə lap böyük bir körpüdən keçdik. Bu ölkənin camaati həmin körpünün altından axan çaya Naxçıvançay deyirlər. Keçib getdiyimiz ölkə quru barsız-bəhərsiz daşlı təpələrdən ibarətdir. Araz çayının kənarında gecələdik. Şərqlilər onu Araz və Ares adlandırırlar. Əski Culfaya və ya qədim Culfaya⁹⁸ getmək üçün Arazı keçirlər.

...Bu şəhəri qədim adlandırmaqda tamamilə haqlıdırlar, çünki o, başdan-başa dağıdılmış və viran edilmişdir. Təkcə böyüklüyü hiss olunur. Bundan başqa heç nə təsəvvür olunmur. Bu şəhər çay boyunca, sahil uzununu salınmışdır: dağ döşündə yerləşir. Çətin və bərk küçələr saysız-hesabsız istehkamlar vasitəsilə qorunur. Deyilənə görə, bu şəhərdə dörd min ev olmuşdur. İndi xarabalıqlara əsasən demək olar ki, bunun yarısına qədər ola bilərdi. Hələ bunların da əksəriyyəti daxmalardan, dağda qazılmış və adamların yaşamasından daha çox, sürü üçün yararlı olan mağaralardan ibarətdir. İnanmıram ki, dünyada Qədim Culfa kimi daha çox barsız-bəhərsiz və idbar bir yer olmuş olsun. Həqiqətdə onun qonşuluğunda daha xoşbəxt və daha barlı-bəhərli yerlər var. Burası da doğrudur ki, daha quru, daha daşlı bir yerdə yerləşən şəhəri heç görməmək olurmu? Uzun bir amfiteatra bənzədiyindən görünüşü yaxşı idi.

...Culfanı xaraba qoyan I Abbas olmuşdur və onun bütün məharəti Culfanı möhkəmləndirməyə sərf edilmişdir. Türk

---

⁹⁸ Şah Abbas Culfa əhalisinin İranın içrilərinə köçürdükdən sonra İsfahan yaxınlığında Yeni Culfa şəhərini saldırmış və müxtəlif ərazilərdən köçürdüyü sənətkarları və tacirləri burada məskunlaşdırmışdır. Ona görə də burada Naxçıvan ərazisindəki Culfa – köhnə Culfa kimi xatırlanır.

ordusunu ərzaqdan məhrum etmək məqsədilə, eyni sərhəd xəttində yerləşən digər yerləri və Naxçıvanı xarabazara çevirmişdir. Culfanı da bu məqsədlə xaraba qoymuşdur. Bu incə siyasətçi və bu böyük kapitan öz qüvvələrinin düşmən qüvvələrinə bərabər olmadığını görürək, hər il türklərin gəlməsinə, orda istilaçılıq etməsinə mane olmaq, onları müvəqqəti də olsa dayandırmaq üçün vasitələr fikirləşərək, Ərzurum və Təbriz arasındakı yerlərin İrivan və Naxçıvan xətti boyunca səhraya çevirməyi qərara aldı. Adətən türklər bu xətdən keçib gəlir, orda öz ordularını doyuzdurmaq üçün kifayət qədər ərzaq tapır və möhkəmlənirdilər.

Belə ki, o, oradan adamları və taxılı daşıtmış, bütün kəndlərə və bütün ağaclara od vurdurmuşdur; hətta bir çox su paylaşıran kalonkaları zəhərləmişdi. Bu bərədə tarix kitablarında yazmışlar. Kimlər ki, onları oxuyublar, bunun ona tamamilə müvəffəqiyyət gətirdiyini bilirlər.

Yaşadığımız yerə qayıtmaq üçün Araz məşhur çaydır və İrivanı Midiyadan ayırır. Başqalarının təsdiq etdiyi kimi, o öz mənbəyini Nuhun gəmisini dayandığı dağdan alır. Ola bilsin ki, onun adı məşhur Ararat dağının adından götürülmüşdür. O, burdan axıb Xəzər dənizinə tökülür. Bu, böyük və çox iti axan, sürətli çaydır. Öz axını boyunca saysız-hesabsız adsız kiçik çayların və çoxlu sel sularının hesabına şişir. Culfanın yuxarı hissəsində və müxtəlif yerlərdə dəfələrlə bu çay üzərindən körpü salmışlar, lakin bütövlükdə gəmilərə bənzəyən bəzi bəndlər və ağac tirlər çayın təzyiqinə davam gətirməmişdir. Havalar yumşalanda, yazbaşı qonşu dağlardan əriyib axan qar sularından şişir, qəzəbli olur, bəndləri və başqa qurğuları ağızına alıb aparır. Həqiqətdə isə, suların səsi və axınının sürəti ilə adamları heyrətə gətirir. Biz onu⁹⁹ bir dəfəyə otuz adam və iyirmi at götürən böyük bir gəmidə keçdik. Mən

---

⁹⁹ Araz çayını

ancaq özümlə adamlarımı və yükümü keçirdim. Onu dörd adam idarə edirdi. Onlar yavaş-yavaş sahil boyunca üç yüz addım yuxarı qalxdılar. Suyun axarında çaşaraq barkı tərک edərək, onu o biri sahilə çəkib, yana dartmaq üçün uzun və güclü üfüqi sükandan istifadə etdilər. Bir göz qırpımında sel onu ifadə edilə bilməyən bir coşğunluqla beş yüz addım axıtdı. Qayıqçılar Arazdan belə keçirlər. Onlar çayı keçib qayıtmağa iki saatdan çox vaxt sərf etdilər. Çünki onu keçmək üçün çox səy göstərmək lazım gəlir. Qışda suyun səviyyəsi aşağı düşəndə çaydan dəvə ilə də keçmək olur. Bərə Culfadan yarım lyö kənarında, çayın yatağının ən geniş olduğu və daha sakit axdığı bir yerdədir...

(14 aprel, 1673 V. A.). Qabaqkı günlərdə gəldiyimiz yol ilə beş lyö qət etdik. Həmin yol ilə təpələrlə dolu bir ölkədən keçdik. Yolun sol tərəfində yerləşən bu böyük düzəngahın şimal-qərb hissəsində yerləşən təpəliklər bu son əsrlərdə Səfəvilər və türklər arasında qanlı döyüşlər meydanına çevrilmiş, dəfələrlə əldən-ələ keçmişdir. Böyük İsmayıl ilə Böyük Süleymanın oğlu Səlim Arasındakı razılaşmaya əsasən sərhəd nişangahı olaraq, oraya adamlara böyük bir daş topası yığırdırmışlar. Yolumuz Hülaküdə qurtardı. Farslar deyirlər ki, bu yer Asiyanın bir hissəsini fəth edib, burda şəhər salan məşhur tatar şahzadəsi Hülakünün şərəfinə belə adlanmışdır. Səfəvi-türk müharibələri onu xaraba qoymuşdur.

Mənbə:

1. *Şardən J.Səyahətnamə. Bakı: Elm, 1994, 96 s.*

ABBASQULU AĞA BAKIXANOV “GÜLÜSTANI-İRƏM”

Abbasqulu ağa Bakıxanov 21 iyun 1794-cü ildə Bakı xanlığının Əmircan kəndində anadan olmuş, 1847-ci ildə Məkkədə vəfat etmişdir. Abbasqulu ağa Bakıxanovun həm diplomatik, həm də tarixçilik fəaliyyətində Naxçıvan mövzusu xüsusi yer tutur. 1819-cu il dekabr ayının 20-dən etibarən general Yermolovun dəvəti ilə Tiflisə gələn Qafqaz Baş Hərbi İdarəsində Şərq dilləri tərcümanı vəzifəsində fəaliyyətə başlamış Abbasqulu ağa Bakıxanov düz 26 il bu vəzifədə çalışmışdır. O, 1820-ci il sentyabr ayının 4-də praporşik, 1826-cı il iyul ayının 20-də poruçik, 1827-ci il oktyabr ayının 14-də ştabs-kapitan, 1828-ci il avqust ayının 7-də kapitan, 1829-cu il aprel ayının 21-də mayor, 1832-ci il mart ayının 9-da podpolkovnik rütbələrinə yüksəlmişdir. Hərbi diplomatik fəaliyyətə başladığından sonra onun üzərinə qoyulan ən mühüm vəzifələrdən biri 1813-cü ildə bağlanmış Gülistan müqaviləsinin mübahisəli sərhəd məsələlərinin həlli olmuşdur. 1826-1828-ci illərdə Naxçıvan və İrəvan xanlıqları uğrunda Qacarlar dövləti və Rusiya arasında gedən müharibədə Abbasqulu ağa Bakıxanov fəal mövqeyə malik olmuş, Naxçıvan ətrafında rusların qacarlara qarşı apardığı döyüşlərin hamısında iştirak etmişdir. Bakıxanov ştabs-kapitan rütbəsini də məhz Naxçıvandakı Abbasabad qalasının tutulmasında göstərdiyi xidmətlərə görə almışdır. Bəzi müəlliflər ehtimal edirlər ki, Abbasqulu ağa Bakıxanov Abbasabad qalasının mühafizi olmuş Ehsan xan Kəngərli ilə rusların apardığı diplomatik danışıqlarda iştirak etmişdir. Bu barədə Bakıxanovlar nəslinin digər bir nümayəndəsi Gültəkin Bakıxanova 1984-cü ildə rus dilində çapdan çıxmış “Qüdsi haqqında etüdlər” adlı əsərində də məlumat vermişdir.

A.Bakıxanov və A.S.Qriboyedov İrana gedərkən Ehsan xan Kəngərlinin Naxçıvan şəhərində Xan diki adlanan ərazidəki sarayında qonaq olmuşlar. A.S.Qriboyedov “İrəvan yürüşü” yol qeydlərində bu barədə bəhs etmişdir. Tarixçi-alim Musa Quliyevin yazdığına görə isə Abbasqulu ağa Bakıxanov 1828-ci ildə 4 aydan çox Naxçıvanda qalmış və hətta Qarabağlar kəndindən həyat yoldaşı Səkinə xanıma rus dilində məktub da yazmışdır. Tədqiqatçı qeyd edir ki, həmin məktublar sonralar tərcümə edilərək “Azərbaycan” jurnalında çap edilmişdir.

Onun 1841-ci ildə başa çatdırdığı “Gülüستانی-İrəm” əsəri, bütövlükdə, Qafqaz tarixi üçün olduğu kimi, Naxçıvan tarixi üçün də ən dəyərli mənbələrdən biridir. Beş fəsildən ibarət olan əsərdə o, Naxçıvanın tarixi ilə bağlı məsələlərə də toxunmuşdur. Naxçıvan, Cüləh (Culfa), Naxçıvan duzlağı, Alıncaq (Əlincə) qalası, Şərur, Ordubad haqqında müxtəlif tarixi hadisələrlə bağlı məlumat vermişdir.¹⁰⁰

İkinci fəsil

Ərəb qoşununun Azərbaycana gəlməsindən başlayaraq moğolların istilasına qədər

Əməvi xəlifəsi Vəlid ibn-Əbdülməlik, hicri 86-cı (=705) ildə, xilafətə oturduğu zaman, öz qardaşı Müsliməni 40000 igid əsgərlə Dərbəndi almağa göndərdi. Müslimə əvvəlcə Culanı (Naxçıvan ölkəsində, Araz çayı kənarında - indi də xarabaları məlum olan Culfa yaxınlığındakı şəhəri) aldı.

---

¹⁰⁰ Kəlbizadə E. Abbasqulu ağa Bakıxanovun fəaliyyəti və yaradıcılığında Naxçıvan. // “Şərq qapısı” qəzeti, 15.03.2014

Üçüncü fəsil

Moğol istilasından Səfəvilərin zühuruna qədər, Şirvanşahlar sülaləsi və onların səltənətinə aid hadisələr haqqında

İslam dinini qəbul etdikdən sonra Sultan Əhməd adını alan Nikudar bin-Hulaku xan, İraq və Azərbaycanda rəyasət və ədalət taxtına oturdu. İki il sonra Abaqa xanın oğlu Arqun onu öldürüb özü onun yerinə keçdi. Arqun zalım və xain bir padişah idi. Hicri 690-cı (=1291) ildə vəfat etdi. Onun yerinə keçən qardaşı Keyxatu eyş və işrətlə məşğul olub əmirlərinin irz və namusuna təcavüz edirdi. Bunların (əmirlərin) təhriki ilə Baydü ibni-Taraqay ibni-Hülaku xan Bağdaddan qoşun çəkib gəldi. Keyxatu Muğana qaçdı. Əmirlər Baydu xanın əmrilə onu təqib edərək hicri 694-cü (=1295) ildə əsir edib öldürdülər.

Bu hadisədən sonra, islam dinini qəbul edib Sultan Mahmud adını alan Xorasan hakimi Qazan ibni-Arqun xan, Keyxatunun intiqamını almaq üçün Baydu xanın üzərinə hərəkət etdi. Əvvəlcə sülh və sonra hər b etdilər. Baydu xan qaçıb Naxçıvanda Əmir Novruzun əlində öldü. Qazan xan hakimiyyət başına keçdi...

...Hülaku övladı səltənətinin sarsıldığı və elxanilər dövlətinin hələ müstəqil olmadığı bir zaman idi. Zalım və qəddar bir şəxs olan Şeyx Həsən ibni-Teymurtaş ibni-Əmir Çoban yeddi il onun ölümündən sonra uğursuz qardaşı Əmir Əşrəf 13 il Təbriz mülkünü və sair yerləri istila etdilər. Bunlar həddən artıq zülm edib saysız hesabsız mal və dövlət topladılar. Bu zaman bərdəli Qazi Mühiyyəddin Dəşti-Qıпчаға, Cüci ibni-Çingiz xan övladından ədalətli, maarifpərvər və pərhiszkar bir padişah olan Canibəy xanın yanına getdi. Gözəl nəsihət və mövizələrlə onu vadar etdi ki, gedib Əşrəf zalımı cəzalandırsın. Canibəy 300000 qoşun götürüb Dərbənd yolu ilə gəldi. Şirvanşah Kavus ibni-Keyqubad, bu gözəl səfərdə ona qarşı çox xidmətlər göstərdi. Buna görə, Moğol və Tatar tayfası, zətən talançı olsalar da, xərmən vaxtı kimsənin

taxılma əl uzatmadılar. Canibəy Təbrizə gəlib Əşrəfi öldürdü və onun xəzinələrinə sahib oldu. İndi də xalq arasında belə bir məsəl məşhurdur:

Eşşək Əşrəfi gördünmü nə etdi?

O özü ilə lənət apardı, Canibəy isə altun.

Bu hadisədən sonra, oğlu Bərdi bəyi Azərbaycanda canişin qoyub, öz paytaxtına qayıtdı. Bərdi bəy atasının bərk xəstələndiyi xəbərini alınca, moğollardan Axıcıq adlı bir nəfəri Təbrizdə naib qoyub getdi. Axıcıq da 15 ilə yaxın, Əşrəf kimi, zülmkarlıq edib Təbriz əhlini təngə gətirdi. Təbrizlilər Müizziddin Üveys Elxanidən kömək istədilər. O, çoxlu qoşunla gəldi. Axıcıq onun qarşısına çıxdı və məğlub olub, Naxçıvana qaçdı. Buradan da Qarabağa gəldi.

...Zübdətüttəvarix müəllifinin yazdığına görə, Çingiz övladından Toxtamış xan, keçmişdə Urus xan tərəfindən məğlub edilmişdi, hicri 787-ci (=1381) ildə, Əmir Teymurun köməyi ilə Qıpçaq padişahlığına yetişdi. Ertəsi il, Əmir Teymur İrana yürüş etdiyi zaman, Xorasandan ona xəbər çatdı ki, Sultan Əhməd Cəlayir Elxani Bağdaddan Təbrizə hərəkət etmişdir. Hacı Seyfəddin adlı birisini bir dəstə qoşunla onu dəf etmək üçün göndərdi. Əmir Teymurun gəlmək xəbərini eşidərək qayıtmaq fikrində olan Sultan Əhmədə, Naxçıvan duzlağında çatdı. Müharibə başlandı. Sultan Əhməd nıcatı qaçmaqda gördü, qoşunlarından bir dəstəsi öldürüldü və ordusu talan edildi. Əmir Teymur özü Təbrizə gəldi, məşhur adamlardan bir çoxunu öldürdü və bir çoxunu da cərimə etdi. Bu şəhərin tanınmış sənətkarlarını yığıb Səmərqəndə göndərdi. Payız fəslində Naxçıvan və Qars qalalarını aldı. Qarsı viran edərək, Gürcüstana hərəkət etdi. Buranın valisi Əmir Baqrat müqavimət göstərdi, məğlub olub əsir düşdü. Əmir Teymur buradan Qarabağa gəlib, islam dinini qəbul edən Baqrata öz irsi mülkünü qaytardı. Şirvan valisi Əmir İbrahim, öz ölkəsini

qurtarmaq məqsədilə, ləyaqətli töhfələr və hədiyyələrlə Əmir Teymurun hüzuruna gəldi. Sahibqran tərəfindən mehribanlıqla qarşılandı və Şirvanşah ləqəbini aldı.

...Qaraqoyunluların mənşəi haqqında olan məlumat belədir: Qara Yusif ibni-Qara Məhəmməd ibni-Bayram Xacə, ata-babadan türkmən Qaraqoyunlu qəbilələrindən bir çoxunun əmiri idi. Sultan Əhməd Elxaninin tərbiyəsi ilə iqtidar sahibi olub, ondan sonra da, əzəmətli bir padşah olmuşdu. Hicri 816-cı (=1414) ildə külli qoşunla Şahrux Teymur oğlunun müharibəsinə getdi. Ucan adlı yerdə qəflətən vəfat etdi. Oğlu İskəndər səltənətə keçdi və üç dəfə Şahrux ilə müharibə edib məğlub oldu.

Başqa bir nüsxədə deyilir: İskəndər hicri 828-ci (=1425) ildə Şirvana gəlib qətl-qarətə başladı və Şamaxı şəhərini viran etdi. Bu zaman qardaşı Mirzə Cahanşah bəzi türkmən əmirləri və əsgərləri ilə Şahruxun yanına getdi. Şahrux ona vədə verib inandırdı ki, əgər o, qardaşının şərrini dəf etsə, Diyarbəkir və Azərbaycan hakimiyyətini alacaqdır. İskəndər Naxçıvanın Alıncaq adlı qalasına çəkildi. Bir neçə vaxtdan sonra, onun xain oğlu Qubad, sevişdiyi bir kənz ilə əlbir olub Cahanşahın təhrikilə, onu öldürdü. Nüxbə müəllifinin yazdığına görə, Qubad da atasından sonra Cahanşahın hiyləsilə öldürüldü. Cahanşah, Şahruxun canişini olub Diyarbəkir və Azərbaycanda 22 il hökmranlıq sürdü.

Dördüncü fəsil

Səfəvilər dövlətinin zühurundan Nadir şahın vəfatına qədər

Fərrux Yasər 20000 atlı və neçə min piyada qoşunla “Gülüstən qalası” yaxınlığında Cəbəlanı yaylağında onunla hər b etdi. Gülüstən qalasının xarabası Şamaxı şəhərinin yuxarısında, bir dağ üzərində “Qız qalası” adı ilə məşhurdur. O, buradakı döyüşdə məğlub olub, böyüklərindən bir çoxu ilə bərabər öldürüldü. Şirvanşahın igid oğlu İbrahim Şeyxşah, gəmiyə minib Gilana getdi.

Şah İsmayılın səltənət təbili bu ölkədə çalındı. Qışı Şirvanın Mahmudabad şəhərində keçirdi. Qalaları və şəhərləri bütün xəzinələri ilə bərabər onun əlinə keçdi. Lakin bəzi qalaların əhalisi təslim olmaq istəmirdilər. I Şah İsmayıl, bir tərəfdən çox dərin xəndək, üç tərəfdən isə dəniz ilə əhatə olunmuş Bakı qalasını azacıq müdafiə və müqavimətdən sonra fəth etdi. Bu qalanı Nuşirəvan bina etmişdi. Şirvan padişahları da ona çox möhkəm bir burc çəkmişdilər.

Bundan sonra, məşhur qalalardan hesab edilən və Şirvan əmirləri ilə əhalidən bəzisinin sığınağı olan Gülüstan qalasını mühasirəyə aldı. Bu zaman xəbər yetişdi ki, Əmirzadə Əlvənd türkmən əsgərləri ilə Naxçıvana gəlib, qoşunu hər iki tərəfdən onunla vuruşa hazırlamışdır. Şah İsmayıl buradan Azərbaycana yola düşdü. Əmirzadə Əlvənd, Muslu Əmir Osmanı bir dəstə qoşunla göndərdi. Şah İsmayıl da öz qoşunlarından bir dəstəni onun qarşısına göndərdi. Şiddətli müharibədən sonra türkmən qoşunu məğlub oldu. Əmir Osman, bir dəstə böyük adamlarla əsir düşüb öldürüldü. Əmirzadə Əlvəndin özü 30000 əsgərlə onun qabağına yeridi. Hicri 907-ci (=1502) ildə, Naxçıvanın Şərur adlı yerində, şah İsmayıl 7000 qızılbaş qoşunu ilə onu məğlub edib, böyük adamlardan və qoşun əhlindən bir çoxunu öldürdü. Külli qənimət ələ keçdi. Əmirzadə Əlvənd Ərzəncana qaçdı. Şah İsmayıl Təbrizə gəlib səltənət taxtına oturdu. Həmədan ətrafında Sultan Muradı da məğlub etdi.

Beşinci fəsil

Nadir şahın vəfatından “Gülüstan” adlı yerdə Rusiya və İran dövlətləri arasında bağlanan sülh müahidəsinə qədər

...Nadir dövrünün axırlarında qaçıb Şəki və Şirvan ölkələrində keçinən Pənah bəy İbrahim Xəlil oğlu Cavanşir, ardıcıl davam edən müharibələr nəticəsində xanlıq ləqəbilə Qarabağda hökmranlıq

bayrağını yüksəltdi. Əvvəlcə Bayat və daha sonra Tərnaut qalasını bina etdi. Bu qalanın hasar və dükanlarının asarı I Şah Abbasın qışlağı yerində, Şah bulağı adlı çeşmənin yanında, indi də mövcuddur. Bir neçə vaxtdan sonra, erməni müləklərilə düşmənçilik edən Məlik Şahnəzər Vərəndənin xahişinə görə, indiki Şuşanın yerində Pənahabad qalasını bina etdi. Erməniləri özünə tabe edərək, gündən-günə qüvvətləndi. Xudafərin körpüsündən başlayaraq Kürək çayına və Bərgüşat mahalına qədər yerləri ələ keçirdi. Bundan əlavə, Qaradağa aid Mıqrı və Güney mahallarını, Naxçıvana aid Tatif və Sisyanı, İrəvana aid Tərtər Kolanını və Təbrizə aid olan Zəngəzur və Qapanı tutdu. O bəzən Ərdəbil və sair kimi qonşu ölkələri də özünə tabe edirdi.

...Hicri 1162-ci (=1749) ildə, Şahsevən Əhməd xan, Ali-Sərkarın oturağı olan qədim Şamaxı şəhəri üzərinə gəldi. Ağa Rəzi bəy Əsgər bəy oğlu üz-üzə döyüşdə onun qardaşı Məhəmmədrza xanı öldürdü. Əhməd xan özü intiqam almaq üçün meydana atıldısa da Ağa Rəzi bəy tərəfindən bərk yaralandı, məğlub olub geri qayıtdı və şəhərin yarım ağaclığında vəfat etdi.

Bu zaman, Gürcüstan valisi İrakli xan, Hacı Çələbinin dəfi xüsusunda məşvərət və məsləhət bəhanəsilə, Gəncəli Şahverdi xan, qarabağlı Pənah xan, qaradağlı Kazım xan, İrəvanlı Hüseyinli xan və naxçıvanlı Heydərqulu xanla Gəncənin yaxınlığında görüşüb, hamısını bir yerdə yaxaladı və əsir etdi. Hacı Çələbi bu xəbəri eşidən kimi, şücaət və igidliyiylə Sərkar xanədanının hökmrənliyinə vasitə olan Ağa Rəzi bəylə ittifaq edib, Gürcüstan valisinin üzərinə hücum etdi. Gəncənin yarım ağaclığında, Qızıl Qaya adlı yerdə onu məğlub edərək, həmin xanları xilas etdi. Sonra valini təqib edib, Qazax və Borçalı mahallarını ələ keçirdi.

...Həmin il avarlı Əmmə xan Car nahiyəsində vəfat etdi. Zətən hünərli olan Əmmə xanın şən və şöhrətli, Fətəli xan dövrünün axırlarından başlayaraq daha da artmaqda idi. O, ətrafa etdiyi

basqınlardan başqa, dəfələrlə Gürcüstana gəlib, Gümüşxananı talan və qarət edərək, Axısqaya getmiş və oradan Balakənə qayıtmış idi. O, Gəncənin ətrafını qarət edərək, öz damadı qarabağlı İbrahim xanın köməyi ilə Naxçıvanı ələ keçirmişdi. Lakin tez bir zamanda Naxçıvan xanı tərəfindən məğlub edilərək Qarabağa qayıtmışdı.

Hicri 1221-ci (=1806) ildə Şəki ölkəsi Rusiyanın ixtiyarına keçdi. Keçən il Koroğluya nisbət verilən Çənlibel adlı yerdə Rusiya dövlətinə pənah aparmış olan general-leytenant Cəfərqulu xan Dünbülü, Şəki hakimiyyətinə təyin edildi.

Qraf Qudoviç həziranın (iyunun) 18-də sərəskər Yusif paşanı Arpa çayı kənarında məğlub etdi. Sonra hicri 1223-cü (=1808) ildə İrəvanı almağa getdi. Ayrı bir dəstəni də, Qarabağ yolu ilə Naxçıvan üzərinə göndərdi. Nabüssəltənə də gəldi. Bu ətrafda arası kəsilməyən müharibələr oldu. Axırda qış zamanı, soyuğun şiddətindən Rusiya qoşunu məqsədə çatmadan geri qayıtdı. Həmin cəsarətli və zabitəli bir əmir olan Üsmi Əli xan vəfat etdi, qardaşı Adil xan yerinə keçdi.

Mənbə:

1. *Бакіханов А. Гүлүстані-İрәм. Баки: Мөминин, 2001, 224 с.*
2. *Бакіханов А. Гюлистані Ирам. Баку: Элм, 1991, 304 с.*

MİRZƏ ADIGÖZƏL BƏY “QARABAĞNAMƏ”

Mirzə Adıgözəl bəy Haqverdi bəy oğlu (1770-1848) tanınmış Azərbaycan tarixçisidir. Qazax bəyləri nəslindən olan Mirzə Adıgözəl bəy XVIII yüzilin sonunda Qarabağa köçmüşdür. Uzun müddət çar ordusunda xidmət edən Mirzə Adıgözəl bəy 1830-cu ildə kapitan rütbəsində istefaya çıxdıqdan sonra mahal naibi və divanbəyi vəzifələrində çalışmışdır. Mirzə Adıgözəl bəyin “Qarabağnamə” əsəri 1845-ci ildə onun dilindən azərbaycanca yazıya alınmışdır. Əsərdə Qarabağ xanlığının siyasi tarixi 1736-cı ildən başlayaraq 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinə kimi izlənilir. Azərbaycan tarixşünaslığında 1800-1828-ci illərin hadisələri, xüsusilə 1804-1813 və 1826-1828-ci illərin Rusiya-Qacarlar müharibələrinin Azərbaycanın siyasi həyatına təsiri ilk dəfə bu əsərdə öz geniş əksini tapmışdır. Bu əsərdə Qarabağ xanlığının qonşu xanlıqlar və hakimliklərlə, eləcə də Naxçıvan xanlığı ilə də əlaqələrinə dair məlumatlar da yer almışdır.

“Qarabağnamə”də Naxçıvan xanlığının Tatef və Sisyan mahalları uğrunda Qarabağ xanlığı ilə aparılan mübarizələr haqqında da məlumat verilmişdir. Bu qeydi əsas götürən bəzi tarixçilər 1752-ci ildən sonra Tatef və Sisyan mahallarının Naxçıvan xanlığının tərkibində olmadığını qeyd etmişlər. Lakin, Osmanlı Başbakanlıq Arxivində saxlanılan bir arxiv sənədi bu təbəçiliyin müvəqqəti xarakter daşdığını sübut etməklə hətta XVIII əsrin 60-cı illərində də Sisyan ərazisinin Naxçıvan xanlığının tabeliyində olduğunu göstərir. 2011-ci ildə İstanbulda nəşr edilmiş “Osmanlı Arxiv sənədlərində Naxçıvan” adlı kitabda təqdim edilmiş 18-ci sənəddə bu barədə məlumata rast gəlirik. 12 avqust 1760-cı ilə aid olan sənəd belə adlanır: “Naxçıvandan Ərzuruma

hicrət edən, səhabə Cabir bin Abdullah soyundan olan Şeyx Xəlil və Osman əfəndilərə Ərzurum gömrüyündən pul təsisi”.

Osmanlı dilində təqdim edilmiş sənədin mətni ilə tanışlıq göstərir ki, Peyğəmbər səhabəsi soyundan olan iki şəxs məhz “Naxçıvan qəzasına tabe Sisyan karyəsində” yaşamışlar. Məhz bu fakt sübut edir ki, əsrin 60-cı illərində də Sisyan ərazisi məhz Naxçıvan xanlığının tabeliyində olmuşdur.

Əsərdə Ağa Məhəmməd Şah Qacarın Qafqaza yürüşü zamanı Naxçıvanda baş verən bir sıra hadisələr, eləcə də o dövrdə Naxçıvan xanlığının Rusiya və Gürcüstanla münasibətlərinə dair maraqlı məlumatlar yer almışdır. Əsər həm də Naxçıvan xanı Kalbalı xanın İrəvan xanlığındakı nüfuzunun və rolunun qiymətləndirilməsi baxımından maraqlı məlumatlar verir. Buradan aydın olur ki, Naxçıvan xanı Kalbalı xan təkə xanlığ daxilində deyil, ümumilikdə Qafqaz regionunda ən nüfuzlu dövlət xadimlərindən biri olmuşdur.

Üçüncü fəsil

Bayat qalasının bina edilməsindən və baş verən sair hadisələrdən bəhs edir

Məlik Şahnəzər¹⁰¹ özünü zəif və qol-qanadını sınımış gördü. O, gələcəyi gördüyündən, niyaz üzünü qul bəsləyən xanın kandarına sürtdü, itaət sırğasını qulağına asdı və xidmət kəmərinə belinə bağladı. Xanın hüsurunda lazımi dərəcədə canfəşanlıq etdi və son dərəcə mehribanlıq göstərdi. İndiki Şuşa şəhərinin yerini mərhum xanın yadına salıb, ona tərif etdi. Sonra uca şanlı xanı gətirib bu yeri ona göstərdi. O da bu yeri bəyənmiş olduğundan, həmin şəhərin binasını qoyub orada məskən etdi. Bu qalanı və möhkəm binanı düzəldib ölkənin mərkəzi etdi. Meqri, Güney mahallarını

---

¹⁰¹ Qarabağ xanlığına tabe olan Vərənd mülkiyyətinin hakimi

Bərgüşada qədər Qaradağ hakiminin əlindən alıb özünə tabe etdi. Tatef və Sisyan mahallarını Naxçıvan hakimindən, Zəngəzur və Qapan mahallarını Təbriz bəylərbəyisindən aldı. Kolanıların məskəni olub, Uşacıq kəndindən Göyçə sərhədinə qədər uzanan Tərtər çayı sahilindəki yerləri İrəvan hakimindən aldı. Gəncə hakimlərinə aid və Xudafərin körpüsündən Kürək çayına qədər olan yerləri də öz əlinə keçirdi.

Bundan başqa, Naxçıvan elindən olub bir minbaşıya tabe Kəngərli eli, Gürcüstandakı Dəmirçi Həsənilərdən olub, bayraq sahibi və bir minbaşıya tabe Dəmirçi Həsəni eli, yenə bir minbaşıdan asılı olan və Gürcüstanın məşhur elatından sayılan Cinni tayfası mərhum Pənah xanın ədalət, şövkət və təntənəsinin sədasını eşidərək öz xahişlərilə onun möhkəm bünövrəli, Allah vergisi olan dövlətinə pənah gətirdilər. Qarabağda yurd və məskən tutaraq böyük bir sədaqət və son dərəcə səmimiyyətlə Pənah xana itaət etdilər. Gözəl sədaqət və qabiliyyətlərinə görə, uca mərtəbəli xandan son dərəcədə hörmət, izzət və mərhəmət gördülər. Bunlar tərəfindən heç bir xəyanət tozu uca xasiyyətli xanın qəlbinin aynasına oturmamışdı. Hallarında qətiyyətlə üsyan əsəri görünməmişdi.

...Behiştlik mərhum Pənah xanın ilk hakimiyyəti dövrlərində, Ağoğlanda yaşayan Çiləbörd məliki Allahqulu sultan, onunla görüşmək üçün hüzuruna gəldi. Bu zaman Naxçıvan hakimi Heydərqulu xan da mərhum Pənah xana qonaq idi. O, Allahqulu xanın calal, şövkət və dəbdəbəsini gördükdə, Pənah xana xatırlatdı ki, belə bir sultan sənə itaət etməz və iki calal sahibi bir şəhərdə (ölkədə) yola getməz. Vaxtın məsləhəti budur ki, xəncərin susuz ağzı onun boğazının qanından su içsin. Ağoğlanın lalə rəngli güllərini onun gül rəngli qanı ilə boyasın və dünyanı onun nəzərində tar etsin. Mərhum Pənah xan Heydərqulu xanın məsləhətini tamamilə düzgün və etirazsız bir məsələ hesab edib

Allahqulu sultanı öldürdü. Qardaşı Məlik Hətəm, Çiləbördün məliklik mülkünə sahib oldu.

Dördüncü fəsil

Şuşa qalasının bina olunması və Qacar Məhəmmədhəsən xanın mərhum Pənah xanla müharibəsi haqqındadır

Qarabağ vilayətinin ətrafı bir qədər asayış tapıb Xəmsə məlikləri sakit olmağa başlayınca, baş qaldıran elatın bəzisi öz meyil və rəğbətlərilə, bəzisi də zorla mərhum Pənah xana itaət etdilər. Mərhum Pənah xan İranda olan qarışıqlığı eşitdiyi zaman, onun işıqlı ürəyinin aynasına belə bir fikir əks etdi ki, Gəncə, Qarabağ, Ərdəbil və Naxçıvan hakimlərini öz hökmranlığı altına alsın.

Az bir zaman içərisində, bəzilərini qol gücü ilə, bəzilərini də elçilər göndərmək və cürbəcür mehribanlıqlarla itaətə gətirib, özünə tabe etdi.

Beşinci fəsil

Gürcüstan valisi İrakli xanın mərhum Pənah xanı, qaradağlı Kazım xanı, naxçıvanlı Heydərqulu xanı və gəncəli Şahverdi xanı xaincəsinə tutub əsir etməsi haqqındadır

Məhəmmədhəsən xan (Qarabağdan) qayıtdıqdan sonra, Pənah xan, qaradağlı Kazım xan, naxçıvanlı Heydərqulu xan və gəncəli Şahverdi xan məsləhət məclisi qurdular. Onlar belə bir qərara gəldilər ki, bütün Şirvan ölkəsinin hakimi; azad və həmişəlik sahibi-ixtiyarı olan Hacı Çələbi onlarla hesablaşmır və dostluq yolunu düzlüklə getmir. Buna görə lazımdır ki, onu məğrurluq yuxusundan oyatmaq üçün tədbir görsünlər. Sonra ürəklərinin sözünü məktub vasitəsilə Gürcüstan valisi İrakli xana bildirdilər. Vali də özünün bu işdə və bu yolda onlarla yoldaş olduğunu izhar etdi. Onlara yazıb bildirdi ki, tezliklə hərəkət edərək fürsəti itirmədən buraya gəlsinlər.

Bu xanlar da səfər tədarükü görüb, qoşun və əsgər topladılar. Hamısı ittifaq edib, hərəkət bayrağını qaldıraraq yola düşdülər. Gəncə şəhərindən yuxarı, Qızılqaya adlı yerdə dayandılar. Çadırlarının zərli qübbələri Ayla Günəşin fəvqünə yüksəldi. Yuxarıda adı çəkilən Gürcüstan valisi bunların dördünü də əsarət kəmənilə tutdu. Şahverdi xanın nöqərlərindən biri, iti yeriyən bir ata minib qaçdı. Bu zaman Hacı Çələbi də Şirvan qoşunlarının toplanması haqqında məktublar yazıb hədsiz tədarük və çoxlu qüvvə ilə gəldi. Mingəçevir keçidində düşərək hər bə muntəzir durdu. Bu əsnada qarşıdan bir atlı göründü. Hacı Çələbi əmr etdi ki, onu gəmi ilə Kür çayından keçirsinlər.

(O, çaydan) keçib, Hacı Çələbinin hüzuruna gəlincə: "Qoca baba, vali xanları tutdu" - dedi.

Hacı Çələbi ona: "Qoca baban onları xilas edər, onları qurtarmaq üçün müharibə və davaya girişər" - deyər cavab verdi.

Sonra o öz dövlət ərkani və yaxın adamları ilə məşvərət etdi. Onlar məsləhət görmək üçün bəhanə gətirdilər. Hacı Çələbi onların ürəyindəkini başa düşdü. Müşavirə məclisinə getdikləri zaman əmirlərə dedi: "Nə məsləhət görürsünüz (görün, ancaq) Kürü keçmək içində olsun".

Onlar bu sözü eşitcək geri qayıtdılar. Hacı Çələbinin hüzuruna gəlib dedilər: "Biz müşavirə yığıncağını ona görə düzəldirdik ki, işin içində Kürü keçmək (məsələsi) olmasın; indi ki, siz buyurursunuz, əmr verin, qoşun hərəkət etsin".

Bu zamandan Hacı Çələbinin sözü məsəl yerinə keçmişdir və indiyədək xas və avam camaatın ağızında söylənməkdədir. Hacı Çələbi əmr etdi ki, ordu atlansın və təcili surətdə Kürdən keçsin. Onlar yol gedib mənzil keçdilər. Vali bu qəziyyəni eşitdi və bu hadisədən qorxuya düşdü; çünki o keçmişdə Hacı Çələbi qoşununun zərbəsini bir dəfə də görmüşdü. Çarəsiz qalıb onu qarşıladı. İlahi feyzlər mühiti və hədsiz işıqlıq mənbəyi olan

mərhum, rəhmətlik cənab Şeyx Nizaminin nurani qəbri və pak məzarı yaxınlığında iki ordu bir-birinə yaxınlaşdı. Aralarında qətl və qarət odu alovlandı. Gürcüstan qoşunu biabircasına sındı. Vali öz ordusuna qayıtmağa fürsət tapa bilməyib qaçdı. Bütün çadırları və ləvazimatı, xanlar ilə birlikdə, yerbəyer Qızılqayada qaldı. Hacı Çələbi Sınıqdan üç ağac yuxarıyadək irəliləyib onları təqib etdi. Tiflisin beş ağaclığına yetişdi. Qaçmaqda olan gürcü qoşununun qabağını Şəmkirdə, Şəmsəddinlidə və Qazaxda kəsib çox adam tələf etdi. Hacı Çələbi Baydar torpağında səngər qazdırdı. Oğlu Ağakişi bəyi Tiflisdən bəri yaşamaqda olan müsəlmanlara hakim və hökmran təyin etdi. Xanları da öz vətənlərinə göndərdi. Özü qayıdıb Şirvana gəldi. Ağakişi bəy isə, üç il o nahiyələrdə hakim oldu. Axırda vali Gürcüstandan, Başaçıqdan (İmeretiyadan) və hətta Çerkəzistandan çoxlu qoşun və dəniztək cuşa gələn saysız ordu topladı, Ağakişi bəyi dəf etməyə gəldi. Ağakişi bəy bu xəbəri və bu hadisəni eşidincə, qarşı dura bilməyəcəyini görüb qaçdı. Vali qoşununun qabaq dəstələri Tovuz çayında ona yetişdi. Müharibədə onun adamlarından bir neçə nəfər əsir düşdü. Özü isə sağ-salamat Şəkiyə gəldi. Valinin qoşunu oradan Xudafərin körpüsünə qədər getdi. Qayıtdıqları zaman Gəncə və Qarabağın bir çox yerlərini qarət etdilər.

Onuncu fəsil

Knyaz Sisianovun İrəvan tərəfinə səfəri, müharibə və qələbəsi, İrəvanı almadan məyus qayıtması haqqındadır

Knyaz Sisianov Tiflis şəhərinə daxil olduqdan sonra, o qışı qoşun hazırlamaq və səfər tədarüku görməklə keçirdi. Bahar fəslə İrəvan tərəfinə hərəkət etdi. İrəvan hakimi Məmməd xan dəfələrlə knyazın hüzuruna məktublar göndərib deyirdi: "Vaxt itirməyin, təcili surətdə İrəvana hərəkət edin. Bu yerləri də zəfər dalğalı bayraqlarınızın mahçəsi (ayparası) işıqlandırın. Müzəffər, səadətli

qoşunlarımız gələn kimi, qalaların açarlarını hüsurunuza göndərərəm. Uca olan dövlətə tabe olub itaət yolu ilə gedərəm".

Bu zaman Naxçıvan hakimi Kəlbəli xan da İrəvanda idi. Doğrudur, Məmməd xan İrəvanın müstəqil hakimi idi, lakin o, məmləkəti idarə etmək, yaxın və uzağın mühüm işlərini nizama salmaqda Kəlbəli xanın rəyinə tabe idi.

On birinci fəsil

Sərdarın mərhum İbrahim xan və Səlim xanla sülh etməsi və əmələ gələn bəzi hadisələr haqqındadır

Qışda çoxlu tədarük və hazırlıq görüb zəfər nişanəli bayraqları qaldıraraq İrəvan tərəfinə hərəkət etdi.¹⁰² General Nebolsini Qarabağ tərəfindən çoxlu zəfər nişanəli qoşun dəstələrilə Naxçıvan vilayətini almağa göndərdi. Naxçıvan alındı. İrəvan sıx bir mühasirə altında qaldı. Uzun bir müddət keçdikdən sonra yürüşə başladılar. Dövrənin saqisi çox adamların həyat piyaləsini daşırdı. Əcəl küləyi hədsiz-hesabsız insanların gözünə bu işıq dünyanı qaranlıq etdi.

On ikinci fəsil

Qızılbaşların öz əhdlərini dübarə sındırıb əzəmətli dövlətə qarşı ədavət və inad göstərmələri haqqındadır¹⁰³

...Sərdar Paskeviç isə lazımi tədarüklərlə İrəvan torpağına hərəkət etdi. İrəvan sərdarı bütün elatı köçürtdü. Yalnız qardaşı Həsən xanı Sərdarabad və İrəvan qalalarını mühafizə etməkdən ötrü qalada qoydu. Özü isə ətrafda dolanmaqda idi. Bu əsnada, Dəralagözdə olan Qarabağ hakimi həmail sahibi general-mayor cənab Mehdiqulu xanla Paskeviç arasında gəliş-gediş oldu.

---

¹⁰² Qraf Qudoviçin rəhbərlik etdiyi çar Rusiyasının qoşunları nəzərdə tutulur.

¹⁰³ Rusiya ilə Qacarlar dövləti Arazında 1826-1828-ci illərdə baş vermiş müharibə dövründəki hadisələr haqqındadır.

Mehdiqulu xan İran dövlətindən üz çevirib bu işıqlı dövlətin itaətinə gəlmək istəyirdi. Knyaz Abxazov Pankratiyevlə müşavirə etdi. İki batalyon qoşun götürüb Mehdiqulu xanın yanına getdi. İki dövlətin sərhədində olan Ağ karvansarada görüşdülər. Knyaz onu xatircəm etdi. Ona qoşulan və tabe olan adamları köçürməklə məşğul oldu. O vaxt naxçıvanlı Ehsan xan Abbasabad qalasının mühafizi idi. Mənim orada olduğumu bilib yanıma bir qasid göndərdi. O mənə xəbər verdi: "Knyaza bildirin ki, bu tərəfə hərəkət etsin, buraya gələn kimi qalanı ona təslim edərəm".

Bunlar da (məsələn) ətraflı surətdə müzakirə etdilər. Sərdarın izni olmadığından cəsarət etməyib keyfiyyəti sərdarın hüzuruna ərz etdilər. Özləri Qarabağa gəldilər. Uca nəsilli sərdar bu xəbəri eşidən kimi İrəvandan əl çəkib Abbasabad tərəfinə hərəkət etdi. Bu xəbər Qızılbaş dövləti başçılarının qulağına çatdı. Qacar Məhəmmədəmin xanı neçə min nəfər qoşun, Bəxtiyari sərbazları və bir neçə nəfər xanla Abbasabad qalasına göndərdilər. Abbasabad qalasının ixtiyarı Ehsan xandan alındı.

Sərdar gəlib Abbasabadı mühasirə etdi. Bir neçə gündən sonra Naibüssəltənə çoxlu əsgərlə o tərəfdən görünməyə başladı. Sərdarın əmrinə görə, əvvəl süvari qazaqlar, sonra da soldatlar Arazdan keçdilər. Düşmənlə müharibə etdilər, Abbas Mirzə basıldı. Rusiya qoşunu qayıdıb qalanın dörd tərəfindən yürüş etdi. Xəndəklər qazıyıb lağımalar atdılar. Qala əhalisi şahzadənin köməyindən məyus oldu. Onlar lağımaların yaxınlaşdığını görüb Ehsan xanı da özlərinə xain hesab etdiklərindən, qalanı təslimə razı oldular. Sərdar Paskeviç qalanı aldıqdan sonra toplarını və sair hərbi sursatını öz ixtiyarına aldı. Qalada olan Məhəmmədəmin xanı, sair xanlar və sərbazlar ilə əsir edib Qarabağ yolu ilə Tiflisə göndərdi. Ehsan xana da xidmətinin müqabilində, Naxçıvan qalasının naibliyini mərhəmət etdi. Hava həddindən artıq isti olduğundan

qalada kutval (qalabəyi) qoyub özü Qarababa yaylağına köçdü və orada yerləşib oturdu.

Sonra Abbas Mirzə eşitdi ki, qalaları kökündən yıxmaq üçün böyük toplar gətirirlər. Məktublar yazdı, Araz çayının o tərəfindən yürüş edib, çaydan keçdi. Avaran adlı yerdə Rusiya qoşunu ilə sultani bir müharibə oldu. Hər iki tərəfdən igidlik və rəşadət göstərildi. Susuzluq soldata çox əziyyət verdi. (Bu vuruşmada) hətta general Krasovskiye də bir neçə güllə dəydi. Şahzadə bununla kifayətləndi, şadlıq və sevinclə (geri) qayıtdı. Seyr və səfa yeri olan Xoy şəhərinə yola düşdü.

Bu zaman sərdar Paskeviç Qarababa yaylağında bu qorxunc hadisəni eşitdi. Öz zəfər nişanəli əsgərlərinin ağır yüklərini və avadanlığını orada qoyub dava meydanına hərəkət etdi. Sərdar yetişincəyə qədər şahzadə hərəkət cilovunu çevirib (getmişdi). Sərdar oradan topları götürüb əvvəl Sərdarabad tərəfinə üz qoydu. Od yağdıran topların zərbəsilə onun bürc və barılarını tar-mar edib qalanı aldı. Sərdarabadda hədsiz ərzaq, pambıq və sair hərbi sursat ələ keçdi.

Mənbə:

1. Qarabağnamələr. I kitab. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, 216 s.

MİRZƏ CAMAL QARABAĞININ QARABAĞ VİLAYƏTİ XANLARI HAQQINDA YAZDIĞI MƏLUMAT

Mirzə Camal Cavanşir (1773-1853) - tanınmış Azərbaycan tarixçisidir. Əslən Qarabağda Cavanşir mahalının feodal əsilzadə zümrəsindən olan Mirzə Camal 1797-1822-ci illərdə Qarabağ xanlarının vəziri kimi yüksək dövlət vəzifəsi tutmuş, xanlığın ləğvindən sonra komendant idarəçiliyi tərkibində əyalət məhkəməsində işləmiş və 1840-cı ildə istefaya çıxmışdı. Mirzə Camal “Qarabağ tarixi” əsərini 1847-ci ildə fars dilində yazmışdır.

Əsərdə tarixi hadisələrlə yanaşı, tarixə qədərki dini-mifoloji məlumatlara da yer verilmişdir. Əsərdə Qarabağ xanlığının qonşu xanlıqlarla, o cümlədən Naxçıvan xanlığı ilə diplomatik əlaqələrinə dair bir sıra məlumatlara yer verilmişdir.

Birinci fəsil

Qarabağ vilayətinin əsil yaşayış yerləri, sərhədləri, qədim şəhər və çayları haqqında

Qarabağ vilayəti Aran məmləkətinin bir hissəsidir. Çünki Nuh peyğəmbərin, - ona Allahın salamı olsun, - zamanında tufan olduqda və tufandan bir qədər keçdikdən sonra Nuhun övladlarından biri Kür və Araz çayları arasındakı Tiflis, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Ordubad şəhərləri və hal-hazırda Qarabağ torpağında xaraba qalmış Bərdə və Beyləqan vilayətləri və torpaqlarında hökmran və sahib olmuş, buraları abad etmiş və hamısına öz adını qoymuşdur. Onun adı Aran idi.

Üçüncü fəsil

Mərhum Pənah xanın əsil-nəsəbi və Qarabağ vilayətindəki hökmranlığı haqqında

Bu vəziyyət iki-üç il davam etdi. Nəhayət, Nadir şah hicri 1160 (1747)-ci ildə öldürüldü. Pənah xan Qarabağın yerdə qalmış xalqı arasında üzə çıxdı, bacarıqlı cavanları başına toplayıb Gəncə, Naxçıvan və sairəni qarət etməyə başladı. Yanında olan bütün cavanları və özünün yaxın adamlarını mal, paltar, at və yaraq sahibi etdi.

Müsəlman (tarixi ilə) 1165 (1751-1752)-ci ildə el camaatının bütün ev böyüklərinin, sənətkarların, xanın yaxın adamlarının və xidmətçilərinin (ailəsi) Şahbulağı qalasına köçürüldü. (Xan), tamamilə müstəqil olaraq üç-dörd il Şahbulağında yaşadı. Mərhum xanın gündən-günə artmaqda olan istiqlalyyətinin şöhrəti, adamlarının çoxluğu və qüdrətinin səsi ətrafa yayıldı. Şirvan, Şəki, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Təbriz və Qaradağ xanları Pənah xanın yanına elçi və məktub göndərib, onunla dost və müttəfiq olmaq istədiklərini bildirirdilər. O da xanların bəzisi ilə qohum oldu. Naxçıvan, Təbriz və Qaradağ hakimlərinin hökmü altında olan Naxçıvanın Zəngəzur, Təbrizin Qapan və Qaradağın Çuldur və Meqri mahallarına əl uzadaraq hamısına sahib oldu. Onları Qarabağın başqa rəiyyətlərinə qatararaq, hamısına mülklər və sultanlar təyin etdi. Hamı mərhum Pənah xanın əmrinə tabe oldu...

Yeddinci fəsil

Ağa Məhəmməd şah öldürüldükdən və İbrahim xan Balakəndən Qarabağa qayıtdıqdan sonra baş vermiş hadisələr haqqında

1804-cü ilin bahar zamanı Fətəli şahdan qorxusu olan İrəvan hakimi Məhəmməd xan və Fətəli şahdan qaçaraq İrəvanda yaşayan Naxçıvan hakimi Kəlbəli xan sərdar Sisianovun yanına elçi

göndərib kömək istədilər. (Onlar dedilər:) "Fətəli şah öz oğlu və vəliəhdi Abbas Mirzəni İrəvan üzərinə göndərmişdir. Əgər sərdar təşrif gətirib bizə kömək etsə, biz İrəvan qalasını sərdara verib, yüksək Rusiya dövlətinə tabe olmağı qəbul edərik".

Ona görə sərdar Sisianov İrəvana hərəkət etdi. Qızılbaş dövləti tərəfindən isə vəliəhd naibüssəltənə Qızılbaş qoşunu ilə gəlib çatdı. Arada vuruşma başlandı. Qızılbaşlar məğlub oldular.

Mənbə:

1. *Qarabağnamələr. I kitab. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, 216 s.*

S.N.QLINKA “ERMƏNİLƏRİN RUSIYA HÜDUDLARINA KÖÇÜRÜLMƏSİNİN TƏSVİRİ”

Sergey Nikolay oğlu Qlinka (1776-1847) rus yazıçısı, publisisti, tarixçisidir. Onun fəaliyyətini və əsərlərinə əsasən bir sıra tədqiqatçılar onu Rusiyada “konservativ milliyətçiliyin rüporu” adlandırırlar.¹⁰⁴

O yeddi yaşında Suxopit Kadet korpusuna daxil olmuş, 1795-ci ildən buranı bitirdikdən sonra isə Y.V.Dolqorukinin adyutantu rəyin edilmişdir.

1800-ci ildə atasının ölümündən sonra o mayor rütbəsində istefaya çıxmış və Ukraynaya getmiş burada üç il müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olduğdan sonra Moskvaya qayıtmışdır. Bu dövrdə o əsasən ədəbi fəaliyyətlə də məşğul olmuşdur.

Napoleonun Rusiya ilə apardığı müharibələrin canlı şahidi olmuş S.Qlinka 1808-1824-cü illərdə “Russkiy vestnik” (“Rus xəbərləri”) jurnalını nəşr etdirmişdir. Onun anti-fransız əhval ruhiyyəsi çar idarəçiliyi tərəfindən dəstəklənməsi ilə nəticələnmişdir. Qlinkanın ədəbi əsərləri ilə yanaşı tarixi əsərləri də ciddi əhəmiyyət daşıyır. Onun “Azərbaycan ermənilərinin Rusiya hüdüdlarına köçürülməsinin təsviri” adlı əsəri Azərbaycanın Naxçıvan, Qarabağ və İrəvan bölgələrində etno-demoqrafik durumun necə dəyişdiyini izləmək üçün əsaslı mənbələrdən biridir.

Ermənistanın tarixi dövrlərinin qısa ilkin şərhinə

Birinci Nikolay öz əcdadlarının dövlətini qeyri-adi şəraitdə dərk etmişdi. Onun sülh, yaxud müharibə istədiyini bütün dünyaya

---

¹⁰⁴ Мирзоев Е. Б. С. Н. Глинка против наполеоновской Франции. У истоков консервативно-националистической идеологии в России. Москва: 2010.

görürdü, 1826-cı ilin son aylarında, iranlıların Gürcüstan sərhədlərinə qəflətən soxulmasından əvvəl onun bütün hərəkətləri təntənə ilə sübut edirdi ki, Rusiya imperatoru Rusiya dövlətinin daxili quruluşunu və rusiyalıların ümumi xoşbəxtliyini qarşısına yeganə məqsəd qoymuşdu. İranlıların basqını çox təhlükəli, onlarla qarşılaşmaq isə daha qorxulu idi. Əvvəl knyaz Mədətovun Şəmkir yaxınlığında iranlılar üzərində qazandığı qələbə, sonra isə Yelizavetpol(Gəncə-red.) məsələsi onların gələcək taleyindən qabaqcadan xəbər verirdi.

Asayışı pozanları cəzalandıran əlahiddə Qafqaz qorpusu Ağzıböyük, Bozabdal və Pəmbək sıra dağlarını keçib, Eçmiədzin və Naxçıvanı tutdu, ildırım sürətilə Abbasabadı, Sərdarabadı, İrəvanı ələ keçirdi və Araxı keçərək Mərəndi, Təbrizi işğal elədi, Marağada və Xoyda düşərgə saldı və nəhayət, Ərdəbildə və Kafkanka dağının ətəyində dayandı. Suvorov belə şöhrət qazanmışdı, qəhrəman Paskeviç də bu şöhrətə layiq oldu.

... İranlıların izi Rusiya dövlətinin Asiya torpaqlarında itib getdi. Paskeviçin silahı bir vaxtlar pəhləvan Makedoniyalının üç döyüşdə çox qədim, böyük bir çarlığı fəth etdiyi yerdə gurladı. Əgər dövlətin çox böyük əsasları xalqın ürəyində kök salmayıbsa, onlar o qədər də etibarlı deyil! Paskeviç müdafiə artilleriyasını qoruya-qoruya Araza tərəf irəlilədi. Qorxu və heyrət iranlıları məğlub etdi. İranlılar təzə İsgəndərin, təzə İldırım oğlunun onları təqib etməsini və izləməsini istəyirdilər. Rus qəhrəmanı öz düşmənlərinin gözündə iki parlaq qəhrəmanlıq göstərdi: o, Naxçıvana, Şərqi ticarətinin bu qədim mərkəzinə daxil oldu və Abbasabad qalasını mühasirəyə aldı.

...Paskeviç Abbas Mirzəni Cavanbulaqda yenə də məğlub edərək müdafiə artilleriyasının köməyi olmadan Avropa qaydası ilə tikilmiş qalanı təslim olmağa məcbur etdi. Həm düşmənlərlə, həm də İranın qızmar üfüqləri ilə döyüşən əsgərlərini dincəlmək üçün

həyatverici sərinliklə nəfəs alan Salvartı dağına çıxartdı, bütün piyadaları isə Naxçıvandan 28 verst aralı olan Qarababaya gətirdi. Bu vaxt özünün bütün iddialı niyyətlərinə aldanmış İran taxtacının varisi cəld Arazı keçərək bir ovuc rus döyüşçüsünün müdafiə etdiyi. Eçmiədzinin divarları yanına gəlib çatdı. O, təslim olmağı tələb etdi. Qəhrəmanlar dəstəsi sərt cavab verdi: təslim olmayacağıq! Şöhrətpərəst adam başqa silaha əl atdı, rusları tovlamaq istədi. Qızıl və gözəl hədiyyələr boyun oldu. Ona yenə də qırıq-qırıq cavab verdilər: ruslar özlərini satmırlar.

Lakin rus şöhrətinin yetirməsi, təcrübəli Nikolay Martıyanoviç Sipyakin Paskeviçin qalibiyyətli uçuşuna baxmayaraq, şəraiti nəzərə alaraq müdafiə artilleriyasının necə vacib olduğunu görüb paxıllıq bilməyən alicənab qəlbinin arzusu ilə general Krasovskinin dəstəsinə artilleriya qoşunu göndərdi. Əştərək kəndi yaxınlığında general-adyutant Sipyakinin üzərinə 3 min iranlı hücum etdi, Sipyakinin isə mühafizə dəstəsində cəmi-cümlətən 1000 adam vardı. Üstünlük təşkil edən düşməni geri oturdaraq o, müdafiə artilleriyasını qoruyub saxladı və onu saq-salamat geri qayıtdı.

On səkkizinci yüzilliyin yarısında bəşəriyyətin dostlarının əsas fikri belə idi: əgər şəxsi sahibkar öz sahəsini yaxşılaşdırma bilirsə, onda kiçik və böyük vilayətlərin başçıları da onu eləyə bilirlər. Avropa isə tam maarif işığı ilə işıqlanaraq onu Asiyaya da, yer kürəsinin başqa yerlərinə də tökə bilər. İnsanların qeyrətli dostu kimi Sipyakin Tiflis hərbi qubernatoru meydanında bu yaxşılaşdırma məqsədilə səy göstərdi. O, birinci olaraq burda "Тифлисские Ведомости" qəzetini təsis etdi. O, birinci olaraq burda müxtəlif Asiya tayfalarının cəlb edilməsi və yaxınlaşması üçün yarmarka təşkil etdi. Nəhayət, o, ilk dəfə olaraq, burda Avropa təhsilinin bəhrələrini özü ilə vətənə aparmaq məqsədilə gənc amanatlar üçün məktəbin əsasını qoydu. Bəlağətli Bossyuetin sözləri ilə desək, "əgər şöhrət və sənət çələngi adamları öldürmək

və məhv etməkdən ibarətdirsə", onda bu, insanlara dərd olardı. Sipyakin həm qəhrəman, həm də insanların dostu idi. O, belə şöhrət qazanmışdı. Onun bir üstün keyfiyyəti də onda idi ki, başqalarına həvəslə haqq qazandırır, özü haqqında isə danışmırdı.

Abaran döyüşü günü gəlib çatdı. Şanlı ölüm rus əsgərlərini haqlayırdı. Lakin qəhrəman Krasovski müqəddəs Fiv dəstəsi kimi yalnız 3000 adamdan ibarət olan dəstəsi ilə özünü ölümün pəncəsinə ataraq 12000

iranlımı dəf etdi və Eçmiədzini, din və insanpərvərlik monastırını azad edərək İrəvan divarları istiqamətində müdafiə artilleriyasına yol açdı.

Sentyabrın 2-də Vediçay çayının sahillərində gecələdilər. General Paskeviç düşməni yoxlamaq üçün şəxsən ora yollandı və Arazın o biri sahilində beş yüz nəfərdən ibarət bir dəstə gördü. General Şabelski isə belə bir xəbərlə gəldi ki, Qarnidçay sahillərində düşmənin sayı artıb. İrəlidə gedən rus dəstəsini iranlılardan keçilməz bataqlıq ayırmışdı. Çoxlu at batıb qalmış və ölmüşdü. İşə təxirə salmaq lazım idi. Ona görə də qoşun düşərgəyə qayıtdı. İrəvandan toz qalxdı və Abbas Mirzənin bütün qoşunları ilə Sərdarabada qaçmaq xəbərini verdilər.

Ruslar böyük yolun sol tərəfini əllərinə aldılar və öz arabaları ilə düşməni daban-dabana təqib etməyə başladılar. Tikilməkdə olan körpü hələ hazır olmadığına görə, yolu kəsən xəndəkləri keçmək üçün çox çətinlik çəkдилər. Sentyabrın 5-də ruslar əsas yola çıxdılar. Zəngi çayına çatıb İrəvan qalasının yaxınlığına gəldilər.

...Ayın 9-da isə Sərdarabada tərəf hərəkət etdilər. İrəli, Araz çayına, Qulpa¹⁰⁵, məşhur Duzlu dağa general-leytenant, qraf Suxtelenin başçılıq etdiyi dəstəni göndərdilər. Bu kəşfiyyatın məqsədi ərzaq tapmaqdan və sakinləri bir yerə toplamaqdan ibarət

---

¹⁰⁵ Culfa nəzərdə tutulur.

idi. Qraf Suxtelen təxminən 250 kiloqram taxılı olan iki yüz ailə toplaya bildi.

....Aprelin 20-dən rus qoşunları zəbt etdikləri Azərbaycan xanlıqlarını¹⁰⁶ boşaltmağa başladılar. İlk yola düşən ermənilər Urmiya mahalından oldu. Öz ev əşyalarını götürmək üçün bir neçə mühacir ailəsi hələ orda qalmışdı. Onlar müqəddəs sülhün gücünə ümid bəsləyirdilər, ancaq nahaq yerə! Yerli müdiriyyət onları izləyir, təqib edir və köçürülmədə təzyiq göstərməyə çalışırdı. Bu zorakılığın başibəlalı qurbanlarının şikayətləri polkovnik Lazarevin qulağına çatmışdı. Lakin Lazarev Salmas xanlığından da qoşunun tezliklə çıxacağına güman olunduğunu biləndə hər iki xanlığın köçürülməsini tezləşdirməyi qərara aldı. Hər gün maddi yardım olunurdu. Köçürülən saysız-hesabsız insan dəstələri guruldayan dəniz dalğaları kimi Rusiya sərhədlərinə axışırıdılar.

Beş mindən çox ailə Arazı keçmiş və çaya yaxınlaşmış, bəziləri isə öz yurdlarını tərk edərək mühacir dəstələrinə qarışmışdı. Yeni əldə olunmuş vilayətlərdə camaatın gözlənilməz artımı taxıl qıtlığı yaratdı. Bu vaxt Lazarev köçkünlərin yolunu Naxçıvan və İrəvan xanlıqları tərəfə salmaq əvəzinə, bol və ümidli ehtiyatlar olduğu güman edilən Qarabağ xanlığına yönəltməyə çalışmaq əmrini aldı. Qalan köçkünləri isə məhsul yığımına qədər olduqları yerlərdə saxlamaq, dolanacaqdan məhrum olanları isə qətiyyənlə köçürməmək müəyyən olundu. Lazarev özünün səyi ilə və imkan daxilində bu insanpərvər tədbiri yerinə yetirdi. Bəzi ailələr arzularını bildirsələr də, vəsait ala bilməyib, öz evlərində qaldılar. Lakin başqaları tələm-tələsikliklə köçürdü. İncəqəlblə və qayğıkeş atanın himayəsi ilə Lazarev erməni köçkünlərinin ehtiyaclarını təmin edirdi. Onun şücaəti başa çatdı və o, mayın 9-da Dilman istehkamından çıxıb, səhəri gün Xoy qalasına gəldi.

---

¹⁰⁶ Burada Azərbaycan dedikdə Cənubi Azərbaycan ərazisi nəzərdə tutulur.

...Lazarevin təqdimatına əsasən, qraf Paskeviç İrəvanski ehtiyac olarsa, 4-cü ştabı və baş zabitlərini, yaxud da başqa etibarlı çinovnikləri rus qoşunları çıxandan sonra köçkünləri himayə etmək üçün Urmiya, Salmas və Xoy mahallarında saxlamağı general-mayor Pankratyevə həvalə etdi. Bu sərəncamı alan Lazarev bunu qalan və köçürülən ailələrə xəbər verməyi əmr elədi. Lakin Rusiya hökumətinin bu üsulları iranlıların əməliyyatlarının qarşısını tamamilə ala bilmədi.

Artıq Arazın İran tərəfində mühacir dəstələri az qalmışdı, lakin Lazarev qəflətən belə bir kədərli xəbər aldı ki, Naxçıvan xanlığında köçkünlər hələ də balıq toru altında dayanmışlar və ərzaq ehtiyatının çatışmaması ucbatından əziyyət çəkirlər. Lazarevin sərəncamları Arazın o tayında həyata keçməsə də, o, səmimi arzularla mayın 17-də Xoy qalasından təcili ora yollandı və 19-da Naxçıvana çatdı. Erməni mühacirlərinin düşərgəsində həyat yenidən canlandı və onlar səmimi qəlbdən qışqırışıb dedilər: "O gəldi! Biz xilas olduq!"

Maddi yardım alan və artıq Rusiya sərhədlərinə ayaq basan ermənilər üçün yenidən pul vəsaiti tələb etməyə Lazarevin ixtiyarı yox idi. Ancaq o, əzab-əziyyət çəkən insanların sözlərinə diqqətlə qulaq asırdı, ona görə də

Tiflisin bir erməni vətəndaşından borc aldığı iki min manat qızıl pulu tez-tələsik ehtiyacı olanlara payladı. Erməni mühacirlərinin düşərgəsində bolluq artmışdı. Qəhrəman İrəvanski bu qəhrəmanlığı tərifləməklə mükafatlandırdı. Eyni zamanda, Lazarev köçənlərin lazımı yerlərdə yerləşdirilməsini tezləşdirmək və onlara lazımı köməklik etmək barəsində yenidən yaradılmış erməni vilayəti idarəsinə müraciət etdi. Lakin Naxçıvan xanlığında dövlət torpaqlarının azlığına görə o, erməni köçkünlərinin yol xərclərini artıraraq onların böyük bir hissəsini İrəvan və Qarabağ xanlıqlarına hərəkət etməyə razı saldı.

Lazarev özünün çətin , qayğıkeş və nümunəvi qəhrəmanlığını başa çatdırıb, mayın 21-də Naxçıvandan yola düşərək 22-də Xoy qalasına çatdı və burda sonuncu köçürülmə əməliyyatlarına sərəncam verdi.

Demək olar ki, bütün köçkün dəstələri artıq Arazın o tayında idi. Ermənilərin yalnız bir hissəsi Xoy xanlığında qalmışdı. Son köçürülmənin başa çatdırılması üçün hər şeyi götür-qoy edərək Lazarev bu işi polkovnik, knyaz Arqutinski-Dolqorukiyə tapşırırdı, özü isə türklərə qarşı şöhrətli qəhrəmanlıqlarda iştirak etmək istəyərək mayın 29-da Xoy qalasından yola düşüb Naxçıvana, ordan da İrəvana gəldi və iyunun 18-də Qars qalasında dayanan rus qoşunlarının əməliyyat dəstəsinə varid oldu və qraf Paskeviç İrəvanskiyə qısa məlumat verdi.

Lazarev çıxıb gedəndən sonra onun sərəncamları imkan daxilində yerinə yetirildi və bəzi erməni ailələri də Rusiya sərhədlərini keçdi. Azərbaycan ermənilərinin Rusiya hüdüdlərinə unudulmaz köçürülməsinin ədalətli və düzgün təsviri belədir. Üç ay yarım ərzində səkkiz mindən çox ailə Arazı keçdi. Maddi yardım və qabaqcadan nəzərdə tutulmayan xərclər üçün onlara 14.000 manat qızıl pul və 400 manat gümüş pul verildi.

Mənbə:

1. *Qlinka S. N. Azərbaycan ermənilərinin Rusiya hüdüdlərinə köçürülməsinin təsviri. Bakı:Azərbaycan, 1995, 128 s.*

VASILİ NİKİFOROVIÇ QRIQORYEV NAXÇIVAN ƏYALƏTİNİN STATİSTİK TƏSVİRİ

Vasili Nikiforoviç Qriqoryev 25 yanvar (yeni stillə 6 fevral) 1803-cü ildə Rusiyanın Sankt-Peterburq şəhərində məmur ailəsində anadan olmuşdur. Peterburq gimnaziyasında təhsil aldıqdan sonra Vasili əsasən maliyyə idarələrində çalışmışdır. Hətta ömrünün son illərində həqiqi saray müşaviri olmaqla bərabər dövlət xəzinə departamentinin vitse-direktoru və şöbə rəisi vəzifələrində işləmişdir.

1828-ci ildə Vasili Nikiforoviç Qriqoryevi Qafqaza xəzinə məmuru kimi bir neçə illiyə işləməyə göndərirlər. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru M.Quliyevin yazdığına görə V.Qriqoryevin o vaxtlar Qafqazın mərkəzi sayılan Tiflisə ezam edilməsinin əsas səbəbi Naxçıvan əyalətinin iqtisadi-statistik təsirinə aid kitabın yazılması olub. Çünki Tiflisdə A.Bestujev-Marlinski və A.Qriboyedovla görüşəndə onlara da məlumat verir ki, ona belə kitab yazmaq tapşırılıb. Vasili Qriqoryevin yazdığı çox sanballı tarixi kitab olan "Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri" 1833-cü ildə Sankt-Peterburq şəhərində nəşr edilmişdir. Kitab iki bölmə və üç fəsilədən ibarətdir. Birinci bölmədə Naxçıvan dairəsindən, ikinci bölmədə isə Ordubad dairəsindən bəhs edilir. Kitab cəmi 263 səhifədən ibarətdir. Bu kitab həm də həmin illərdə Naxçıvan xanlığının sənədlərini müəyyən etməkdə qiymətli bir mənbədir. Əsərdə Naxçıvan əyaləti müfəssəl şəkildə təsvir edilmiş, onun sərhədləri, inzibati-ərazi quruluşu, təbii-coğrafi şəraiti (dağları, meşələri, sayları, düzənlikləri, əkin sahələri, iqlimi), əhalisinin sayı, milli tərkibi, məşğuliyyəti, inancları, dili, bölgənin xanlıq dövründə və Rusiya işğalından sonrakı dövrdə idarəçiliyi barədə geniş məlumat vermişdir. V.Qriqoryev təkcə ümumi əyalət səviyyəsində deyil, əyalətin tərkibinə daxil olan Naxçıvan və

Ordubad dairələri üzrə məlumatları öz əsərində əks etdirmişdir. Bəzi məqamlarda qeyri-obyektivlik və qeyri-dəqiqliklərə yol verməsinə, məsələlərə daha çox çar Rusiyasının mövqeyindən yanaşmasına baxmayaraq V.Qriqoryevin əsərindəki məlumatlar Naxçıvanın XVIII-XIX əsr tarixinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İndiyə qədər bu mənbə çoxsaylı müəlliflər tərəfindən tədqiqata cəlb edilsə də əsərin Azərbaycan dilində tam tərcüməsi mövcud deyildir. Əsərin əhəmiyyətini nəzərə alaraq bəzi hissələri rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etməklə təqdim etməyi məqsəduyğun hesab etdik.

Mövqeyi, sərhədləri və ərazisinin miqyası

Rusiyaya 1828-ci il tarixli Türkmənçay traktatı ilə birləşdirilən və hazırda Erməni vilayətinin cənub şərq hissəsini əhatə edən Naxçıvan əyaləti 39 və 41-ci enlik dərəcələri arasında yerləşir və şimal şərqdən Qarabağla, cənubdan və cənub qərbdən Araz çayı boyunca Persiyanın Azərbaycan vilayəti ilə, şimal-qərbdən isə İrəvan əyaləti ilə (bu istiqamətdə sərhəd xətti Araz çayının sol sahili ilə keçir) həmsərhəddir. İrəvanla sərhəd əvvəlcə Arpaçay boyunca 40 kilometr məsafədə Dərələyəz mahalının Tanzık (Danzik)¹⁰⁷ kəndinə qədər uzanır, sonra isə Qarabağ silsiləsinə qədər... Əyalətin uzunluğu cənub şərqdən şimal qərbə qədər (Qorçuvan kəndindən Damçerman silsiləsinə qədər) 150 verstdir, ərazinin orta eni isə cənubdan şimala və yaxud Abbasabad qalasından sərhədyanı Salvartı dağına qədər 60 verstdir...

Naxçıvan əyaləti iki dairəyə bölünür: Naxçıvan və Ordubad dairələri. Birincisi əyalətin şimal-qərb, ikincisi isə cənub-şərq hissəsini əhatə edir. Onlar arasında sərhəd Qarabağ dağlarının

---

¹⁰⁷ Köhnə Danzik kəndi – İ.H., E.K.

Şurut kəndindən Araz çayının Culfa sahillərinə qədər uzanan hissəsi boyunca keçir.

I bölmə

Naxçıvan dairəsi. Ərazisi və ümumi quruluşunun təsviri

Dairə 3300 verst ərazini əhatə edir. Qarabağ dağları dairənin şimal-şərq sərhəddi boyunca uzanır. İki silsilə nahiyə ərazisinin təqribən beşdə dörd hissəsini əhatə edir, qalan hissə isə hamar düzənliklər və təpəliklərdən ibarət olmaqla cənub-qərb tərəfdə Araz çayının sol sahilinə doğru meyillənir.

Meşələri. Naxçıvan əyaləti meşələr cəhətdən kasıbdır. Meşələr əsasən əyalətin şimal-qərb hissəsini əhatə edən dağlıq Dərələyəz mahalının ərazisindədir. Arpaçay sahilı boyunca dar zolaqda – çayın yuxarı axarındakı döngədən Şəhur dairəsi ilə İrəvan əyalətinin sərhəddindən başlayaraq söyüd, qarağac və digər yabanı ağaclarla yanaşı armud, alma və gavalı kimi meyvə ağacları da bitir. Yaşlı sakinlərin söylədiklərinə görə bu bağlar Nadir şahın hakimiyyətinə qədərki dövrdə salınmışdır. Hazırda isə baxımsız vəziyyətdədir.. Evlərin inşasında bu ağacların materiallarından geniş istifadə edilmir. Ağacdan yalnız evin tavanının və qapısında istifadə edilir.

Çayları. Araz çayını keçmək üçün onun üzərindəki keçidlərdən istifadə edilir. Naxçıvan dairəsi ərazisində belə keçidlər bizim dövrümüze qədər 5 yerdə olmuşdur: 1) şimal qərbdən başlasaq Şahtaxtı kəndindəki Qacar (Qaqar) keçidi, 2) Bulqan kəndindəki eyni adlı keçid, qalanın yanındakı Abbasabad keçidi, Dərəşəm kəndi yaxınlığındakı dərəşəm keçidi, 5) Culfadan dörd verst aşağıda yerləşən Culfa keçidi. Onların içərisində ən böyükləri Culfa və Abbasabad keçidləridir, birincidən keçən yol Təbrizə, ikincidən keçən yol isə Makuya aparır. Araz çayının eni ilin mövsümlərindən asılı olaraq 30-60 sajen arasında dəyişir.

Sürətli axdığına və əsasən gilli ərazilərdən keçdiyinə görə Araz çayının suyu həmişə lilli olur... Naxçıvan dairəsi tərəfdən Araz çayına demək olar ki, paralel istiqamətdə axan üç çay qovuşur: Arpaçay, Naxçıvançay və Alancaçay (Əlincəçay).

Sakinləri

Əhali. Persiya idarəçiliyi dövründə statistik hesablamalara laqeyd yanaşıldığı üçün xüsusi əhali siyahıyaalmaları haqqında məlumatlar yox dərəcəsinədir, sadəcə olaraq vergi verən əhalinin say tərkibi haqqında məlumatlar vardır.

Bütün Naxçıvan şəhərində və dairəsində hazırda təqribən 5500 ev vardır, bir evdə 5 nəfərin yaşadığını götürsək bu rəqəm 27 min 500 nəfərə bərabərdir. Ərazini nəzərə alsaq hər kvadratverstə 8 nəfər düşür.

Əhalinin təsnifatı. *Sınıflara görə.* Persiya idarəçiliyi dövründə Naxçıvan əhalisinin hüquq və vəzifələrini nəzərə alsaq əhalini iki böyük qrupa ayıra bilərik: vergilərdən azad olan təbəqə: irsi zadəganlar (xanlar, bəylər, rütbəli şəxslər) və ruhanilər; ikinci qrupa isə vergi verən əhali: tacirlər, sənayeçilər, sənətkarlar və əkinçilər aiddir.

a) *Mənşəyinə görə,* Naxçıvan əyalətinin əhalisi iki yerə bölünür: müsəlmanlar və ermənilər. Birincilər 2791 təsərrüfatdan ibarətdilər. Köçürmədən əvvəl burada məskunlaşmış ermənilər 434 təsərrüfatda, Persiyadan (İrandan) köçürülmüş ermənilər isə 2285 təsərrüfatda məskunlaşmışlar.

Əslən Diyarbəkirdən olan¹⁰⁸ Kəngərli tayfa ittifaqı digərlərindən özlərinin döyüşkən xarakterlərinə görə seçilir. Onlar dairə üzrə

---

¹⁰⁸ Qeyd edək ki, müəllifin bu fikri tarixşünaslıqda mübahisəlidir və Kəngərlilərə dair əksər mənbələr bu faktı təsdiqləmir. Tarixdən də bəlli olduğu kimi, kəngərlilərin bölgədə məskunlaşması eramızdan əvvəlki əsrlərə təsadüf edir və bu tayfalar Naxçıvan ərazisinə cənub-qərbdən Diyarbəkirdən deyil əsasən

920 təsərifatdan ibarətdirlər və öz aralarında tayfa və tirələrə (nəsillərə) bölünürlər.

№	Tirənin adı	Kəngərlilərin yaşadığı kəndin adı
1.	Yurdçu	Cəhri
2.	Cümşüdlü	Gavurarx, Xok, Şahtaxtı, Gildəsər
3.	Xalxal	Vayxır
4.	Qaraxanbəyli	<i>Eyniadlı kənddə.</i>
5.	Ağabəyli	Naxçıvan şəhəri
6.	Cığataylı	
7.	Qaracalı	
8.	Bilici	
9.	Qaradolağ i	
10.	Qəcələr	
11.	Sarvanlar	
12.	Şahbanlı	
13.	Əlixanlı	
14.	Aravonlu	
15.	Saleyqə	Yarısı şəhərdə, digər hissəsi isə Nəhəcir, Külüs və Mahmudoba kəndlərində.
16.	Qızıllı	Kütləpə
17.	Pırxaxanlı	Qahab
18.	Qızıl Qışlağı	Bulqan
19.	Kəlfir	Türkeş, Sələsüz
20.	Qarabağlar	Qarabağlar

peçeneqlərin tərkibində şimaldan, oğuzların tərkibində isə cənub-şərqdən gəlmişlər.

Dilləri

Dairədə ümumişlək dil tatar dilidir, o türk dilinin xalq tərəfindən istifadə edilən ləhcəsidir.¹⁰⁹

İdarəçilik haqqında

Ötən əsrin sonlarından etibarən (1790-cı il) Naxçıvan əyaləti müstəqil xanlıq olmuş və Naxçıvan, Ordubad, Mehri və Qafan dairələrini birləşdirmişdir. O zaman xanlıq irsi xanlar tərəfindən idarə edilirdi, onlardan sonuncusu Gürcü çarı İraklinin dostu, müdrik və cəsur Kəlbəli xan olmuşdur.

Mənbə:

1. *Григорьев В.Н. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург: тип. Деп. внеш. торг., 1833, 264 с.*

---

¹⁰⁹ Müəllif tatar dili dedikdə Səfəvilər dövründə saray dili olmuş Azərbaycan türkcəsini nəzərdə tutmuş və Osmanlı türkcəsinə bənzədiyinə görə onu türkcə ilə bu şəkildə müqayisə etmişdir. Azərbaycan türkcəsinin bəhs olunan dövrdə bölgədə ümumişlək dil olmasının özü sübut edir ki, rus işğalına qədərki dövrdə olduğu kimi, hətta köçürmədən sonra da yerli aborigen əhali olan türklərin statusu və dil üstünlüyü açıq-aşkar olmuşdur.

K.A.NİKİTİN “NAXÇIVAN ŞƏHƏRİ VƏ NAXÇIVAN QƏZASI”

Naxçıvan şəhər məktəbinin müəllimi olmuş K.N.Nikitinin 1882-ci ildə yazılmış “Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan qəzası” məqaləsində Naxçıvan xanlığı dövründə, eləcə də çar Rusiyasının idarəçiliyi dövründə Naxçıvan şəhərinin tarixinin müxtəlif məqamları işıqlandırılmışdır. Göstərmək lazımdır ki, K.N.Nikitinin uzun müddət Naxçıvan şəhərində yaşaması, burda pedoqoji fəaliyyətlə məşğul olması onun bölgənin tarixi ilə daha yaxından tanış olmasına şərait yaratmışdır. Bu əsərdə ilk dəfə olaraq bilavasitə Naxçıvan şəhərinin tarixi, maddi-mədəniyyəti və abidələri ayrıca öyrənilmə obyektini kimi müəyyən edilmişdir. Məqalənin müəyyən hissələri tərtibçilər tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir.

Naxçıvan şəhəri

Naxçıvan şəhəri elə bir ərazidə yerləşir ki, onun haqqında xatirələrdə bəşər tarixi və böyük dünya hadisələri ilə birlikdə müxtəlif şərq xalqlarının rəvayətlərində və Bibliyada tam əks olunan izləri qalmışdır. Buradan çox da uzaq olmayan bir məsafədə Ağrı dağ, İlandağ, İrəvan, Culfa, Kulp, Kəmki və Mərənd (axırındakı ikisi hazırda İran ərazisindədir) yerləşir ki, bunlar ümumdünya daşığını, Nuh və onun gəmisi haqqında təsəvvür yaradır. Bibliyadakı rəvayətlər bizə bu hadisədəki şəxslərin adları və iştirakçıları, hadisələrin yeri haqqında kifayət qədər aydın və geniş məlumat verir. Yerli rəvayətlər Bibliyanın verdiyi tarixi məlumatı əhatə edir. Burada Nuhun həyatından müxtəlif hadisələr, tufanın baş verdiyi dövrdə onun fəaliyyəti ətraflı və müxtəlif variantlarda göstərilir...

Bibliya rəvayətlərinə görə Ağrı dağ Nuhun gəmisini, onun tərəfdarlarını qonaqpərvərliklə qarşılamaş və beləliklə bəşəriyyətin ikinci nəslinin beşiyi olmuşdur. Nuhun bu dağın ətəyində üzüm bağı salması haqqında yerli rəvayətlər bu məlumatları tamamlayır. Burada sonraları Arkura¹¹⁰ kəndi yerləşmiş və adını məhz buradan almışdır (Rus dilində “Ar-kur” “üzüm bağı salınan” mənasını verir.

Rəvayətə görə bundan sonra Nuh Naxçıvanda yaşamış və vəfat etmişdir. İndi də buradan onun türbəsini və qəbrini göstərirlər, həmçinin onun həyat yoldaşı Noemqarın¹¹¹ məqbərəsi Mərənddədir.

Bundan əlavə xalq arasında Nuhun Naxçıvan və Kulp duz mədənlərində ilk işçi olması kimi fəaliyyəti haqqında rəvayət saxlanmışdır. Rəvayətlərə görə Nuh Kəmkidə (Persiyadadır) dayanmış, buradan isə gəmisini Ağrıya tərəf hərəkət etmişdir. Məhz bu yolla hərəkət edərkən gəmi İlandağla toqquşmuş, dağı iki yerə parçalamış və bu günə kimi dağın zirvəsi haça qalmışdır.

Naxçıvan şəhərindən bir qədər aralı qədim zamanlardan məşhur olan Araz çayı axır ki, bu çayın üzərində olan körpüdən (Culfa yaxınlığında) Roma legionları keçmiş, Şərqdən Qərbə doğru

---

¹¹⁰ Fikrimizcə, bu sözün mənasını izah edərkən K.A.Nikitin izahı tam olaraq dəqiq verməmişdir. Kəndin adının mənası “üzüm olan yüksəklik” deməkdir. Məlumdur ki, qədim şumer dilində və müasir türk dillərində “Ar” ~ “Ur” sözü yüksəklik, “şiş” mənasını verir. Sözün ikincis hissəsi “kuri” kimi verilən ifadə isə bir sıra dillərdə, bu gün də özünü “qora” kimi saxlamış ifadədir ki, bu da “üzüm” deməkdir. Məsələn, Azərbaycanın bəzi bölgələrində bu gün də yeməklərdə istifadə olunan sıxılmış üzüm suyuna “Qora suyu” və ya “abqora” deyirlər.

¹¹¹ Noemqarın adı bir sıra müəlliflər tərəfindən Nuhəmzər və sair formalarda göstərilmiş də fikrimizcə məhz ən dəqiq forma öz əksini K.A.Nikitinin bu məlumatında tapmışdır. Sözün birinci hissəsi məlumdur ki, peyğəmbərin adını əks etdirir. Maraqlı doğuran məsələ sözün ikinci hissəsi ilə bağlıdır. Əgər diqqət yetirsək görərik ki, bu gün də türk dillərində, xüsusən Azərbaycanca işlədilən “qarı”, “kari” ifadəsi yaşlı qadın, yaşlı həyat yoldaşı mənasını verir.

xalqların böyük köçü baş vermişdir. Naxçıvan şəhəri qədim zamanlardan əhali tərəfindən Naxçıvan, yunanlar və romalılar tərəfindən isə Naksuan adlandırılmış, Naxçıvan dairəsinin baş şəhəri olmuşdur.

Nuh indi Naxçıvan şəhərinin yerləşdiyi yerdə məskunlaşmış, öz ailəsi ilə birlikdə burada qərar tutmuş və gələcək şəhərin əsasını qoymuşdur. Şəhərin “İlk məskən” mənasını verən adı da buradan yaranmışdır. Bundan sonra Nuh və onun ailəsi uzun zaman Naxçıvanda yaşamış və rəvayətə görə insan nəsli buradan yayılmışdır. Nuhun özü, bacısı və digər ailə üzvləri Naxçıvanda vəfat ediblər və burada dəfn olunublar.¹¹²

Tarixi məlumatlar, rəvayətlər, öz salnamələrində rəvayət yazanların sayəsində aydın olur ki, Nuhun, onun bacısının və digər ailə üzvlərinin məzarları zamanənin dağıdıcı təsirlərindən qorunaraq bərpa edilmiş və özlərinin ilkin görünüşlərini qoruyub saxlamışlar. Nuhun məzarı şəhərin cənub tərəfində, köhnə qalanın yaxınlığında yerləşir. Onun hazırkı görkəmi VIII əsrdə Naxçıvana sahib olduqdan sonra farslar¹¹³ tərəfindən bərpa edilmiş formasıdır. Hazırda o çox da böyük olmayan, yerdən boylanan türbə təsirini bağışlayır. Burada əvvəllər məbəd olmuş, sonralar dağılmışdır. Hazırkı tikili əvvəlki məbədin qalıqlarıdır və onun aşağı mərtəbəsi olmuşdur. Tikilinin pillələrlə aşağı enmək lazım gələn daxili

---

¹¹² Əsərin bu hissəsində K.A.Nikitin bu ərazinin adı ilə bağlı daha bir qeyd təqdim etmişdir. Qeyd belədir: “Yazıçı Evsevi deyir ki, bu yeri Apobaterion da adlandırırlar, hansı ki, “çıxış yeri”, “dayanacaq yeri” mənasını verir və Nuhun məhz buradan yer üzünə çıxdığını təsdiqləyir. Bu məlumatı Ptolomeydən 50 il sonra yaşamış yunan yazıçısı İosif də təsdiqləyir”. Fikrimizcə “Yunan yazıçısı İosif” deyərəkən K.A.Nikitin Antik dövrün yəhudi salnaməçisi İosif Flavini nəzərdə tutmuşdur ki, bu kitabın I fəslində biz onun əsəri barədə artıq oxucularımıza məlumat vermişik.

¹¹³ Tarixdən bəllidir ki, Naxçıvan VIII əsrdə farsların deyil, ərəblərin nəzarətində olmuşdur. K.A.Nikitinin qeydlərində bu məqam yanlış olaraq “farslar” kimi göstərilmişdir.

demək olar ki, dairəvi mərkəzdəki, daş sütun üzərindəki qübbəli mağaraya oxşayır. Məlumatə görə bu sütunun altında insanlığın əcdadı Nuh yatır. Mağarada heç bir təsvir və bəzək yoxdur. Divarlar ağardılmışdır, səyyah və ibadətçilərin müxtəlif dillərdə adları yazılmışdır. Nuhun bacısının türbəsi İrəvan yolu ilə şəhərdən çıxarkən yüksək təpənin üzərində yerləşir. O, Nuhun qəbrinə nisbətən daha bərpad vəziyyətdədir, bərpa edilmir və indi bir ibadətgahın və ya məbədin qalıqlarını xatırladır.

Əhali hər il keçirilən bayramlar zamanı kütləvi şəkildə Nuhun məzarına gedir və ibadət edir, nəzir verir, adətləri yerinə yetirirlər. Onlar kiçik daşları mağaranın gillə suvanmış qübbəsinə vurur və inanırlar ki, daşlar yapışarsa onların arzu və istəkləri yerinə yetəcəkdir. Aşağıda bu qəbrin yerləşdiyi dağın ətəklərində naxçıvanlıların gözəl bağları vardır. Nuhun məzarından baxarkən bu bağların görünüşü cazibədarıdır. Buradan bir neçə verst aralıda üzümlüklər görünür ki, onu hər tərəfdən bürüyən və kürəyə bənzər zirvəyə malik nalbənd ağacları ilə gözəlliyinə görə müqayisə edilə biləcək qovaq ağacları əhatə etmişdir. Uzaqdan Araz çayı, Persiyanın Qaradağ dağları, burada mavi səmanı örtən buludların arasında qalanın xarabalıqları və qayanın yanında türbə görünür.

Nuhun həyat yoldaşı Nuuzər və ya Noemqar Culfadan Təbrizə gedən 80-90 verstlik yolun üstündə yerləşən Persiyanın şəhəri Mərənddə (“Mayr and” yəni, “Ana ordadır”) vəfat etmişdir.

Naxçıvandan 18-20 verst məsafədə, cənub-şərq tərəfdə İlandağ adı ilə tanınan dağ yerləşir. Onun haqqında iki məlumat mövcuddur. Bunlardan biri əfsanə xarakterlidir və dağın formasının mənşəyini aydınlaşdırır. İkinci rəvayət isə onun İlandağ adlanmasına aydınlıq gətirir və Nuhun gəmisinin burada üzduyü zamanın qədim hadisələrilə əlaqələndirilir.

Bəzi fars tarixçiləri hesab edirlər ki, Naxçıvan şəhərinin əsası miladdan əvvəl 1539-cu ildə qoyulmuşdur və vurğulayırlar ki, o

“gözəl və məşhur şəhər olmuşdur”. Onların məlumatlarına görə Naxçıvan şəhərinin çiçəklənmə dövründə - IV əsrdə burada 30,000 ev olmuş və burada təqribən 150,000 əhali yaşamış, özünün zənginliyi ilə seçilmiş, böyük istehsal və ticarət mərkəzi olmuşdur. Miladdan əvvəl 633-cü ildə Naxçıvan skiflər tərəfindən viran edilmişdir. Naxçıvanın tərəqqisi daimi olmamışdır: o tez-tez dağıdılmış, lakin yenidən dağıntılar arasından yüksəlmişdir.

Bizans imperatoru İrakli 610-cu ildə taxta çıxdıqdan sonra Persiya¹¹⁴ hökəmdarı II Xosrovun üzərinə yürüşü zamanı Naxçıvanı qalası ilə birlikdə dağıtmışdı. Bundan sonra Bizans imperatoru II Vasili (975-1025) Basfuran vilayətini Naxçıvanla birgə fəth etmişdir, XIII əsrdə monqollar onu yandırmış, XIV əsrdə isə (1360) farslarla müharibədə türk sultanı Murad onu dağıtmışdır; həmin əsrdə (1380) şəhər Əmir Teymurun övladlarından biri olan Şah Miranın hakimiyyəti altına düşmüşdür. Naxçıvanın tarixindəki bu cür keşməkeşlər şəhərin tənəzzülünə səbəb olmuşdur...

Son yüzillər ərzində - 10 fevral 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsinə əsasən Rusiyaya güzəştə gedilməsinə qədər Naxçıvan Persiyaya¹¹⁵ bağlı olmuşdur.¹¹⁶

Mənbə:

1. Никитин К. Город Нахичевань и Нахичеванский уездъ // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК). Вып. 2, Тифлис, 1882, с.109-142.

---

¹¹⁴ Sasani hökəmdarı

¹¹⁵ Qacarlar dövlətinə

¹¹⁶ Təbii ki, bu hissədə müəllif bir qədər səthi yanaşmaya və yanlışlığa yol vermiş və bütün atributları ilə müstəqil bir dövlət quruluşu olan Naxçıvan xanlığından bu hissədə bəhs etməmişdir.

V BÖLMƏ NAXÇIVAN TARİXİNƏ DAİR MÜQAVİLƏ MƏTNLƏRİ VƏ BƏZİ ARXİV SƏNƏDLƏRİ

ƏRZURUM VALİSİ MUSTAFA PAŞANIN ORDU İLƏ RƏVAN, NAXÇIVAN VƏ ORDUBAD ƏTRAFINDA HƏYATA KEÇİRMƏLİ OLDUĞU TƏDBİRLƏR HAQQINDA OSMANLI SULTANI III ƏHMƏDİN FƏRMANI¹¹⁷

Əmr edildi

Hal-hazırda Ərzurum valisi olub Gəncə və Şirvan bölgələrində hərbi məsələlər üzrə köməkçim, qalib komandanım olan vəzirim Mustafa Paşaya hökmüm budur:

Sən ki, bir komandansan, əvvəllər və indi sərəncamına göndərilən əsgər bölükləri, hərbi sursatlar və toplar sənə gəlib çatana qədər Gəncə və Şirvan tərəflərinə hərəkət etməyib dayanmağını və gözləməyini əmr edir və münasib bilirəm. Vaxtın daha uyğununu gözləyib, tələsmə. Rəvan qalasının mühafizəsini layiqincə yerinə yetirib, Naxçıvan, Ordubad, Yezidabad və digər məsələlərə lazım olduğu qədər nizam verdikdən sonra Allahın köməyi ilə tərəfimizdən əmrinə göndərilən əsgərlər, yüksək rütbəli, sərdəngəçtilər¹¹⁸ və digər dəstələr hamısı yanına gəlib

---

¹¹⁷ Osmanlı dilində Azərbaycan türkcəsinə E.Kəlbizadə tərəfindən tərcümə edilmişdir.

¹¹⁸ Düşmənin ordusunun içərisinə canı bahasına da olsa daxil olmaq üçün hazırlanmış fədailər. Bu tip əsgərlərə əllərində qılınc sürətlə irəli atıldıqları üçün “dalkılıç” da deyilmişdir.

çatana qədər Kayqılıda və ətrafındakı münasib məhəllələrdə düşərgə salıb gözlə.

Səfər üçün lazım olan bütün ləvazimatlar, Trabzon tərəfindən göndərilmiş sursat və toplar da tamamilə gəldikdən sonra Haqqın yardımına istinad edərək hərəkət etməyə və qəsd ediləcək tərəfə yola çıxmağa münasibdir. Şərhlə etdiyim kimi əməl və hərəkət etməyə üçün bu fərman verilmişdir.

İlin əvvəli (1)137¹¹⁹

Mənbə:

1. *Osmanlı arxiv belgelerinde Nahçıvan. İstanbul, 2011, 568 s.*

Osmanlıda bu əsgərlərə “sərdəngəçti” yəni “başından könüllü əl çəkənlər” adı verilmişdir.

¹¹⁹ May 1725-ci il

TÜRKMƏNÇAY MÜQAVİLƏSİ

Türkmənçay müqaviləsi Rusiya ilə İran arasında 1828-ci il fevralın 10(22)-da Cənubi Azərbaycanda, Təbriz yaxınlığında Türkmənçay kəndində bağlanmışdır. Bu müqavilənin bağlanması ilə həmin dövlətlər arasında 1813-cü il 12 oktyabr tarixli Gülüstan müqaviləsi qüvvədən düşmüş sayılır. Zaqafqaziya ölkələri Rusiyaya qəti şəkildə birləşdirilir (Naxçıvan və İrəvan xanlıqları da daxil olmaqla), Rusiya yeganə dövlət olmaqla Xəzər dənizində hərbi donanma yerləşdirmək hüququnu saxlayır. İran üzərinə gümüş pul ilə 20 milyon manatlıq təminat qoyulurdu. Türkmənçay müqaviləsi ilə 1804-1813 və 1826-1828-ci illər Rusiya-İran savaşlarına son qoyuldu.

I maddə

Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri¹²⁰ və İran şahı həzrətləri¹²¹ arasında, onların vərəsələri və taxt-tacın varisləri, onların dövlətləri və qarşılıqlı surətdə təbəələri arasında bundan sonra əbədi sülh, dostluq və tam razılıq olacaqdır.

II maddə

Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri hörmətlə qəbul edirlər ki, razılığa gələn yüksək tərəflər arasında baş vermiş və xoşbəxtlikdən, indi qurtarmış müharibə ilə Gülüstan traktatının qüvvəsi üzrə qarşılıqlı təəhhüdlər də başa çatmışdır;

---

¹²⁰ Çar I Nikolay (1825-1855)

¹²¹ Fətəli şah (əsl adı Babaxan idi) nəzərdə tutulur (1766-1834). Qacarlar sülaləsindən olub, Ağa Məhəmməd şah Qacarın (1742-1797) qardaşı oğlu idi. 1797-1834-cü illərdə İran şahı olmuşdur. Fətəli şahın dövründə İranın sosial-iqtisadi və siyasi geriliyi daha da dərinləşmiş, o, Avropa kapitalist ölkələrinin və Rusiyanın müstəmləkəçilik təcavüzlərinin obyektinə çevrilmişdi. Bir-birinin ardınca Fransa (1807), İngiltərə (1801, 1809, 1814) və Rusiya ilə (1813, 1828) qeyri-bərabər müqavilələr bağlanmışdı.

onlar göstərilən Gülüstan traktatını Rusiya və İran arasında yaxın və uzaq gələcəyə sülh və dostluq münasibətləri qurmalı və təsdiq etməli olan indiki şərtlər və qərarlarla əvəz etməyi zəruri hesab etdilər.

III maddə

İran şahı həzrətləri öz adından vərəsələri və varisləri Arazın o tayı və bu tayı üzrə Eravan xanlığını və Naxçıvan xanlığını Rusiya imperiyasının tam mülkiyyətinə güzəştə gedir. Şah həzrətləri bu güzəşt nəticəsində hazırkı müqavilənin imzalanmasından sayılmaqla altı aydan gec olmayaraq, yuxarıda adları çəkilənlər hər iki xanlığın idarə etməsinə aid olan bütün arxivləri və ictimai sənədləri Rusiya rəisinə verməyi vəd edir.

IV maddə

Müqaviləyə qoşunlan yüksək tərəflərin razılığı ilə hər iki dövlət arasında sərhədlər aşağıdakı həddə qərara alınır: Sərhəd xətti Türkiyə torpaqlarının ucundakı kiçik Araratın zirvəsindən aralıda düz istiqamətdə ən yaxın nöqtədən başlayaraq o, dağların zirvəsindən keçir; buradan mailiklik üzrə Kiçik Araratın cənub tərəfdən axan Aşağı Qarasu çayının yuxarılarına düşür. Sonra sərhəd xətti o çayın axarı üzrə Şərur qarşısında Araza töküldüyü yerədək davam edir; bu məntəqədən Abbasabad qalasından Araz çayının yatağı üzrə gedir; burada qalanın Arazın sağ sahilində yerləşən xarici istehkamları yanında, yəni 3 ½ Rusiya verstı enində bütün istiqamətlərdə dövrə haşiyələnəcək və o ətrafda olan torpaq sahəsi büsbütün məhz Rusiyaya məxsus olacaqdır və bu gündən sayılmaqla iki ay ərzində ən yüksək dəqiqliklə ayrılacaqdır. Sərhəd xətti o yerdən, göstərilən dövrənin şərq tərəfindən Arazın sahilinə birləşdiyi yerdən başlayaraq bir daha çayın yatağı ilə Yeddibulaq dərəsinədək gedir; buradan İran torpağı Araz çayının yatağı üzrə 3 ağaca, yəni 21 Rusiya verstı uzanacaqdır; sonra sərhəd Muğan düzü

vasitəsilə Bolqar çayadək, iki kiçik Adınabazar və Sarıqamış çayının birləşməsindən 3 ağac, yəni 21 verst aşağıda olan torpaqlara gedir; sərhəd buradan Bulqar çayının sol sahili üzrə yuxarı adları çəkilən kiçik Adınabazar çayının sağ sahili üzrə onun yuxarılarınadək davam edir, buradan isə Cikoir yüksəkliyinin zirvəsindək elə davam edir ki, o yüksəklikdən Xəzər dənizinə tökülən bütün sular Rusiyaya məxsus olacaqdır, İran tərəfə axan bütün sular İrana məxsus olacaqdır. Burada iki dövlət arasında sərhəd dağ zirvələri ilə müəyyən edilir; qərarlaşdırılmışdır ki, onların Xəzər dənizinə doğru enişi Rusiyaya məxsus olmalıdır, o biri yanındakı enişi ilə İrana məxsusdur. Sərhəd Cikoir yüksəkliyi zirvəsindən Talışı Ərş dairəsindən ayıran dağlar üzrə Qəmərkuhun zirvəsindək keçir. Suların axarını iki yerlə bölən dağların başı, yuxarıda Adınabazarın yuxarı axarı və Cikoir zirvəsi arasında deyilən sahə kimi burada eləcə də sərhəd hüdudunu təşkil edəcəkdir. Sonra sərhəd xətti suların axarına aid yuxarıda ərz olunan qaydalara aramsız əməl etməklə Qəmərkuhun zirvəsindən Züvand və Ərş dairələrini ayıran dağ silsiləsi üzrə Vəlkic dairəsinin sərhədlərindək uzanacaqdır. Beləliklə, adı çəkilən dağın zirvəsindən əks tərəfdə yerləşən hissəsi istisna olmaqla Züvand dairəsi Rusiyaya birləşir. Hər iki dövlət səhəd xətti su axınının yuxarıda qeyd olunan qaydalarına daima uyğun olaraq, Vəlkic dairəsi sərhədindən Kloputanın zirvəsi və Vəlkic dağlarının baş silsiləsi üzrə Astara çayının şimal mənbəyindək, buradan o çayın yatağı boyu onun Xəzər dənizinə töküldüyü yerə davam edəcək ki, burada da Rusiya torpaqlarını İranda ayırmalı olan sərhəd xətti qurtarır.

XII maddə

Barışığa gələn yüksək tərəflər təbəələrin xeyri üçün özlərinin ümumi razılığı üzrə qarşılıqlı surətdə qərara almışdır: onlardan

Arazın hər iki tərəfində tərپənməyən əmlaka malik olanlarına üç il verilməlidir ki, onlar bu müddət ərzində onu azad surətdə satsınlar və dəyişsinslər. Lakin Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri, ona aidiyyatı olduğuna görə, keçmiş İrəvan sərdarı Hüseyn xanı, onun qardaşı Həsən xanı və keçmiş Naxçıvan hakimi Kərim xanı bu iltifatlı sərəncamdan kənar edir.

XIII maddə

Axırıncı və ya bundan qabaqkı müharibənin gedişində əsir alınmış hər iki tərəfin bütün hərbi əsirləri, bununla bərabər hər iki hökumətin nə vaxtsa qarşılıqlı əsir düşmüş təbəələri azad edilməli və dörd ay ərzində qaytarmalıdır; onlar həyatı azuqə və digər tələbatlarla təmin edilməli və onları qəbul etmək və sonrakı yaşayış yerinə yollamağa sərəncam vermək üçün hər iki tərəfdən ayrılmış komissarlara verməkdən ötrü Abbasabada¹²² göndərilməlidirlər. Razılığa gələn yüksək tərəflər hər iki tərəfdən əsir düşmüş, lakin olduqları yerin uzaqlığına və ya başqa bir səbəbə və ya vəziyyətə görə göstərilən müddətə qaytarıla bilməyəcək bütün hərbi əsirlərə, habelə Rusiya və İran təbəələrinə də bu yolla yanaşacaqlar. Hər iki dövlət belələrinin hər bir vaxt tələb edilməsində özünə dəqiq və qeyri-məhdud hüquq verir və öhdəsinə götürür ki, onlar aşkar edildikdə və ya onlar haqqında tələblər alındıqda qarşılıqlı surətdə onları [bir-birinə] qaytarsınlar.

XIV maddə

Razılığa gələn yüksək tərəflərdən hər biri axırıncı müharibənin başlanmasınadək və ya o vaxtı digərinin təbəəliyinə keçmiş olan satqınların və fərarilərin verilməsini tələb etməyəcəkdir. İran hökuməti, bu qaçqınlardan bəzilərinin və onların köhnə

---

¹²² Naxçıvan ərazisində qala. Qalıqları XX əsrin 70-ci illərində Araz SES-in altında qalmışdır.

həmvətənlərinin və ya hakimiyyəti altında olanların arasında qərəzli əlaqələrdən qarşılıqlı surətdə baş verə biləcək zərərli nəticələrin qarşısını almaq üçün, öhdəsinə götürür ki, indi və ya sonralar Rusiya hökumətinin adbaad göstərdiyi adamların Arazla Çara çayının, Urmiya gölünün, Cakatu çayının və Qızıl Üzən çayının Xəzər dənizinə töküldüyü yer arasında yaratdığı hüduddakı öz torpaqlarında olmasını qadağan edəcəkdir. Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri öz tərəfindən İran qaçqınlarının Qarabağ və Naxçıvan xanlıqlarında və İrəvan xanlığının Araz çayının sağ sahilində yerləşən hissəsində yurd salmasına və ya yaşamasına [hər hansı] bir qərarla icazə verməyəcəyini vəd edir. Lakin özlüyündə aydındır ki, ancaq rəsmi rütbə daşıyan və ya müəyyən ləyaqət sahibi olan adamlara: şəxsi nümunələri, nəsihət və gizli əlaqələri ilə keçmişdə onların idarəsində və ya hakimiyyəti altında olan əvvəlki həmvətənlərinə zərərli təsir göstərə bilən xan, bəy və dini rəislər və ya mollalara qarşı bu Şərtin gücü var və olacaqdır. Ümumiyyətlə, hər iki dövlətin sakinlərinə gəldikdə isə, razılığa gələn yüksək tərəflər qərara alır ki, hər iki tərəfin bir dövlətdən o birinə keçmiş və ya bundan hansı gömrük və vergi qoyulmadan tərpənməyən mülkiyyətini sonra keçəcək təbəələri onların keçdiyi hökumətin icazə verdiyi hər yerdə yurd sala və yaşaya bilər.

Mənbə:

1. Сборник трактатов, конвенций и других актов, заключенных Россией с Европейскими и Азиатскими державами, а также и с Северо-Американскими Штатами . СПб., 1845

2. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Çıraq, 2007. 400 s.

TÜRKMƏNÇAY MÜQAVİLƏSİNƏ ƏLAVƏ
(18 YANVAR 1829-CU İL)
İRAN İLƏ RUSİYA ARASINDAKI SƏRHƏD XƏTTİNİN
TƏYİN EDİLMƏSİ BARƏDƏ PROTOKOL

Türkmənçay müqaviləsinin IV maddəsinə əsasən Rusiya tərəfindən polkovnik Ramqarov, İran tərəfindən birinci mühəndis müşavir Mirzə Məsud Müstovfi, II mühəndis müşavir Mosyo Bartolomi, onların köməkçisi Mirzə Əhməd Abbas-Abad qalasında¹²³ görüşüb, həmin protokolun mətnini hazırlamışlar. Protokolu İran tərəfindən Abbas Mirzə, Rusiya tərəfindən Paskeviç imzalayıb möhür vurmuşlar. Onlar sərhəd xətlərini şəxsən yoxlayıb və aşağıdakı sərhəd xəttini müəyyənləşdirmişlər.

Sərhəd xətti: Bəyazid ərazisi yaxınlığındakı nöqtədən çıxdıqdan sonra Kiçik Ağrıdağ zirvəsinə, əksinə yararsız olan daşlıq yerlərdən keçib, oradan Aşağı Qarasu mənbəyinə birləşir. Belə ki, Rusiyaya aid olan Soltan topu dağı bu xəttin solunda qalır. Aşağı Qarasu çayının mənbəyi Buralan daşlığı ayağındadır. Elə bir səhrada ki, hər iki Ağrının müqabilindədir. Bu daşlar Araza tökülən Yuxarı Qarasu dəhnəsinə çox yaxındır və Kiçik Ağrının zirvəsindən 27 verst¹²⁴ uzaqdadır. Mənbəyi axdığı yerdən müşahidə etdikdə küncü bu yerdən şimala doğru gedir və 55 dərəcə cənubdan

---

¹²³ Abbasabad qalası – Naxçıvan ərazisində mövcud olmuşdur. 1809-1810-cu illərdə fransız hərbi mütəxəssislərinin layihəsi əsasında Qacar şahzadəsi Abbas Mirzənin sifarişində tikilmiş bu qala Avropa memarlığı üslubunda inşa edilmişdir. 1813-cü il Gültüstan sülhündən sonra isə qala ingilislər tərəfindən bərpa edilərək yenidən qurulmuşdur. İkinci Rusiya-İran müharibəsi zamanı bu qala uğrunda qanlı vuruşmalar getmiş və Abbasabad qalasının ruslar tərəfindən ələ keçirilməsindən sonra Naxçıvan xanlığının işğalı başa çatdırılmışdır. Qeyd edək ki, həm Astabad şəhərinin xarabalıqlarının əksər hissəsi, həm də Astabad qalasının qalıqları XX əsrin 70-ci illərində Araz su qovuşağı tikilərkən su altında qalmışdır.

¹²⁴ Hər verst 1-1,06 kilometrə bərabərdir.

qərbə və Böyük Ağrı dağın zirvəsindən küncü 87 dərəcə cənubdan qərbə, Soltan topu dağı ətəyində sərhəd xətti ilə baş yoldan keçir ki, bu yol İrəvandan Makuya gedir və bu nöqtədən 8 verst məsafədə əkinə yararlı olmayan səhradan keçib, mənbəyə və oradan sərhədi Aşağı Qarasu axını məcrası təyin edir. Mənbədən bu çayın gözüne qədər (dəhnəsinə qədər) onun mənbəyi olan Suralan (Buralan) daşlarından sonra şimal və şərq tərəfindən Arazdan Şarur dağı müqabilində yerləşən Arazın o biri qapısı dəhnəsinə çatır. Sonra 24 verst məsafə keçir. Belə ki, Məzkur Qarasuyun sol tərəfdə qalmış bütün ərazi Rusiyaya, onun müqabil tərəfi İrana aid olur. "Aşağı Qarasu dəhnəsindən sonra 3,5 verst Abbas-Abad qalasına çatmamış sərhəd xətti Araz çayı məcrası ilə müəyyən edilir. Bu çayın məcrasında yerləşmiş adalar bir-birinə yaxın olduğu üçün çayın hər iki tərəfinin sərhədi təyin edildikdən sonra İran və Rusiyaya aid olacaqdır. Çayın sol sahilinə yaxın bütün adalar Rusiyaya aiddir və onun bölgüsü aşağıdakı kimidir: Aşağı Qarasu dəhnəsindən 4 verst aşağı Araz çayının sağ sahilində yerləşmiş Qaraqoyunlu kəndi müqabilində, onun solunda yerləşmiş Proşinli qışlağı müqabilindədir. Burada üç ada vardır ki, bunlardan biri İran müqabilində olanı İrana aid və rus kəndi müqabilində olan digər iki ada Rusiyaya aiddir. Araz çayının bu nöqtəsindən 8,5 verst müxtəlif yollar keçib, Zənganə kəndinə çatır ki, onun sağ kənarında yerləşir. Oradan isə Araz çayı 5 verst cərəyan etdikdən sonra çayın solunda yerləşmiş Muğanlı kəndinə çatır və bu nöqtədən 5,5 verst axdıqdan sonra Qulun gölü, Min və Ağa gölü Avasti adalarından sola doğru meyl edir və ondan 1,5 verst sonra Əmiravas və Neminobərdi Avas adaları sağda qalır. Bu iki ada elə bir baş yoldadır ki, Əmbas adlı keçid vasitəsilə Xoydan İrəvana gedir. Araz çayı buradan 3 verst axdıqdan sonra iki kiçik adadan keçir ki, Arazın sol sahilindədir. Həmçinin o çayın kənarında Xaraba-Körfəz kəndi çayı yaxınlığında bir keçid var. 3,5 verst aşağıdakı, təqribən

bir verst uzunluğu olan bir ada vardır və sağ kənara aiddir. 2,5 verst aşağıdakı Arpa çayının iki dəhnəsi yerləşir. Onun sağ tərəfində 0,5 verst fəsilədə Kiçikgöl və Yusi kəndi yerləşir. Arpa çayı dəhnəsindən sonra Yusi kəndindən cari olan Qarasu kimi məşhur olmuş Kiçik çayın dəhnəsinə qədər axır. Araz çayı 5 verst davam edir. Onun sağ tərəfində Qara Həsənli kəndi yerləşir. 3 verst aşağıda Xacələr kəndi yaxınlığında keçid vardır. Onun müqabilində bir ada vardır. Bu kənd kimi İrana aiddir və Arazın 3 verst və üç rüb aşağısında Qarasu adlanan digər kiçik çayı, İran tərəfindən axan dəhnəsinə cərəyan edir və Arazdan bir verst aşağı Rusun Dizə kəndinə yetişir ki, onun müqabilində bu çayın keçididir. Bunun müqabilində 10 ada vardır. Onlardan biri o kəndə aiddir. Araz çayı 8,5 verst axdıqdan sonra Arazın sağ sahilindən axan Kiçik Makuçay dəhnəsinə çatır və ona yaxın az bir məsafədə Ərəblər kəndi dəhnəsi yerləşir. Araz çayı bu 8,5 verst məsafəni keçdikdən sonra bu məhəllə çatır. Dağlardan, daşlıqlardan keçdikdən sonra iki tərəfdən onun məcrasını darısqallaşdırır. Belə ki, Şahtaxtı daşlıqları onun solunda qalır. Nəhayət, Araz çayı səhraya, Şahtaxtı kəndinə çatır. Araz öz məcrası ilə axıb, Kiçik Sarı çayını sağ tərəfində qoyur ki, o adanın dəhnəsinə yaxındır və Rusiyaya aiddir. İki digər ada İran dövlətinə aid olur. Oradan Kiçik Qaragöl çayı dəhnəsinə çatır ki, onun sağ tərəfindən axır, Araz oradan yenidən 3 verst dağlıq yerlərdən axıb, 4 adaya yaxınlaşır ki, onun üçü Rusiyaya, birisi İrana aiddir. Bu adalardan 1,5 verst aşağı Araz çayı adaları Sınıq Körpüyə çatır. Belə ki, Qarquluq kəndi yaxınlığındadır və onun sağ tərəfində yerləşir. Bu məkandan bir verst aşağıda üç ada vardır ki, hər üçü sağ kənara aiddir. Orada Araz öz məcrasını cənuba doğru dəyişir. 5,5 verst keçdikdən sonra bir verstdən artıq uzunluğunda olan ada yerləşir ki, İrana aiddir və bir verst aşağıda həmin məcra ilə digər bir adaya çatır ki, Rusiyaya aiddir. Oradan isə 1,5 verst daha cərəyan edir. Qiyac dəhnəsinə çatır ki, orada

onun sağ tərəfindən axır. Arazın suyu buradan yenə şimal ilə cənub Arazından axıb, 3 verst aşağıda İrana aid adadan keçir və orada Qiyqac keçidinə yaxın aşağı axıb, buradan yenə cənub və şərqə tərəf cərəyan edir. Kolalı adlanan kiçik çay dənəsinə çatır ki, onun 4,5 verstliyində yerləşir. Belə ki, onun sağ kənarında yerləşən iki adadan keçir. Bu nöqtədə Araz sərhədi geniş səhradan keçib, 1,5 verstliyində, sol sahilində yerləşmiş iki adaya çatır. Sonra məcrasını davam etdirən Araz çayı sağında yerləşən Kolalı kəndinə çatır. Oradan isə həmin adda olan kiçik çay axır. Araz çayı burada həmişə sərhəd xətti olub, şərq ilə cənub arasında axır, sonra sağında yerləşmiş Qara Dərə adlanan dərə yaxınlığından axır, sol sahilində yerləşən kiçik adadan keçir. Araz çayı 6,5 verst axımını davam etdirdikdən sonra Qızıl Qışlaq keçidinə çatır. Orada Rusiya tərəfində yerləşmiş Qadiri Təpəsi ətəyindən keçib, xeyli dolandıqdan sonra cənuba doğru axır. Arazdan 3 verst aşağıda, soldan iki kiçik çayın suyu ona birləşir. Onlardan birinin adı Şoradarə, digəri Naxçıvançaydır. Ondan 7,5 verst aşağıda Bolğan Luluy keçidinə çatır ki, onun yaxınlığında, sol kənarında bir ada vardır ki, Bolğan kəndinin 0,5 fərsəxliyində¹²⁵ yerləşir ki, Rusiyaya aiddir. Onun 1,5 verstliyində iki ada vardır. Sol sahilə aid olan bu adalardan 4 verst aşağıdakı digər bir ada vardır ki, İrana aiddir. Bunlar Şah Abbas dövründə Arazın üzərində olan və xaraba qalmış qədim körpüdən bir verst uzaqlıqda yerləşir. Bu nöqtədə Rusiya-İran sərhəd xətti olan Araz çayı öz məcrasına tabe olmaqdan çəkinir. Lakin Türkmənçay müqaviləsinin IV maddəsinə əsasən 3,5 verst yan diaqonal sahənin Abbasabad binaları xarici çevrəsindən hər tərəfə çəkilməlidir. Sərhəd xətti yarım diaqonaldır ki, həmin yarım diaqonalların qurtaracağından keçərək onları əhatə edir. Arazın sağ sahilində yerləşmiş II yarım diaqonalin qurtaracağında

---

¹²⁵ Bir fərsəx 6 kilometrə bərabərdir.

silindrvari əlamət qoyulmuşdur ki, iki zər¹²⁶ hündürlüyündə bina olub və ətrafına xəndək qazmışlar. Bu əlamətlərdən birincisi Abbas-Abaddan çəkilib Sərar və Həqabə körpüsü yaxınlığındakı ada yaxınlığında yerləşir və İrana aiddir. 350 zər uzaqda olan ikinci əlamət yenə dərə kənarında yerləşib və Abbas-Abaddan Makuya gedən yol bu iki əlamətin arasından keçir. Dördüncü əlamət qumluq bir ərazidə qoyulubdur. IV əlamətdən 574 zər' fasilədə Valamət yerləşir ki, təpə üzərində tikilibdir. Uzun bir dərənin kənarında yerləşir və bu əlamətdən 574 zər" fasiləsi vardır. Vəlamət bir təpədə yerləşib ki, Abbas-Abaddan Xoya gedən baş yoldadır.

Sərhəd xətti VII yarımdiaqonalın sonunda yerləşir. Keçmiş əlamətlərdən 788 zər' fasilədə çəkilibdir və arxa təpələrin hündürlüklərindən keçir. VIII əlamət keçmiş əlamətdən 1140 zər' uzaqda, təpə başında yerləşir və sərhəd boyu davam edir. Bu əlamətə daxil olmamışdan beş dərədən sonra oradan yer sərhəd xətti keçir ki, onun hündürlüyü get-gedə artır. Ondan sonra dərin Kəlaş Oğlu dərəsindən keçib IX əlamətə çatır. Bu əlamətin keçmiş əlamətdən 1514 zər' fasiləsi vardır. Bundan sonra, yəni IX əlamətdən sonra sərhəd xətti şərqi doğru uzanır, yüksək hündürlüklərdən keçir ki, Kəlaş Oğlu silsilə dağların ətəyində yerləşir və 2 verst 800 zər' məsafəni keçib X əlamətə çatır. Sonra 5 dərədən keçir ki, birincisinin adı Qəzalə Dərə və digər üçü Şahdərəsinə qədər və axırınıcı Qırmızı Dərədir. Daş qala üzərində tikilmiş bu X əlamətdən sonrakı Qırmızı Dərə kənarı müqabilində yerləşir. Sərhəd xəttinin son XI əlamətinə birləşmək üçün Hinqəbə dərəsindən keçib Araz çayı kənan yaxınlığında keçmiş əlamətdən 500 zər' fasilədə oraya birləşir. Bu XI əlamət Arazın sol sahilində, təpə üzərində qoyulmuşdur ki, ondan sonra I əlamətdən 7 verstdir.

---

¹²⁶ Zər' 104 santimetrə bərabərdir.

Sərhəd xətti X3 yarım diaqonalın Abbasabaddan 3,5 verst aşağıda yerləşmiş son sərhəd xəttidir.

İki dövlət arasında yenə Arazın məcrası 21 verstə qədər Yeddi Bölükdən aşağıya qədər sərhəd xəttidir, Yəni XI Mərar əlaməti yerləşir. Burada Araz çayı şərqə doğru cərəyan edib, Qusayqən dərəsindən keçib, darısqal dağ keçidinə tökülür. Ona görə ki, çayın sol sahilində böyük Bəhram daşları və yol kənarında böyük qayalar vardır. 7 fərsəx məsafədəki darısqal yol çətinliklə bu dağlardan keçib, Bəhram dağından çətin keçiləsi qayalardan axan Ağ-dərə çayına axır. Arazın həmin məcrası isə Busi və onun qarşısında olan Aşağıdağ qayalanından keçir və oradan 7 verst Araz çayı cənub və şərqə cərəyan edir. Onun sağ sahilindəki Qarsiliqan və onun sol sahilində yerləşən digər Arşındağa çatır. Bu iki dərənin müqabilində iki ada vardır ki, Rusiya dövlətinə aiddir. Oradan 1,5 verst keçdikdə Araz çayı Halmir kəndinə yaxın çatır. Orada Dərəşamdan gələn yola az qalmış çatıb, kiçik Qalmir kənd çayı Arazın sağ sahilindən axır və Xoy şose yoluna enib, Qalmir kənd ətrafından keçib Araza daxil olur. Oradan isə Araz şimal və şərqə doğru axır. 1,5 verst məsafədən sonra kiçik çayın dəhnəsinə çatır, axır. Astan məbədindən sonra Arazdan iki verst məsafədə və sağ sahilində yerləşən Astan məbədinə axır. Sonra Kilsədərə, Morusgören adlı iki kiçik çay sahilində Arazın məcrası şərqə dönür. Sol tərəfdə, 5 verst məsafədə Culka¹²⁷ və Ağlar Dərəsi ilə birləşib şimal və şərqə 4,5 verst məsafəyə axır. Orada qədim xaraba qalmış Culfa şəhərindən keçir və ona yaxın Həsənlu çayının sol sahilindən Araza daxil olur. Həmçinin Əlmənçay arasından 3 rüb' verst aşağıda xaraba Kersevis körpüsündən keçir. Bu nöqtədən sonra Araz səhradan keçib, cənub-şərqə doğru axır. 2,5 verstliyində sağ sahilində yerləşən 3 adaya çatır. Həmin fasilə ilə aşağıda bu

---

¹²⁷ Culfa

adalarından digər iki adaya çatır ki, yenə İrana aiddir. Onlardan birisinin böyüklüyü bir verstdir, digəri isə üçüncü adanın müqabilindədir ki, Rus dövlətinə aiddir və Şahqulu qalası ətəyində yerləşibdir ki, Tələci keçidi Arazın bu məkanmdan 4,5 verst fəsilədə həmin su məcrasına axıb, Rus tərəfində olan Mayhi kəndinə yetişir. Araz bu kəndə çatmamış sağ sahilində olan adadan keçir ki, dərə ilə sərhəddir. Belə ki, onun sol sahili Qızıl Xacə daşları ilə həmsərhəddir və Araz çayı axmaqla 3 böyük ada təşkil edir. Bu nöqtədən Araz çayı axmaqla keçmiş məcrasına dönüb bərar dərəsindən 13,5 verst axdıqdan sonra Rusa aid iki adadan keçir. Həmin adalardan birinin uzunluğu bir verst, digəri isə 1,5 verstdir. Araz çayı sonra Gilançay dəhnəsinə çatır. Onun sağ sahilində yerləşmiş Yuxarı Azay kəndi aşağısında və sağında yerləşən Mazara kəndi müqabilində yerləşir.

Araz Gilançay dəhnəsindən keçdikdən sonra keçmişdə qeyd etdiyimiz məcradan 5 verst cərəyan edib sağ sahilində yerləşən iki verst uzunluğunda adanın yanından keçir. Bu ada rus dövlətinə aiddir. Digər kiçik adanın yaxınlığından keçib, Əhmədabad keçidinə və Rusiya tərəfindən axan kiçik Vulkançay çayının dəhnəsinə axıb çatır. Bu minval ilə Araz çayı 7 verst məsafəni axıb, Dəstə adlı rus kəndi yaxınlığından keçir və Araz çayı Rusiyaya aid 4 adadan keçdikdən sonra Dəstəçayı dəhnəsinə çatır. Sonra bu nöqtədən şərqə doğru axıb, 3 verst məsafədə kiçik Dirəvərs çayına çatır ki, Rusiya tərəfdən axır və bu məsafədə 3 adadan keçir. Onlardan ikisi sağ, birisi sol sahilindədir. Araz çayı bu nöqtədən keçib cənub və şərqə doğru axır, Ordubad çayı dəhnəsi yaxınlığındakı keçidə çatır. 2,5 verst axdıqdan sonra Rusiyaya aid iki böyük adadan və İrana aid üçüncü adadan keçir. Bu nöqtə də Araz yenə məcrasını şərqə doğru dəyişir və hər iki sahildə iri daşlar olduğu üçün darısqal dağ keçidinə düşür. Bu daşlar 1,5 verst Ordubad çayı dəhnəsindən aşağı Arazın sağ sahilində yerləşmiş

Sari kəndindən başlayır. Ləkəs adlı hündürlüklə birləşib, kiçik Qaravulçay çayı dəhnəsinə çatır ki, iri kəndindən axır. Həmin kənd İran tərəfində yerləşir. Bu məsafədə Araz çayı İrana aid 5, Rusiyaya aid 3 adadan keçir. Bu adalann aşağısında, rus tərəfdən 5 verst asağı Sarıtəpə yaxınlığında bir keçid vardır. Məlik İbrahim qayaları və İran tərəfdən Qaradağ dağları vasitəsi ilə Araz çayı çox darısqal dağ keçidinə düşür. Belə ki, Arazın məcrası şərqlə dönür və 7 verstlikdə Rusiyaya aid olan Astarudun uzun dərəsindən keçib, həmin məşhur qayaya çatır ki, Rusiyaya aiddir. 3 verst uzunluğunda Rusiya tərəfində və Qaradağ qarşısında birləşir. Bu qayadan bir verst aşağıda Araz Dəryəşin dəhnəsindən keçir ki, Kolyə kəndi orada yerləşir və bir verst sahildən uzaqda, sol tərəfindədir. Sonra 3 verst aşağıda Arazın məcrası Dəstəkürd çayı dəhnəsinə çatır ki, Qaradağdan gəlir və 7,5 verst məsafədə Arazın məcrası onun sağ sahilində yerləşən Kətül dağı uçurum dağları ilə birləşir və onun sol sahilində yerləşən Sarata dağlarıdır ki, bu dağlar arasında Muryaqiyas kilsəsi yerləşibdir. Bu uçurumlar Araz çayının məcrasını Fəraqıvan dərəsinə qədər döndərir ki, çay 3 verst məsafədən sonra 3-4 verst uzunluğu olan İrana aid bir adaya çatır və bu məsafənin yarısında Mardu keçidi yerləşir ki, Mardu dərəsi adı ilə adlanır və sahildə yerləşir.

Həmin dərə silsilə dağlardan əmələ gəlir ki, əhalinin oradan keçməsi üçün Mirnəfər Cavan dağından keçid çəkilib ki, bu adanın yaxınlığında, verstin dördüdə üç hissəsi fasiləsində yerləşir. Bu məkandan 2 verst aşağıda Araz Duzal kiçik çayı dəhnəsinə çatır ki, onun sol sahilində Hacı Kələş qayaları və sağ sahilində Duzal kəndi bağları yerləşir və bu məsafənin yarısında yarım verst uzunluğunda bir ada vardır ki, Rusiyaya aiddir. Sərhəd xətti bu nöqtədən, yəni Arazın suyu iki verst məsafəni keçdikdən sonra Arazın sağ sahilində yerləşən Kərdəs qalası ətəyinə çatır. Bu məsafədə Rusiyaya aid iki ada yerləşir və sol sahilində Bülovdağı qayasıdır.

iki verst aşağıda Araz çayı Mehriçay dəhnəsinə çatır ki, onun sol sahilindən axır. Oradan Araz çayı sahilindən 3 verst fasilədə Mehri yerləşir ki, Uradağı dağları onun yaxınlığında Araz çayı məcrasına tabe olur ki, bu məcra Mehriçay dəhnəsindən şimal və şərq arasındadır. 9 verst yol getdikdən sonra orada Rusiyaya aid 7 adaya çatır və 4 digər ada İrana aiddir. Oradan Arazın məcrası qıvrılıb 5 verst və verstin dördüdə biri qədər məsafədə cənub və şərqə doğru axıb yarım verst məsafədə Rusiyaya aid adaya birləşir. Araz çayı oradan şərqə doğru 13 verst axdıqdan sonra Rusiya tərəfindən axan kiçik Gəmiçay dəhnəsinə cərəyan edir və orada sağ sahilə aid digər 4 adadan keçir və sol sahilində yerləşən digər ada yaxınlığında Mizan və Rulalı kəndləri yerləşir. Həmin adda olan dağların ətəyində, sərhədin bu nöqtəsində Araz çayı sahilinin bir verstliyində yerləşibdir və Əlivərəq və Nüqədi kəndləri həmin məkandan Astasu dağları ətəyində, Arazın sol sahilindən 2 verst fasilədə yerləşmişlər. Arazdan 2,5 verst aşağıda Əsişin adlı kiçik bir çay dəhnəsinə çatır ki, Muşar kəndi aşağısındadır və Araz çayına tökülür.....

Yazıldı 18 yanvar 1829-cu ildə Araz kənarında Beyramluda Bərabərdir 28 rəcəb əl-mürəcəb 1244-cü il. Kolonol Ramqamov¹²⁸

Mənbə:

1. Kərim K. Şükürov, *Türkmənçay 1828. Tarixi xronika, Bakı, "Çaşıoğlu" mətbəəsi, 2006, 188 s.*
2. Əsnadi öz rəvabete ba məntəqe-ye Qafqaz. Tehran, 1994, s. 355-370.
3. *Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Çıraq, 2007, 400 s.*
4. *Türkmənçay – 180. Bakı: ATQ, 2008, 82 s.*

---

¹²⁸ Fars dilindən tərcümə edən prof. S.M.Onullahi.

İRƏVAN VƏ NAXÇIVANDA MEYDANA ÇIXAN ERMƏNİ-MÜSƏLMAN QARŞIDURMASININ TƏBRİZDƏKİ ƏKS SƏDASI¹²⁹

Osmanlı dövlətinin Xarici İşlər dairəsinə

*2 iyun 1903-cü il tarixində Təbrizdəki ticarət
nümayəndəliyindən daxil olmuş rəsmi məktubun surətidir*

İrəvan və Naxçıvanda müsəlman və ermənilər arasında baş vermiş iğtişaş və ixtilaf nəticəsində müsəlman əhalisinin təcavüzə məruz qalması və hətta onlardan bəzilərinin qətlə yetirilməsi xəbəri Təbrizdə yayılar-yayılmaz ermənilər əleyhinə nümayişlərə başlayan əhalidən bəzi adamlar bir neçə nəfəri vurduqları və yaraladıqları üçün dünən axşam çarşı və bazarlarda qarışıqlıq yaranmasın deyə dükənlər və karvansaralar bağlanmış, ermənilər isə öz sığınacaqlarına və evlərinə çəkilməşlər.

Yerli hökumət tərəfindən görülən tədbirlər hesabına nəticəsi çox dəhşətli ola biləcək hadisənin qarşısı indilik alınsa da, ümumi əhval-ruhiyyənin gərgin olması və bir müddətdir ki, Qafqazda müsəlman və ermənilər arasında davam edən qırğınların buraya belə təsir etməsi ilə əlaqədar olaraq ermənilərə qarşı çox şiddətli təcavüzlərin çox böyük ehtimallara başlaya biləcəyi ərz edilir.

7 iyul 1905-ci il

Mənbə:

1. Osmanlı arxiv belgelerinde Nahçıvan. İstanbul, 2011, 568 s.

---

¹²⁹ Sənəd E.Kəlbizadə tərəfindən Osmanlı dilindən Azərbaycan türkcəsinə çevrilmişdir.

BATUM MÜQAVİLƏSİNDƏN SONRA ERMƏNİLƏRİN GÜRCÜ VƏ ALMANLARLA BİRLİKDƏ QARABAĞ VƏ NAXÇIVANDA TÖRƏTDİKLƏRİ QƏTLİAM¹³⁰

Osmanlı hərbi birləşmələrinin Qarabağa göndərilməməsi əmrinə cavab olaraq 9-cu Kolordu Komandanlığından Qarabağ məntəqəsində Osmanlı əskərlərinin olmadığı, Batum müqaviləsindən sonra ermənilərin gürcü və almanlarla birlikdə Qarabağ, Naxçıvan və Borçalıda, xüsusən ermənilərin özlərinin isə Rəvan və Qarabağ ətrafında talan və yanğınlar törətləmələri, əhalinin qətl etmələri və köçməyə məcbur etmələri, bu cür qətləmə Qarabağda Azərbaycan ordusunun mane olduğunu cavabının alındığını Xariciyyə Nəzarətinə bildirən təzkirə

21 oktyabr 1918-ci il

**Mübarək Osmanlı Ordusunun
Baş Komandanlığı Vəkaləti
Şöbə 2
Nömrə: 9351**

Ali Xariciyyə Nəzarətinə

Hörmətli əfəndi həzrətləri!

Qarabağa Osmanlı ordu hissələrinin göndərilməməsi haqqında Doqquzuncu Ordu komandanına yazılan teleqrafa adı çəkilən komandanlıqdan aşağıdakı məzmununda cavab daxil olmuşdur:

1 – Qarabağ məntəqəsi daxilində Doqquzuncu Ordunun əsgəri yoxdur. Batum razılaşmasından bu günə qədər ermənilər İrəvan, Qarabağ və Naxçıvan məntəqələri daxilində gürcülərlə onları dəstəkləyən almanlar isə Borçalı və Qazax məntəqələri daxilində

---

¹³⁰ Sənədi Osmanlı dilindən Azərbaycancan dilinə Elnur Kəlbizadə tərcümə etmişdir.

yaşayan müsəlman əhaliyə qarşı hər cür cəza və cəfa tədbirləri həyata keçirdilər. Xüsusən ermənilər İrəvan və Qarabağ ətrafındakı kamil müsəlmanları qətlə, yanğınlara, talanlara məruz qoyaraq, köçüb getməyə məcbur edərək demək olar ki, hamısını məhv etdilər. Bu günə qədər qarş məntəqəsinə minlərlə ev müsəlman möhtac, səfil bir halda köçməyə, fərar etməyə və pənah gətirməyə məcbur olmuşdur. Köçə və qaça bilməyənlər isə oralarda məhv olmuşdur. Ermənilərin hər çür pislik və dağıdıcılıq siyasətində öncüllərindən olan Andranik adlı sərkərdə indiyə qədər yüz minlərlə insanın qanını axıtmışdır. Evlər və ocaqlar məhv edilmiş və hələ də Qarabağ ətrafında bu hadisələr davam etməkdədir. Qarabağa Azərbaycan İslam Ordusundan köndərilmiş olan qüvvələr bu dağıdıcılıq siyasətinin qarşısını almağa çalışmaqdadır....

21 oktyabr 1918-ci il

Sədrəzəm və Hərbi Baş
Komandanlıq rəisi **Əhməd İzzət**

Mənbə:

1. *Osmanlı belgelerinde Karabağ. İstanbul:Mavi Ofset, 2009, 660 s.*

NAXÇIVANDA ERMƏNİLƏR TƏRƏFİNDƏN MÜXTƏLİF ZÜMLƏRƏ MƏRUZ QALAN XALQIN VƏZİYYƏTİNİN HƏR ÖTƏN GÜN DAHA DA PİSLƏŞDİYİ HAQQINDA

Nömrə: 184

Bəyazid

29.06.1919-cu il

Xüsusilə vacib və təcili

15-ci Kolordu komandanlığına

1. Naxçıvan Müsəlman komitələrindən 29 iyun 1919-cu ildə daxil olmuş məktubun bir surəti eyni ilə təqdim edilmişdir.

2. Sərhəddə yerləşən ən böyük Osmanlı komandanının diqqətinə “ Hörmətli əfəndi, Naxçıvan diyarının halı gün-gündən pisləşir. İngilislərin xain siyasətinin nəticəsi olaraq ermənilər bu gün Naxçıvanda hökumət təsis etmək istəyirlər və bunun üçün ardıcıl hazırlıqlar görürlər. Evlərdə axtarışlar aparılır, dükanlar yağmalanır, silahlar alınır. Son günlərdə ermənilərin təhdidləri xüsusilə şiddətlənmişdir. Müsəlmanların kökünün tamamilə kəsiləcəyi və yer üzündə bircə müsəlmanın da sağ qoyulmayacağı açıq-aşkar deyilir. Əgər türk qardaşlarımızdan, türk ordusundan bizlərə kömək gəlməsə mütləqdir ki, biz məhv ediləcəyik. Sizə də məlum olduğu kimi bizim qüvvəmiz yoxdur. Yalnız başıpozuq bir neçə dəstələrimiz mövcuddur. Xülasə nıcatımız sizin əlinizdədir. Ermənilər xeyli miqdarda güclənib və bir neçə gün ərzində onlar hücum edəcəklər. Günübəgün, saatbasaat tufəngli, mexaniki tufəngli fərdlərinin sayı artmaqdadır. Sizdən bizə, Allahdan isə sizə yardım olsun, əfəndim. Bu məktubda verilən xəbərlər digər mənbələrlə də

öz təsdiqini tapmaqdadır. Qatillərin qarşısının alınması üçün əməliyyata başlanıldığı deyilir.

4. Məktubun milli bir mənbədən yazılmış olmasından dolayı məlumatlar müəyyən qədər həyəcan vericidir.

5. Bu teleqraf 15-ci kolordunun 11-ci firqə komandanlığına təqdim edilmişdir.

Mövqə komandanı
Əli

Mənbə:

1. *Osmanlı arşiv belgelerinde Nahçıvan. İstanbul, 2011, 568 s.*

NAXÇIVAN ƏHALİSİNİN NÜMAYƏNDƏSİ NAĞI CABBARZADƏ TƏRƏFİNDƏN ERMƏNİLƏRƏ QARŞI OSMANLI QÜVVƏLƏRİNDƏN YARDIM İSTƏNİLMƏSİ HAQQINDA¹³¹

15-ci Kolordu

Bəyazid 30.06.1919-cu il

1. Naxçıvanda Mirzə Cəlil adlı şəxs tərəfindən Cabbarzadə Nağı Əfəndi ilə göndərilən 26.06.1919-cu il tarixində yazılmış olan məktubun mühüm hissələrinin xülasəsi olduğu kimi diqqətinizə çatdırılır.

2. Bütün Qafqazdakı erməni qüvvələrinin sayı təqribən 10-15 min nəfərdir.

3. Hindistanda, Əfqanıstanda, Bəlucistanda inqilabi hərəkatlar tamamilə başlamışdır.

4. İngilislərin tamamilə Batuma getdikləri deyilir. Fəqət nə üçün və nə məqsədlə getdikləri məchuldur.

5. Müsəlmanlara qarşı törədilən qətliam və zülümlərin qarşısını Osmanlı qüvvələrinin gücü ilə almaq mümkündür. Türk hökumətindən müavinət (yardım) rica edirik.

6. Osmanlının böyük komandanına bu xahişimizi çatdırın.

7. Burada təşkilatlanma davam edir. Müdafiə qüvvələrinə çox ehtiyacımız vardır.

---

¹³¹ Sənəd Osmanlı dilindən Azərbaycan dilinə E.Kəlbizadə tərəfindən çevrilmişdir.

8. Son iki gün ərzində Dərələz¹³² nahiyəsinə külli miqdarda erməni əsgərləri gəlib. Bu əsgərlərin Şərur¹³³ üzərinə hücumu keçəcəklərinə dair xəbər almışıq. Qəti olaraq müharibəyə qərar vermişik. Fəqət silah-sursatımız yoxdur. Əlimizdə mövcud olan silah-sursatla ancaq bir neçə gün müharibə edə bilərik.

18-ci firqə və mövqə komandanı
Əli

Mənbə:

1. *Osmanlı arşiv belgələrində Nahçıvan. İstanbul, 2011, 568 s.*

---

¹³² Dərələyəz nahiyəsi nəzərdə tutulur.

¹³³ Şərur ərazisi nəzərdə tutulur.

NAXÇIVANLILARIN ÖZ TORPAQLARININ QURULAN AZƏRBAYCAN CUMHURİYYƏTİNƏ BİRLƏŞDİYİNİ ELAN ETMƏLƏRİ HAQQINDA

Ümumi Hərbi Dairəyə

Şöbə: 2

Nömrə: 4186

Xariciyyə nəzarətinin diqqətinə

Hörmətli əfəndi həzrətləri

Qafqazda Naxçıvan ətrafında müsəlmanların erməni zülmündən bezərək özlərinin müdafiəyə başladıkları və bir erməni taboru ilə etdikləri müharibədə qalib gələrək Naxçıvan və Şərur ərazisini ermənilərdən azad etdikləri və buraların Azərbaycan Cumhuriyyətinə birləşdirildiyini elan edərək adıçəkilən cumhuriyyətin bayrağını dalğalandırdıkları kəşfiyyət məlumatları əsasında 15-ci kolordudan 12 oktyabr 1919-cu il tarixli şifrə ilə bildirilmişdir.

Hərbiyyə naziri¹³⁴

Mənbə:

1. *Osmanlı arxiv belgelerinde Nahçıvan. İstanbul, 2011, 568 s.*

---

¹³⁴ Camal Paşa Mersinlinin imzası ilə

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI NAZİRLƏR
ŞURASININ CƏNAB SƏDRİNƏ**

6-10 noyabr 1919-cu il

№10, Paris, VI məktub

... Polkovnik Haskel də bir neçə günlüyə bura gəlib. Mən dünən ondan məktub aldım. O, məktubda nəzakətli bir təzdə görüşmək istədiyini bildirdi. Bu gün cənab Məhərrəmovla birlikdə onun yanında olduq. O, ilk növbədə polkovnik Reyin Tiflisdən salamını və Kanada Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin bizə verdiyi 200 yeşik xəstəxana materiallarınının (Bu barədə Sizə daha əvvəl məlumat çadırmışdım.) Amerika gəmisində Batuma göndərilməsi ilə əlaqədar sifarişini mənə yetirdi. Sonra cənab Haskel ölkəmizdə müşahidə etdiyi qayda-qanun barəsində tərifli sözlər dedi. O, özünün Bakıda ehtiramla qəbul olunmasından çox razıdır. Bizim sadə camaat xoşuna gəlib, “xalqınız sülhsevər xalqdır və qətiyyənlər ermənilərin düşməni deyil”, “əgər siyasət adamları olmasaydı, ermənilər də sakit yaşayardılar” – deyir. Naxçıvan və Şərur dairələrində indi çox sakitlikdir. Amerikalı qubernatorun idarə etdiyi neytral zona yaradılmışdır.

Mən Naxçıvan və Şərur dairələrində Ermənistanla bizim əhali arasında qarşılıqlı münasibətlərin nizama salınmasında onun necə mühüm rol oynadığı barəsində hökumətimizin artıq Nümayəndə Heyətinə xəbər verdiyini polkovnikə dedim və eyni zamanda öz adımdan da ona minnətdarlığımızı bildirdim. Sonra xatırlatdım ki, hökumətimizdən bizə çox xoş olan bir xəbər almışam. Bu da Naxçıvanda və Şərurda baş verən hadisələrdə guya müsəlmanların günahkar olması barəsində ermənilərin burada yaydıqları yanlış məlumatlarla bağlıdır. Ermənilər guya bu barədə polkovnik Haskelin Ermənistan Parlamentindəki çıxışında məlumat

verdiyini iddia edirlər. Əslində isə hökumətimizin də bildirdiyinə görə həmin yalan xəbəri polkovnik özü təkzib edib. Polkovnik Haskel dediklərimlə razılaşıdı.

Bizim suallarımıza cavab verərkən polkovnik əmin olduğunu qeyd etdi ki, Zaqafqaziya xalqları, hətta bütün Qafqaz xalqları birlikdə yaşaya bilərlər. Çünki onlar hər şeydən əvvəl iqtisadi cəhətdən bir-birləri ilə möhkəm bağlıdılar. Lakin başlanğıc mərhələdə hər hansı qüdrətli dövlətin onlara himayədarlıq etməsi zəruridir. Həmin dövlət ilk növbədə bütün regionda maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yardım göstərməlidir. Bir neçə ildən sonra hər bir xalq mandat sahibi olan dövlətin himayədarlığından tədricən qurtararaq öz müstəqil həyatını təmin edə bilər. “Qəyyumluqdan birinci növbədə sizin Azərbaycan qurtarmalıdır!” – deyərək polkovnik Haskel xəritədə Azərbaycanı göstərərək bildirdi. Görünür, ölkəmiz onda çox yaxşı təssürat yaradıb. Əlbəttə, bütün bunları görmək bizim üçün çox xoş idi.

Mənbə:

1. *Topçubaşov Ə. Paris məktubları. Bakı: Azərnəşr, 1998, 120 s.*

ARAZ TÜRK RESPUBLİKASININ QURTULUŞ BƏYƏNNAMƏSİ

18 Təşrini-sani (noyabr) 1334-cü ildə Rəvan vilayətində Araz vadisində olan bir milyona qədər əhali Osmanlı ordusu getdikdən sonra, özlərinin təhlükə altında qalmaması naminə, çarə tapmaq üçün Rəvan mühacirləri, Naxçıvan, Şərur, Eçmiədzin, Sürməli bölgələrinin nümayəndələri yuxarıda qeyd etdiyimiz tarixdə Qəmərli qəsəbəsində bir yığıncaq keçirdilər və bir sıra təklif və müzakirələrdən sonra bir təşkilat yaratmağı qərara aldılar. Biz, Araz kənarında yaşayn bir milyona qədər müsəlman camaatı hüququmuzu müdafiə və mühafizə üçün Araz-Türk hökuməti adında təşkilat yaratdıq. Onun mərkəzi İqdır qəsəbəsi müəyyən edilmişdir. Və sair yerlərdə şöbələr açacaq, millətimizin hüququnu müdafiə və mühafizə edəcək, heç bir dövlətin hüququna toxunmayacağıq. Ancaq başqaları bizə hücum edərlərsə, ümumi səfərləbərlik elan ediləcək. Silaha sarılıb, malımızı, canımızı, bir damla qanımıza qədər hüququmuzu qorumaq səlahiyyəti yuxarıda qeyd edilən hökumətə veriləcək.

Bacarıqlı, ağıllı şəxslərdən bir hökumət təşkil etdilər ki, millətin, camaatın hüququnu müdafiə və mühafizə etsin. Bunun üçün məclis lazım bildi ki, hərbi, mülki, ədliyyə, maliyyə, xarici və digər işlər üzrə məmurlar təyin etsinlər.

Hökumət rəisi: Əmir bəy Zamanbəyzadə, Hərbi nazir: Cahangiroğlu İbrahim bəy, Maliyyə naziri Qənbərəli bəy Bənəniyarlı, İnzibati nazir: Bağır bəy Rzazadə, Ədliyyə naziri: Məhəmməd Bəyzadə, Xarici İşlər naziri: Həsənağa Səfizadə, Şeyxülislam: Mirzə Hüseyn Mirzə Həsənzadə və Lütfi Xoca Ekid Əfəndi, Fəxri üzv və əsirət rəisi: General Əli Əşrəf bəy

Mənbə

1. ATASE A 4. 8314, kls.251, d. 1-4, f. 43, 43-1

**ARAZ-TÜRK HÖKUMƏTİNİN ELAN EDİLMƏSİNDƏN
İKİ GÜN ƏVVƏL 16 NOYABR 1918-Cİ İLDƏ HÖKUMƏTİN
QURULUŞUNU HAZIRLAYAN HEYƏT TƏRƏFİNDƏN IX
ORDU KOMANDANLIĞINA BİR TELEQRAFDAN**

Türkiyə Cumhuriyyətinin Hərbi Komandanlığının Hərbi Tarix və Strateji Etüd Başkanlığının Arxivində saxlanılan sənəd 1918-ci ilin noyabr ayında Osmanlı qoşunlarının Mudros razılaşmasının şərtlərinə görə Naxçıvanı tərk etməsi ilə əlaqədar yerli əhalinin təəssüfünü əks etdirir. Sənəd həm də o dövrdə bölgə əhalisinin vəziyyətini, ermənilərin bölgənin türk-müsəlman əhalisinə qarşı törətdiyi vəhşiliklərin mahiyyətini göstərən faktlarla zəngindir. Teleqraftan o da aydın olur ki, bəhs olunan dövrdə Araz Türk hökumətinin qurulması üçün Osmanlı dövlətinə müraziət edilmiş, yerli əhalinin ciddi səyləri hesabına Cənubi Qafqazda yeni türk cumhuriyyətinin qurulması mümkün olmuşdur. Sənədi Naxçıvan, Şərur, Zəngibasar, Vedibasar və Gərnibasar mahallarını təmsil edən nümayəndələr imzalamışdır.

Əsrlərdən bəri türk arzusu ilə yaşayan Qafqazın yüz minlərlə müsəlman əhalisinin dini və qanıbir qardaşlarına qovuşduğu bu məsud günləri tərif etməkdə acızık. Bununla bərabər, siyasətlə bağlı müvəqqəti ayrılığımızı eşitdiyimiz gündən kədərliyik. Ancaq Allahın taleyimizə bəxş etdiyi bu qüdrətə inanırıq, lakin qısa bir vaxtdan sonra məqsədimizə çatacağımıza, bu yolda hər şeyi nəzərə alaraq yenə qovuşacağımıza ümid edirik, təsəlli tapırıq. Nəyin bahasına olursa-olsun biz buna nail olacağımıza and içmişik. Yeganə ümid və pənahımız olan Osmanlı dövlətinin bizi unutmayacağını bilirik.

Türk ordusu burdan çıxmağa məcbur edilib, türk müsəlman torpağında qalan biz, Qafqaz müsəlmanları, günü-gündən kin-küdurəti artan, daim bizim qanımızı içməyə hazır olan, buna fürsət

axtaran qanıçən, canavar, hər cür alçaqlıqdan, fəlakətdən zövq alan erməni əsgərlərinin, erməni əhalisinin hücumuna məruz qalmağımızdan, çoxlarımızın qanı hədəz gedəcəyindən, oğul uşağımızın süngülər altında məhv olacağından qorxuruq.

Bizlər bu vəziyyət qarşısında köməksiz, rəhbərsiz, ləvazimatsız necə hərəkət edəcəyimizi, necə müqavimət göstərəcəyimizi bilmirik. Allah islam millətinin və xüsusilə türklüyün banisi və hamisi olan padişahımızı, millətimizi hər zaman saxlasın.

Namus və həyatımızın müdafiəsi üçün İğdır Araz əhalisi adından bunları verməyinizi xahiş edirik.

1. Araz-Türk hökumətinin milisləri (kөнüllü) üçün iki top, kifayət qədər pulemyot, bunlar üçün döyüş sursatı və ləvazimat daşımaq üçün heyvan. Osmanlı hökumətini nəzərə alaraq mühafizəsini təmin edəcəyimiz zabıt, əsgər, 2 həkim və müəyyən qədər dava-dərman, tibbi ləvazimat.

2. Yeni geyim alan Osmanlı hərbi hissələrinin köhnə geyimlərinin milislərə verilməsi.

3. Eçmiədzin, İğdır, Naxçıvan məntəqələrindəki ərzağın indidən verilməsini xahiş edirik.

16 noyabr 334

Naxçıvan Şərur Zəngibasar Vedibasar Gərnibasar

Müvəqqəti Araz hökuməti
Qəmərli

Mənbə:

1. *Türkiyə Cumhuriyyəti Genel Kurumay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE) A 4. 8314, kls. 251, d.1-4, f. 33.*

QARS MÜQAVİLƏSİ

1921-ci ildə imzalananan bu müqavilə ilə Türkiyə və Cənubi Qafqaz respublikaları arasında digər məsələlər, xüsusən də ərazi-sərhəd problemi həll olundu. Bu müqavilənin əsas müddəaları Moskva müqaviləsinin müvafiq maddələri ilə üst-üstə düşürdü. Qars müqaviləsi Moskva müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilmiş müddəaların təsdiq edilməsidir. Müqaviləyə görə Türkiyənin şimal-şərq sərhədləri dəyişilməz qaldı. Türkiyə ərazi verilməsi baxımından heç bir güzəştə getmədi. Naxçıvanla bağlı məsələ öz ədalətli həllini tapdı. Türkiyə ona zorla qəbul etdirilən Sevr müqaviləsinə qarşı Rusiyanın və Cənubi Qafqaz respublikalarının dəstəyini aldı, Ermənistanla münasibətlərini tənzimlədi.

Qars müqaviləsində öz ədalətli həllini tapan bir sıra məsələlər əvvəlki müqavilələrdə-Gümrü (Aleksandropol) və Moskva müqavilələrində də ya müzakirə olunmuş, ya da imzalanmışdı. “Böyük Ermənistan” yaratmaq üçün bir sıra torpaqlara iddialı olan ermənilər, bu torpaqları əldə etmək üçün siyasi və hərbi vasitələrdən istifadə edirdi. Bu yolda onlara iri kapitalist dövlətləri kömək edirdi. Konkret olaraq Azərbaycanın bir sıra ərazilərini, xüsusilə Naxçıvan ərazisini ABŞ, İngiltərə və Rusiya çox ciddi-cəhdlə Ermənistanla vermək istəyirdi. Ermənilər “böyük Ermənistan” uğrunda Türkiyə və Azərbaycanla müharibə aparırdı. Türk ordusu 24 sentyabr 1920-ci ildə ermənilərin hücumlarının qarşısını almaq üçün onlarla müharibə aparmalı oldu və həmin il noyabr ayının 18-də daşnakları məğlub etdi. Dekabrın 2-də Ermənistanla Türkiyə arasında Gümrü müqaviləsi bağlandı. Daşnaklar xəyallarında qurduqları “böyük Ermənistan”ın ərazisinin İrəvan və Göyçə gölü ilə məhdudlaşdığını etiraf etdilər. Gümrü müqaviləsinin 2-ci maddəsində tərəflər Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı aşağıdakı razılığa gəlmişdilər: Ermənistan Kükü dağı,

Həməsür dağı, Qurdqulaq kəndi, Sayat dağı, Arpaçay evləri, Qəmərli dağı, Saray bulaq dağları, Ararat stansiyası, Araz çayı yaxınlığındakı Aşağı Qarasuyun töküldüyü yerdən keçən zolağın cənubundakı (Naxçıvan, Şahtaxtı, Şərur) əraziyə daha sonra referendumla təyin olunacaq idarə formasına və bu idarənin əhatə edəcəyi torpaqlara qarışmayacaq, indiki ərazidə hələlik Türkiyənin himayəsində yerli idarə yaradılacaqdır.

Müqavilənin 12-ci maddəsinə əsasən isə Türkiyə hökuməti Şərur, Naxçıvan, Şahtaxtı və Culfa yolu ilə tranzit işlərinin sərbəstliyinin təminatını öz üzərinə götürmüşdü. Gümrü müqaviləsinə görə Dəvəli və Arazdəyəndən başqa bu günkü Naxçıvanın sərhədləri demək olar ki, müəyyənləşdirilmişdi. Lakin nədənsə tarixən türk bölgələri olan Uluxanlı, Qəmərli və ən başlıcası isə, 1920-ci ilə qədər Naxçıvanı erməni hücumlarından qoruyan Böyük Vedi və ətrafındakı bir çox kəndlər ermənilərə verilmişdi. Bunun nəticəsində Naxçıvanın şimal-qərb sərhədi Dəvəli olmuşdu.

Ermənistan-Türkiyə müharibəsində daşnakların məğlubiyyəti nəticəsində Türkiyənin regionda hərbi və siyasi nüfuzunun artması, Sovet Rusiyasını Ermənistanı tezliklə sovetləşdirməyə məcbur etdi. Ermənistanın daşnak rəhbərliyi Naxçıvanı Azərbaycandan qoparmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdi. 1918-1920-ci illərdə ermənilər silahlı qüvvələrdən istifadə edərək Naxçıvanda qurğınlar törətsələr də əhalini ram edə bilmədilər. 1920-ci il oktyabrın 28-də Sovet Rusiyası ilə daşnak Ermənistanı arasında bağlanmış müqavilə ilə Azərbaycanın rəyi nəzərə alınmadan Zəngəzur və Naxçıvan Ermənistanına güzəşt edildi. 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda bolşevik hakimiyyəti yaradıldı. Bu münasibətlə Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsi 1 dekabr 1920-ci ildə bəyanatla çıxış etdi. Bəyanat Rusiyanın diktəsi ilə yazılmışdı və “iki sovet respublikası arasında ərazi mübahisələrinin”

Azərbaycanın milli mənafeyinə zidd şəkildə həll edilməsinə yönəlmişdi. Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsinin bəyanatı Naxçıvan və Zəngəzur müsəlman əhalisinin güclü narazılığına səbəb oldu. Ermənilərin alçaq niyyətlərinə təcrübədə bələd olan Naxçıvan əhalisi bu diyarın Azərbaycandan qoparılmasına qarşı etirazı qalxdı. Bu bəyanat Türkiyə nümayəndələrinin də etirazı ilə qarşılandı.

Vəziyyətin kəskinləşdiyini görən Azərbaycan rəhbərliyi B.Şahtaxtinskini Naxçıvana göndərdi. Naxçıvana gələn B.Şahtaxtinski burada yerləşən türk nümayəndələri ilə münasibətləri normallaşdıraraq onlarla birgə Naxçıvanın Ermənistan tərəfindən nəzarətə götürülməsinin qarşısını almaq üçün fəaliyyətə başladı. B.Şahtaxtinskinin keçirdiyi mitinqlərdə əhalinin böyük əksəriyyəti Naxçıvanın Azərbaycan SSR-in himayəsində müstəqil sovet respublikası kimi təşkil edilməsi arzusunda olduqlarını bildirmişdi. Ermənistan Respublikası Naxçıvan əhalisinin iradəsi qarşısında dura bilməyib diplomatik fənd işlətdi və Naxçıvanı 1920-ci il 28 dekabr bəyanatı ilə müstəqil sovet respublikası kimi tanıdığını bildirdi. Daşnakların ona qarşı ərazi iddialarından imtina edildiyi göstərildi. Rusiya tərəfi də müəyyən siyasi səbəblərdən, Naxçıvanın müsəlman əhalisinin iradəsi ilə hesablaşaraq Türkiyə tərəfinin təkliflərini, Azərbaycan bolşevik rəhbərlərinin bir sıra üzvlərinin mövqeyini nəzərə alaraq Naxçıvanın öz müqəddəratını həll etmək hüququnu tanımaq məcburiyyətində qaldı. Naxçıvan ərazisini Azərbaycandan ayıran Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi Naxçıvanın muxtariyyət məsələsini zəruriləşdirdi. Ermənistan SSR hökuməti Naxçıvanı ilhaq etmək üçün yeni cəhdlər göstərdi. Lakin 1921-ci ilin yanvarında keçirilmiş rəy sorğusunda Naxçıvan əhalisinin 90 faizdən çoxu mahalın muxtariyyət statusunda Azərbaycan SSR-in tərkibində qalmasına səs verdi.

Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalmasına çalışan Behbud ağa Şahxatınskinin fəaliyyətini xüsusi qeyd etməliyik. Onun Rusiya XKS-nin sədri V.İ.Leninə göndərdiyi 1 mart 1921-ci il tarixli teleqram-məktubunda Naxçıvan, Zəngəzur, Dağlıq Qarabağ, Zaqatala, Borçalı, Qarayazı düzü, Dağıstan, Şimali Qafqaz müsəlman xalqlarının milli tərkibi, sayı haqqında məlumat verilir. O, bu məktubda Naxçıvan, Zəngəzur və Dağlıq Qarabağ ərazilərinin gələcəyindən duyulan rahatsızlığı çatdırmış, bu mahalların milli tərkibi və coğrafiyasına dair arayışları da əlavə etmiş, Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı faydalı təkliflər vermişdi. B.Şahxatınskinin təklifləri V.İ.Lenini maraqlandırmış və o, məsələnin RK(b)P MK Siyasi Bürosunda müzakirə edilməsi barədə göstəriş vermişdi. Bu zaman Türkiyə nümayəndə heyəti Rusiya ilə danışıq aparmaq və müqavilə bağlamaq üçün Moskvaya gəlmişdi. Nümayəndə heyətinə əvvəlcə Bəkir Sami bəy, sonra isə Yusif Kamal bəy rəhbərlik edirdi. Fevralın 26-da başlayan danışıqlar martın 16-da “Dostluq və qardaşlıq haqqında” Moskva müqaviləsi ilə nəticələndi. Müqavilə 16 maddə və 2 əlavədən ibarət idi. Həmin gün RK(b)P MK Siyasi Bürosu B.Şahxatınskinin təkliflərini bəyanərək, Azərbaycanın tərkibində Naxçıvan Sovet Respublikası yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Moskva müqaviləsinin üçüncü maddəsinə əsasən, Naxçıvana Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusu verildi. Müqavilənin şərtlərinə görə, Azərbaycan onun protektoratını üçüncü dövlətə verə bilməzdi. Bu şərt Türkiyə tərəfinin təkidi ilə qəbul edilmişdi və gələcəkdə Naxçıvanın Ermənistana verilməsinin qarşısını almaq məqsədi daşıyırdı. Moskva müqaviləsinə görə Naxçıvanın sərhədləri (1 C) əlavəsində göstərilən şəkildə müəyyən edilmişdi: Ararat stansiyası (8930-3080) – Saray bulaq dağı (8071) – Kömürlüdağ (8839) – Sayatdağı (7868) – Qurdqulaq kəndi – Həməsür dağı (8160) – yüksəklik (8022) – Kükü dağı (10282) və keçmiş Naxçıvan

qəzasının şərq inzibati sərhəddi. Moskva danışıqlarında Azərbaycanın RSFSR-dəki səlahiyyətli nümayəndəsi B.Şahtaxtinskiyin də əməyi və xidməti olub. Rusiya Moskva konfransında Azərbaycanın iştirakını təkid etsə də Moskvada olan B.Şahtaxtinski bunun əleyhinə olub. Rusiya-Türkiyə danışıqları ərəfəsində Rusiyanın məqsədi – Azərbaycan və Ermənistanı danışıqlara cəlb etmək və onları Türkiyəyə qarşı qoymaq idi. Lakin Rusiyanın istəyi baş tutmadı. Türkiyə Ermənistanın bu danışıqlarda iştirakına razı deyildi, Azərbaycanla isə heç bir problemin olmadığını bildirirdi. Azərbaycan isə bu danışıqlarda iştirak etmək istəməirdi. Moskva müqaviləsinin imzalanmasının böyük tarixi əhəmiyyəti vardır. İlk növbədə, bu müqavilə Rusiya ilə Türkiyə arasında mövcud olan problemləri həll etdi. Rusiya və Türkiyə sıx ittifaqda birləşdi, təbii müttəfiqə çevrildilər. Moskva müqaviləsi Azərbaycanın bütövlüyünü qorudu və Naxçıvanın ərazi mənsubiyyəti məsələsinə aydınlıq gətirdi.

Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında bağlanmış Moskva müqaviləsi ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında mübahisəli olan bir çox məsələlər öz hüquqi həllini tapdı. Bundan sonra Rusiya çalışırdı ki, Cənubi Qafqaz respublikaları ilə Türkiyə arasında vahid müqavilə imzalsın. Lakin Türkiyə istəyirdi ki, üç Cənubi Qafqaz respublikası ilə ayrı-ayrılıqda müqavilə imzalsın. 1920-1921-ci illərdə Cənubi Qafqazın tam sovetləşdirilməsi və bu respublikalarda siyasi hakimiyyətin faktiki olaraq Sovet Rusiyasının nəzarətinə keçməsi, Türkiyəni Sovet Rusiyasının təklif etdiyi formatda müqavilə imzalamağa məcbur etdi. Türkiyənin bu formatda danışıqlara getməsinin başqa səbəbləri də var idi. İlk növbədə Türkiyə Moskva müqaviləsini imzalamaqla özü üçün çox mühüm bir neçə məsələni həll etmişdi. Bunlar aşağıdakılar idi:

1. Sovet Rusiyası XVIII əsrin sonlarından etibarən Türkiyəyə qarşı tətbiq etdiyi kapitulyasiya rejimindən və xristian əhalinin

işləri ilə əlqədar Türkiyənin daxili işlərinə qarışmaqdan imtina etdi.

2. *Türkiyə XIX əsr boyunca çar Rusiyası ilə apardığı müharibələrdə Şərqi Anadoluda və Qafqaz bölgəsində itirdiyi torpaqların əksəriyyətini geri qaytardı (Qars, Kağızman, Ərdəhan, Oltu, Artvin sancaqlarını bütünlüklə, Batum və Sürməli sancaqlarının da bir qismini, ümumi sahəsi 23,6 min kv.km ərazini).*

3. *Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində saxlanmasına və onun himayəsi altında muxtariyyət yaradılmasına nail oldu.*

4. *Gürcüstana verilməsinə razı olduğu Batum və ətraf bölgələri əhatə edən ərazidə muxtariyyət yaradılmasına nail oldu.*

5. *Türkiyə Antanta dövlətlərinə qarşı mübarizədə Sovet Rusiyasından böyük maddi, hərbi və mənəvi kömək aldı.*

Aparılan diplomatik danışıqlar və yazışmalardan sonra Türkiyə ilə üç Cənub Qafqaz respublikası arasında Rusiya nümayəndəsinin iştirakı ilə konfransın 1921-ci il sentyabrın 26-da Qars şəhərində keçirilməsi razılaşıdırıldı. AK (b)P MK Siyasi Bürosunun 1921-ci il 26 avqust tarixli qərarı ilə Xalq fəhlə-kəndli nəzarəti komissarı B.Şahtaxtinski Azərbaycan SSR-in konfransdakı nümayəndəsi təyin olundu. Azərbaycan diplomatiyası çalışdı ki, Qarsda güclü təmsil olunsun. B.Şahtaxtinskinin konfransda iştirakı faktının özü Sovet Azərbaycanı rəhbərliyinin bu məsələyə böyük əhəmiyyət verdiyini göstərirdi. Lakin Azərbaycan Kommunist Partiyasının rəhbərliyində olan S.Danielyan, L.Mirzoyan, A.Mikoyan S.Orsonikidze ilə birlikdə hələ 1921-ci ilin iyununda B.Şahtaxtinskini danışıqlardan uzaqlaşdırmağa və onu özləri üçün daha əlverişli adamlarla əvəz etməyə can atırdılar. Lakin N.Nərimanovun bu məsələ ilə bağlı prinsipial mövqeyi sayəsində B.Şahtaxtinski fəaliyyətini davam etdirə bildi. Qeyd etməliyik ki, Naxçıvan SSR Xalq Komissarları Soveti Qars konfransında

Naxçıvan ölkəsinin mənafeyini müdafiə etmək üçün Tağı Səfiyevi ora ezam etmişdi.

Qars konfransı 1921-ci il sentyabrın 26-dan oktyabrın 13-dək keçirildi. Açılışda Kazım Qarabəkir paşa, Yakov Qanetski və Askanaz Mravyan çıxış etdilər. Qars danışıqları çox gərgin və prinsipial keçdi, tərəflər çoxlu mülahizə və təkliflərlə çıxış etdilər. Türkiyə nümayəndə heyəti üç Cənubi Qafqaz respublikası ilə ayrı-ayrılıqda müqavilə bağlamağı təklif etdi. RSFSR-in nümayəndəsi Y.Qanetski bir ümumi müqavilənin bağlanmasında ısrar edirdi və xeyli sayda dəlillər gətirirdi. Əslində isə Y.Qanetskinin gətirdiyi dəlillər Rusiyanın bu respublikaların xarici siyasətini ləğv etmək, özünə birləşdirmək, gələcəkdə isə vahid dövlət yaratmaq niyyətlərinə xidmət edirdi. Qeyd etməliyik ki, RSFSR bu istiqamətdə Azərbaycan SSR ilə hələ 1920-ci il sentyabrın 30-da “hərbi və maliyyə-iqtisadi ittifaq” haqqında müqavilə bağlamışdı.

Sovet Rusiyası nümayəndəsinin iştirakı ilə Türkiyə üç Cənubi Qafqaz respublikası arasında 13 oktyabr 1921-ci ildə Qarsda müqavilə imzalandı. Müqavilə 20 maddə və 3 əlavədən ibarət idi. Bu müqavilənin bir sıra müddəaları Moskva müqaviləsinin müvafiq maddələri ilə uyğun idi. Ümumilikdə isə bu sənəddə qeyri-bərabər hüquqlu müqavilələr, zorla qəbul etdirilən müqavilələr və Sevr müqaviləsi rədd edilirdi. Müqavilə Qars və Batumun ərazi məsələləri üzrə bütün müddəalar kompleksini, nəqliyyat kommunikasiyalarının fəaliyyətini və vətəndaşların azad hərəkətinin təmin edilməsi, milli və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq vətəndaş hüquqları məsələlərinin sarsılmazlığı kimi məsələləri əhatə edirdi. Onun xeyli hissəsi qaçqınlar probleminin nizamlanması və hərbi ərazilərin dəyişdirilməsinə, razılığa gələn tərəflər arasında iqtisadi, mədəni və konsulluq əlaqələrinin əsas inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə həsr edilmişdi.

Müqavilənin 5-ci maddəsi bilavasitə Naxçıvanın taleyi ilə bağlı idi. Burada yenə də Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində saxlanması və muxtariyyət verilməsi məsələsi təsbit olunmuşdu. Moskva müqaviləsindən fərqli olaraq, Qars müqaviləsinin 5-ci maddəsində Naxçıvanın statusu məsələsində razılığa gələn tərəflər müəyyən edilmişdi. Bunlar Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri olmuşdular. Müqavilənin bu maddəsində göstərilirdi ki, “Türkiyə hökuməti, Azərbaycan və Ermənistan Sovet Respublikaları müqavilənin III əlavəsində göstərilən sərhədlər daxilində Naxçıvan vilayətinin Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsi haqqında razılığa gəlirlər”.

Göründüyü kimi, bu maddə Moskva müqaviləsinin 3-cü maddəsi ilə müqayisədə qısalmışdır. Yəni, Moskva müqaviləsindən fərqli olaraq, Naxçıvanın statusu və təbəçiliyinə aid Azərbaycanın himayəçilik hüququ haqqında müddəa Qars müqaviləsində əks olunmamışdır.

Naxçıvan bölgəsinin ərazisi isə müqavilənin III Əlavəsində göstərilən sərhədlər daxilində müəyyən edilirdi. Beləliklə, Moskva və Qars müqavilələri Naxçıvanın statusu və təbəçiliyi məsələsini beynəlxalq müqavilələrlə tam şəkildə həll etdi. Qars müqaviləsi müddətsiz imzalanmış və bu müqaviləni imzalayan dövlətlərdən hər hansı biri onu birtərəfli qaydada ləğv edə bilməz. Qars müqaviləsi 1922-ci ilin mart-iyun aylarında müqaviləni imzalayan ölkələrin qanunverici orqanlarında təsdiq edilmiş və həmin ilin sentyabrın 11-dən qüvvəyə minib. Qars müqaviləsi imzalandıqdan sonra, Naxçıvan bölgəsi Sovet Sosialist Respublikası elan olunmasına baxmayaraq, Ermənistan Qars müqaviləsinin bu maddəsindən müəyyən bəhanələrlə imtina etməyə cəhd göstərdi. Naxçıvana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etməyə başladı. Zaqafqaziya MİK-in qərarları ilə 1929-1931-ci illərdə Naxçıvan MSSR-in ərazisinin bir qismi qanunsuz olaraq Ermənistana verildi. Belə ki, 1929-cu ildə

Şərur qəzasının Qurd Qulaq, Xaçik, Horadiz, Naxçıvan qəzası Şahbuz nahiyəsinin Ağbinə, Ağxaç, Almalı, Dağ Almalı, İtquran, Sultanbəy kəndləri, Ordubad qəzasının Qərçivan sovetliyinə daxil olan Mehri, Buğakər yaşayış məntəqələri, Kilit kəndinin bir hissəsi, ümumən 657 kv. km sahəsi Ermənistana verildi. Sonrakı illərdə də bir sıra ərazilər Ermənistana birləşdirildi. 1990-cı illərdə erməni silahlı qüvvələri Şərur rayonunun Kərki kəndini işğal etdilər. Beləliklə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının beynəlxalq Qars müqaviləsi ilə təsbit edilmiş ərazisinin təqribən 15 faizi keçən əsrin 20-90-cı illərində Ermənistan tərəfindən qanunsuz olaraq zəbt edildi.

Qars müqaviləsində muxtariyyətin əsası qoyulmuş, Naxçıvan ərazisində Naxçıvan SSR yaradılmış, lakin 16 iyun 1923-cü ildə siyasi və inzibati statusunda dəyişiklik edilən Naxçıvan SSR Naxçıvan diyarına çevrilib. 1924-cü il fevralın 9-da bölgənin inzibati və siyasi statusu bərpa edilərək Naxçıvan MSSR, 1990-cı il noyabrın 17-dən isə Naxçıvan Muxtar Respublikası adlandırılıb.

Müqavilə indiyədək öz hüquqi qüvvəsini saxlayır.

Müqavilənin mətni

Bir tərəfdə Azərbaycan SSR, Ermənistan SSR və Gürcüstan SSR, o biri tərəfdə - Türkiyə olmaqla Qarsda RSFSR-in iştirakı ilə 1921-ci il oktyabrın 13-də bağlanmış müqavilə

Bir tərəfdə Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası, Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası və Gürcüstan Sovet Sosialist Respublikası hökumətləri və o biri tərəfdə Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökuməti millətlərin qardaşlığına və xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququ prinsiplərinə şərik çıxan, hər iki tərəfin qarşılıqlı maraqlarına əsaslanan daimi səmimi qarşılıqlı münasibətlərdən və fasiləsiz səmimi dostluq qurmaq istəyindən

ruhlanaraq Rusiya Sosialist Federativ Sovet Respublikasının iştirakı ilə dostluq haqqında müqavilə bağlamaq qərarına gəlmiş və bunun üçün öz Müvəkkillərini təyin etmişlər:

Ermənistan Sovet Sosialist Respublikasının hökuməti: Askanaz Mravyan, xalq xarici işlər komissarı, Poqos Makinzyan, xalq daxili işlər komissarı.

Azərbaycan Sovet Respublikasının hökuməti: Behbud Şahtaxtinski, xalq dövlət nəzarəti komissarı.

Gürcüstan Sovet Sosialist Respublikasının hökuməti: Şalva Eliva, xalq hərbi-dəniz işləri komissarı, Aleksandr Svanidze xalq xarici işlər komissarı və xalq maliyyə işləri komissarı.

Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti: Kazım Qarabəkir Paşa, Böyük Millət Məclisində Ədirnədən millət vəkili, Şərq Cəbhəsi komandanı, Vəli bəy, Böyük Millət Məclisində Burdurdan millət vəkili, Muxtar bəy, İctimai İşlər Stats-Sekretarının keçmiş müavini, Məmduh Şövkət bəy, Türkiyənin Azərbaycanda səlahiyyətli nümayəndəsi.

Rusiya Sosialist Federativ Sovet Respublikasının hökuməti: Yakov Qanetski, Latviyada səlahiyyətli nümayəndə, onlar lazımı və qanuni formada tərtib edilmiş səlahiyyətlərin mübadiləsindən sonra aşağıdakılar barədə razılığa gəldilər:

Maddə 1. Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti və Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan Sovet Sosialist Respublikaları hazırda razılığa gələn tərəflərin ərazilərinin tərkibinə daxil olan ərazilərdə öz suveren hüquqlarını əvvəllər həyata keçirmiş dövlətlər arasında bağlanan yuxarıda xatırlanan ərazilərə aid olan müqavilələri, eyni dərəcədə üçüncü dövlətlər tərəfindən Zaqafqaziya Respublikalarına dair bağlanmış müqavilələri ləğv edilmiş və öz qüvvəsini itirmiş hesab edirlər.

Müəyyən edilmiş hesab olunur ki, bu maddə Moskvada 16 mart 1921-ci ildə bağlanmış Türkiyə-Rusiya müqaviləsinə tətbiq edilmir.

Maddə 2. Razılığa gələn tərəflər onlardan birinin zorla qəbul etməyə məcbur edildiyi hər hansı sülh müqaviləsini və sair beynəlxalq aktları tanımamaq barədə razılaşırlar. Bunun qüvvəsinə, Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan Sovet Sosialist Respublikaları Türkiyəyə dair və hazırda onun Böyük Millət Məclisi ilə təmsil olunan Türkiyə Milli hökumətinin tanımadığı heç bir beynəlxalq aktı tanımamaq barədə razılaşırlar. (Bu müqavilədə Türkiyə anlayışı altında Konstantinopolda Osmanlı deputatlar palatası tərəfindən işlənib hazırlanmış və elan edilmiş, mətbuatda bütün dövlətlərə çatdırılmış 8 yanvar 1920-ci il (1336) tarixli Türkiyə Misaqi-Milli sərhədlərinə daxil edilmiş ərazilər nəzərdə tutulur).

Öz tərəfindən Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökuməti bu ölkələrin hazırda Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan sovetləri ilə təmsil olunan müvafiq Hökumətlərinin tanımadığı hər hansı beynəlxalq aktı tanımamaq barədə razılaşırlar.

Maddə 3. Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan Sovet Sosialist Respublikaları hökumətləri təslim rejimini hər hansı ölkənin azad milli istəkləri ilə, eləcə də onun suveren hüquqlarının tam həyata keçirilməsi ilə bir araya sığmadığını hesab edərək, bu rejimə hər hansı aidiyyəti olan hər hansı hərəkəti və hüququ öz qüvvəsini itirmiş və ləğv edilmiş sayırlar.

Maddə 4. Türkiyənin şimal-şərq sərhədləri (Rusiya Baş Qərargahının 1/21000 miqyasında - düyümdə 5 verst xəritəsinə əsasən) Qara dənizdə yerləşən Sarp kəndindən başlanan Xedis-Mta dağından, Şavşet dağındakı Kannı-Dağ ayırıcından keçən, daha sonra Ərdəhan və Qars sancaqlarının köhnə şimal inzibati sərhədləri ilə Aşağı Qars-suyun mənəbinədək Arpa-çay və Araz

çaylarının talveqi ilə keçib gedən xətlə müəyyən edilir.(Sərhədlərin müfəssəl təsviri və ona aid məsələlər razılığa gələn hər iki tərəfin imzaladığı 1-ci və 2-ci əlavədə və ona qoşulan xəritədə müəyyən edilmişdir).

Müqavilənin mətni və xəritə arasında fərq ortaya çıxdığı təqdirdə mətnə həlledici əhəmiyyət verilir. Dövlət sərhədlərinin naturada müfəssəl müəyyən edilməsi və çəkilişi, eləcə də sərhəd işarələrinin qoyulması razılığa gələn tərəflərin bərabər sayda üzvlərdən ibarət qarışıq sərhəd komissiyası tərəfindən və RSFSR nümayəndələrinin iştirakı ilə icra olunur. Əlavə 4: xəritə.

Maddə 5. Türkiyə hökuməti və Sovet Ermənistanı və Azərbaycanın hökumətləri razılığa gəlirlər ki, Naxçıvan vilayəti bu müqavilənin 3-cü əlavəsində müəyyən edilən sərhədlərdə Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi yaradır.

Maddə 6. Türkiyə Batum şəhəri və limanı və bu müqavilənin 4-cü maddəsində göstərilən sərhədlərdən şimalda yerləşən və Batum dairəsinin bir hissəsini təşkil edən ərazilər üzərindəki suverenliyini bu şərtlə Gürcüstana güzəştə getməyə razılıq verir ki,

1) bu maddədə göstərilən yerlərin əhalisi hər icmaya onun mədəni və dini hüquqlarını təmin edən inzibati baxımdan geniş yerli muxtariyyətdən faydalanacaq və əhaliyə göstərilən yerlərdə onun istəyinə uyğun torpaq qanununu müəyyənləşdirmək imkanı veriləcək;

2) Türkiyəyə Batum limanı vasitəsi ilə göndərilən və ya Türkiyənin göndərdiyi bütün mallara rüsumsuz, hər hansı bir ləngitmə və hər hansı gömrük yığımları qoyulmadan sərbəst tranzit, Türkiyəyə Batum limanından buna görə ondan xüsusi rüsumlar tutulmadan istifadə hüququ veriləcək.

Bu maddənin həyata keçirilməsi üçün bu müqavilə imzalandıqdan dərhal sonra razılığa gələn tərəflərin nümayəndələrindən ibarət komissiya yaradılacaq.

Maddə 7. Gürcüstan Sosialist Sovet Respublikası hökuməti və Türkiyə Millət Məclisinin hökuməti buna dair qarışıq komissiyanın müəyyənləşdirəcəyi gömrük, polis və sanitar qaydalara əməl etmək şərti ilə sərhəd zonası sakinlərinin sərhədi keçmələrini asanlaşdırmağa razılaşırlar.

Maddə 8. Gürcüstan Sosialist Sovet Respublikası və Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti hər iki tərəfin sərhəd yerlərinin sakinləri üçün sərhədin o biri tərəfində yerləşən yaylaq və qışlaq otlaqlarından istifadə etmələri üçün zərurəti nəzərə alaraq, bu sakinlərə onların sürüləri ilə birlikdə sərhədi keçmək və ənənəvi otlaqlarından istifadə etmək hüququ barədə razılığa gəlirlər.

Gömrük qaydaları, eləcə də sərhədin keçilməsi üçün polis, sanitar və digər tədbirlər qarışıq komissiya tərəfindən müəyyənləşdiriləcək.

Maddə 9. Boğazların açılması və bütün xalqların ticarət münasibətləri üçün onlardan sərbəst keçidin təmin edilməsindən ötrü Türkiyə və Gürcüstan Qara dənizin və boğazların beynəlxalq statusunun qəti olaraq müəyyənləşdirilməsini sahil ölkələrinin nümayəndələrindən ibarət xüsusi konfransa bu şərtlə verməyə razılaşırlar ki, onun çıxardığı qərarlar Türkiyənin tam suverenliyinə eyni dərəcədə Türkiyənin və onun paytaxtı Konstantinopolun təhlükəsizliyinə xələl gətirməyəcək.

Maddə 10. Razılığa gələn tərəflər öz ərazilərində digər ölkənin hökuməti roluna iddia edən təşkilatların və qrupların yaradılmasına və ya yerləşdirilməsinə, eləcə də digər dövlətlə mübarizə məqsədi olan qrupların yerləşməsinə yol verməmək barədə razılığa gəlirlər. Müəyyən edilmiş sayılır ki, bu müqavilədə xatırlanan Türkiyə ərazisi dedikdə, Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökumətinin bilavasitə hərbi və mülki idarəsi altında olan ərazilər nəzərdə tutulur.

Maddə 11. Hər iki razılığa gələn tərəfin digər tərəfin ərazisində olan vətəndaşlarına milli müdafiə üzrə mükəlləfiyyətlər istisna olunmaqla, onların olduğu ölkənin qanunlarından irəli gələn bütün hüquqlar və vəzifələr şamil olunacaq, onlar bundan azad ediləcəklər.

Hər iki tərəfin ailə hüququna, hər iki tərəfin vətəndaşlarının miras hüququna və iş qabiliyyətlərinə dair məsələlər də bu müqavilənin qərarlarından istisna təşkil edirlər. Onlar xüsusi sazişlə həll ediləcəklər.

Maddə 12. Hər iki razılığa gələn tərəf digər tərəfin ərazisində olan, razılığa gələn tərəflərin hər birinin vətəndaşlarına ən əlverişli şərait prinsipini tətbiq etməyə razıdırlar. Bu maddə sovet respublikalarının öz ərazilərində müttəfiq sovet respublikalarının vətəndaşlarına verilən hüquqlara, eyni dərəcədə Türkiyənin ona müttəfiq olan müsəlman ölkələrinin vətəndaşlarına verdiyi hüquqlara tətbiq olunmur.

Maddə 13. 1918-ci ilə qədər Rusiyanın bir hissəsini təşkil etmiş və indi Türkiyənin suverenliyi altında olduğu tanınan ərazilərin hər hansı sakini əgər arzu edərsə, sərbəst şəkildə Türkiyəni tərk etmək, özü ilə əşyalarını, öz əmlakını və ya onun dəyərini götürmək hüququna malikdir.

Eyni şəkildə üzərindəki suverenliyin Türkiyə tərəfindən Gürcüstana güzəşt edilmiş ərazilərin bütün sakinləri əgər arzu edərlərsə, Gürcüstan vətəndaşlığından çıxmaq, Gürcüstan ərazisini sərbəst şəkildə tərk etmək və özü ilə öz əşyalarını, və əmlakını və ya onların dəyərini götürmək hüququna malikdir.

Yuxarıda göstərilən maddədə xatırlanan sakinlər xatırlanan əraziləri tərk etmək arzularını bildirdikdən sonrakı bir ay müddətində hərbi mükəlləfiyyətdən möhlət hüququndan faydalanacaqlar.

Maddə 14. Razılığa gələn tərəflər bu müqavilənin imzalandığı gündən sonrakı altı ay ərzində 1918-1920-ci illər müharibələrinin qaçqınlarına dair xüsusi saziş bağlamağı öhdələrinə götürürlər.

Maddə 15. Razılığa gələn hər bir tərəf bu müqavilə imzalandıqdan dərhal sonra Qafqaz cəbhəsində hərbi hərəkətlərdən irəli gələn cinayətlərə və əməllərə görə digər tərəfin vətəndaşlarına tam amnistiya elan etməyi öhdəsinə götürür.

Maddə 16. Razılığa gələn tərəflər bu müqavilə imzalandıqdan sonrakı iki ay ərzində razılığa gələn tərəflərdən birinin ərazisində olan köhnə hərbi əsirləri və mülki əsirləri qaytarmağa razıdırlar.

Maddə 17. Öz ölkələri arasındakı münasibətlərin fasiləsizliyini təmin etmək məqsədi ilə razılığa gələn tərəflər müştərək razılışma yolu ilə dəmiryol, teleqraf və s. rabitə vasitələrinin saxlanması və mümkün sürətlə inkişafı, eyni dərəcədə hər iki ölkə arasında insanların və malların hər hansı ləngidilmə olmadan sərbəst yerdəyişməsinə təmin etmək məqsədi ilə bütün zəruri tədbirləri görməyi öhdələrinə götürürlər.

Lakin etiraf edilir ki, həm səyahət edənlərin, həm də malların yerdəyişməsinə, girişinə və çıxışına münasibətdə hər ölkədə buna dair müəyyən edilmiş qaydalar tam tətbiq ediləcəkdir.

Maddə 18. Razılığa gələn tərəflər arasında dostluq münasibətlərini möhkəmləndirmək üçün ticarət münasibətləri qurmaq, bütün iqtisadi, maliyyə və digər məsələləri tənzimləmək məqsədi ilə bu müqavilə imzalandıqdan dərhal sonra Tiflisdə maraqlı tərəflərin təmsilçilərindən ibarət komissiya yaradılacaq.

Maddə 19. Razılığa gələn tərəflər bu müqavilə imzalandıqdan sonrakı 3 ay ərzində Konsul Konvensiyasını başa çatdırmağı öhdələrinə götürürlər.

Maddə 20. Türkiyə, Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri arasında bağlanmış bu müqavilə ratifikasiya edilməlidir.

Ratifikasiyalarla mübadilə ən qısa müddətdə Erivanda olacaq.

Bu müqavilə ratifikasiya olunduğu andan qüvvəyə minir. 6, 14, 15, 16, 18 və 19-cu maddələr istisnadır, onlar müqavilə imzalandıqdan dərhal sonra qüvvəyə minirlər.

Bu göstərilənləri təsdiq etmək üçün yuxarıda adları çəkilən müvəkkillər bu müqaviləni imzaladılar və ona öz möhürlərini vurdular.

Qarsda 13 oktyabr 1921-ci ildə (1337) beş nüsxədən ibarət tərtib edilmişdir.

Askanaz Mravyan

Kazım Qarabəkir

Poqos Makinzyan

Vəli bəy

Behbud Şahtaxtinski

Muxtar bəy

Şalva Eliava

Məmduh Şövkət bəy

Aleksandr Svanidze

Qanetski

Əlavə 1.

Türkiyənin şimal-şərq sərhədi aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirilir: (rus baş qərargahının 1/210000 - düyümdə 5 verst miqyasında xəritəsinə əsasən).

Qara dənizdə Sarp kəndi - Qara Şalvar dağı (5014) - çayın suayırıcı ilə V. Maradidi kəndindən şimalda "uçuq kilsə" istiqaməti ilə

V. Maradidi kəndindən şimalda Çoroxu kəsir və sonra Sabur kəndinin şimalından keçir - Xedis Meta dağı (7052) - Kva-Kibe dağı - Kavtereti kəndi - Medzıbnə dağının ayırıcı xətti - Qerat Kesun dağı (6468) - Korda dağının (7910) ayırıcı xəttindən keçir - Şavşet sıra dağlarının qərb hissəsinə keçmiş Artvin dairəsinin

inzibati sərhədinə çıxır - Şavşet dağlarının ayırıcı xəttindən keçərək Sarı Çay (Kar-İssal) (8478) dağına çıxır - Kviral aşırımını - oradan Kankı dağda keçmiş Ərdahan dairəsinin əvvəlki inzibati sərhədinə çıxır - oradan şimala yönələrək Tlil (Qrmali) dağınadək çatır - Ərdahan dairəsinin həmin sərhədi ilə irəliləyərək Badela kəndinin şimal-şərqinə, Posxov çayına çıxır və həmin çayla cənuba Çançaq kəndindəki dağa qədər gedir - orada bu çayı geridə qoyur - gədiklə xətti ilə irəliləyərək Ayrılan-Baş dağına (8512) qalxır - Kəllə təpə (8463), Karman təpə (9709) dağlarından keçir - Kasris-Seri dağına (9681) çatır - buradan Karzamet çayı ilə Kür çayınadək gedir - oradan Kür çayının talveqi ilə Kartanakev kəndinin şərqindəki məntəqəyə çıxır - orada Qaraoğlu dağının (7.259) gədiyindən keçməklə Kür çayından aralanır - oradan Xazapın gölünü iki yerə bölərək 7582 yüksəkliyinə, oradan Göydağa (9152) çıxır - Üçtəpələr (9783), burada Gürcüstanla sərhəd bitir və Ermənistanla sərhəd başlanır: Taya-qala (9716) - 9065 zirvəsi, burada sərhəd Ərdəhan dairəsinin keçmiş sərhədini tərk edir və Böyük Ağbaba dağından (9973 və ya 9963) - 8828 və ya 8827-7602 - buradan düz xətlə 7.518 zirvəsinə - İbiş kəndinin şərqindən, sonra Qızıldaş dağından (7.439 və ya 7.440, yaxud 7.490), Yeni Qazılıdaş kəndindən keçir - oradan Novıy Qızıldaş kəndindən axan çayla onun Qaraməmməddən şimal-qərbdə yerləşən döngəsinədək çayayırıcı ilə gedir - oradan Dələver, Böyük Qımılı və Tihinis kəndlərindən şərqdə yerləşən Camuşbu çayına çıxır - Vartanlı və Baş Şuragel kəndlərindən keçir - adı çəkilən çayla gedərək Kəlala və ya Qalalıdan şimalda Arpaçayına çıxır - orada həmişə Arpaçayın talveqi ilə gedərək Araza çıxır və Arazın talveqi ilə gedərək Urmiya kəndinə çıxır, burada Ermənistanla sərhəd bitir və Azərbaycanla sərhəd başlanır - Arazın talveqi ilə Aşağı Qarasunun ona töküldüyü yerədək gedir və burada Azərbaycanla sərhəd qurtarır).

N.B. Aydındır ki, sərhəd göstərilən yüksəkliklərin ayırıcından keçir.

Əlavə 2.

Sərhəd xəttinin Əlavə 1-də göstərildiyi kimi, Arpaçay və Araz çaylarının talveqindən keçdiyini diqqətə aldıqda, Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökuməti yalnız Arpaçay rayonunda blokhaus xəttini onun indiki cizgisində Aleksandropol-Yerevan dəmiryolundan 8 verst məsafəyə geri çəkməyi və Araz rayonunda göstərilən dəmiryol xəttindən 4 verst geriyyə çəkməyi öhdəsinə götürür

Yuxarıda göstərilən rayonları məhdudlaşdıran xətlər Arpaçay zonası üçün aşağıda A və B bəndlərində 1, Araz zonası üçün 2 bəndində göstərilir.

I. Arpaçay zonası

A) Vartanlıdan cənub-şərqə - Uzun Kilsədən şərqə, Bozyar dağından (5.096) keçməklə - Karmir-vankdan şərqdə 5082-5047, Üçtəpə (6478 və ya 5578) - Arazoğlunun şərqə - Aninin şərqə - Yeniköydən qərbdə Arpaçaya çatır.

B) Yenidən Arpaçaydan 5019 yüksəkliyinin şərqinə sarı aralanır - birbaşa 5481 yüksəkliyinə gedir - Qızılquladan şərqdə 4 1/2 verstdən - Bocalıdan şərqdə 2 verstdən - sonra Diqorçay - bu çay boyunca Düzkeçid kəndinə qədər irəliləyir və düz xətlə Qarabağ xarabalıqlarından şimala irəliləyir və Arpaçaya çıxır.

II. Araz zonası

Xaraba Əlican və Süleyman Dizə kəndi arasında düz xətt. Bir tərəfdən Aleksandropol-Yerevan dəmiryol xətti ilə və digər tərəfdən yuxarıda adı çəkilən dəmiryol xəttindən səkkiz və dörd verst məsafədə yerləşən xətlərlə məhdudlaşan zonada Türkiyə

Böyük Millət Məclisi Hökuməti hər hansı fortifikasiya istehkamları qurmayacağını öhdəsinə götürür. (bu məsafə xətti göstərilən zonadan kənarında yerləşir) və onlarda nizami qoşunlar saxlamayacaq, lakin o göstərilən zonalarda asayişin, təhlükəsizliyin təmin olunması üçün və inzibati ehtiyaclar üçün qoşun saxlamaq hüququnu saxlayır.

Əlavə 3.

Naxçıvanın ərazisi

Urmiya kəndi - oradan düz xətlə Arazdəyən stansiyasına (onu Ermənistan Sovet Sosialist Respublikasına saxlamaqla) - sonra düz xətlə 3142 qərbində Daşburun dağına - Daşburun dağının şərq ayırıcı xətti (4108) - Cəhənnəm dərəsi çayından "bulaq" yazısının cənubu - Bağarsıq dağının gədik xətti ilə (6607 və ya 6587) və oradan əvvəlki İrəvan dairəsinin və Şərur-Dərələyəz qəzasının inzibati sərhədi ilə gedir - 6629 yüksəkliyi - Kömürlü dağı (6839 və ya 6930) - oradan 3080 yüksəkliyi - Sayat dağı (7868 - Qurdqulaq kəndi) Qəməsur dağı (8160) - 8022 yüksəkliyi - Kükü dağ (10282) və əvvəlki Naxçıvan dairəsinin inzibati sərhədinin şərqindən keçir.

Müqavilə Ümumittifaq MİK tərəfindən 16 mart 1922-ci ildə ratifikasiya olunmuşdur.

Bibliografiya

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı:Çıraq, 2007, 400
2. Baxşəliyev V. Dəmir dövrünün şəhəri. // “Naxçıvanda ilkin şəhər mədəniyyəti” saytı - www.qedim.nakhchivan.az
3. Baxşəliyev V., Marro C. və b. Naxçıvan Duzdağının qədim duz mədənləri. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2012, 80 s.
4. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı:Möminin, 2001, 224 s.
5. Bakuvı Ə. Kitab təlxis əl-əsar və əcaib əl-malik əl-qəhhar. Bakı: Şur, 1992, 176 s.
6. “Dədə Qorqud yurdu Naxçıvan” tarixi-coğrafi və etnoqrafik atlas. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2017, 462 s.
7. Evliya Çələbi səyahətnaməsində Azərbaycan. Bakı : Qafqaz Universiteti nəşriyyatı: Nurlar NPM, 2012, 291 s.
8. Hacıyev İ. “Əcaib-əd-Dünya” (Dünyanın qəribəlikləri”) əsəri Azərbaycana bağlı Naxçıvan tarixinin öyrənilməsində mühüm mənbə kimi // Türk dünyası (Türki dünyeci) Almanax. Qazaxıstan. Türk Akademiyası. Almatı, 2013, s. 227-231.
9. Herodot. Tarix (Doqquz kitabda), Birinci hissə, Bakı, 1998, Tərcümə edəni: filologiya elmləri doktoru, professor Pənah Xəlilov
10. Həbibbəyli İ. Nuhçıxandan Naxçıvana. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 846 s.
11. Həbibbəyli İ. Qafqaz mənbələrində Naxçıvan. Naxçıvan tarixinin səhifələri // Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan: beynəlxalq simpoziumun materialları, Bakı: ADPU-nun nəşri, 1996, s.118-123.
12. Xacə Zeynalabidin Əli Əbdı bəy. Təkmilətül-əxbar (Səfəvi dövrü – Şah İsmayıl və Şah Təhmasib dövrlərinin tarixi). Bakı: Elm, 1996, 200 s.
13. İbn əl-Əsir. Əl-kamil fi-t tarix. Bakı: Şur, 1996, 132 s.

14. Kəlbizadə E. Abbasqulu ağa Bakıxanovun fəaliyyəti və yaradıcılığında Naxçıvan // “Şərq qapısı” qəzeti, 15.03.2014.

15. Kəlbizadə E. İohan Şiltberqerin “Səyahət kitabı” Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsinin tarixi-coğrafiyasına dair mənbə kimi // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2014, № 1 s. 70-76.

16. Kəlbizadə E. Naxçıvanın tarixi-coğrafiyası (XII-XVIII əsrin I yarısı). Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 200 s.

17. Kəlbizadə E. Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri haqqında Jan Batist Tavernyenin səyahətnamələrində // www.ameanb.nakhchivan.az/wp-content/uploads/2017/07/Tarix-üzrə-fəl-səfə-doktoru-Elnur-Kəlbizadə-Naxçıvanın-türk-islam-mədəniyyəti-abidələri-haqqın.pdf, İstifadə tarixi: 27.08.2018.

18. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.

19. İsayev E. Böyük İpək yolu və Naxçıvan. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 214 s.

20. Qarabağnamələr. I kitab. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, 216 s.

21. Qaşqay S. Qədim Azərbaycan tarixi mixi yazılı mənbələrdə. Bakı: Təhsil, 2006, 148 s.

22. Qədirzadə Q. “Kitabi-Dədə Qorqud” və Naxçıvan: qarşılaşdırılmalı etnoqrafik motivlər. Naxçıvan:Əcəmi NPB, 128 s.

23. Qızılbaşlar tarixi. Tərc. və şərhlər M.Ə. Məhəmmədinindir. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1993, 48 s.

24. Qlinka S. N. Azərbaycan ermənilərinin Rusiya hüdudlarına köçürülməsinin təsviri. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1995.

25. Məmmədova Ş. Tarixin nəzəri problemləri. Mənbəşünaslığa giriş. Bakı: Mütərcim, 2008, 220 s.

26. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Bakı: Avrasiya press, 2006, 296 s.

27. Naxçıvan tarixi. Üç cilddə, I cild, Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 452 s.
28. Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. Bakı: Nurlan, 2005, 336 s.
29. Ön və Orta Asiya Türklərinin tarixinə dair dörd anonim mənbə. Bakı: Nurlan, 2003, 192 s.
30. Səfərli F. Tarixi mənbələrdə Nuh peyğəmbər. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2015, 160 s.
31. Şami N. Zəfər-namə. Bakı: Elm, 1992, 40 s
32. Şardən J.Səyahətnamə. Bakı: Elm, 1994, 96 s.
33. Şükürov K. Türkmənçay 1828. Tarixi xronika, Bakı: Çarşıoğlu, 2006, 188 s.
34. Tarix-i aləmarə-yi Abbasi (Abbasın dünyanı bəzəyən tarixi). I cild, Bakı: Təhsil, 2009, 792 s.
35. Tehrani Ə. Kitabı-Diyarbəkriyyə. Fars dilindən tərc. edən, ön söz və şərhlərin müəllifi R.Şükürova. Bakı: Elm, 1998, 336 s.
36. Topçubaşov Ə. Paris məktubları. Bakı:Azərnəşr,1998,120 s.
37. Türkmənçay -180. Bakı: ATQ, 2008, 82 s.
38. Vəlixanlı N. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974, 220 s.
39. www.oglanqala.net

İngilis dilində

40. Abul Hasan S. Akhbar ud-dawlat is-Seldjuqiyya. Lahore, 1933.
41. Augustus J. The lives of celebrated travellers. London:Henr Colburn and Richard Bentley, New Burlington Street, 1831, 308 p.
42. The Bondage and travels Johann Schiltberger, a native of Bavaria, in Europe, Asia and Africa 1396-1427. London, 1859, 263 p.

43. The Complete Works of Flavius Josephus. Translated by William Whiston, 1737.

44. The Six voyages of Jan Baptista Tavernier. London:Church-Tard, 1678, 122 p.

45. The travels of John Chardin through Mingrelia and Georgia into Persia //World displayed or collection of voyages and travels. Volume VII, Dublin: Printed by J. Christie 17, 1815, pp. 321- 426.

46. Williamson C. Safavid Persia Through the Eyes of French Travellers. // The La Trobe Journal, №91, June 2013, pp. 65-75.

47. www.ancientrome.ru/antlitr

48. www.annales.info/urartu/ukn/417.htm

Osmanlı və Türk dillərində

49. ATASE A 4. 8314, kls.251, d. 1-4, f. 43, 43-1

50. Kelbizadeh E., Kelbizadeh E. Tarihi-Kizilbaşanda zikredilen kızılbaz aşiretlerinin tarihi-coğrafi yerleşmesi / Türkiyede Aşiret Gerçeği Sempozyumu bildiri özetleri, 04-06 mayıs 2017, s. 20, 83

51. Kelbizadeh E. Kurani-Kerimdeki “Eshab-ir-Ress” ve Nahçıvan / 2016 Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına Uluslararası Türk dünyası eğitim bilimleri ve sosyal bilimler Kongresi Bildirileri, V cilt, Sosyal-Beşeri bilimler, Antalya, 1-4 aralık 2016, Ankara, 2016, s. 41-46

52. Hacıyev İ. “Acaib ed Dünya” eseri ve Azərbaycan // Referans (Kültür, sanat ve edediyat dergisi), Almanya, Köln, 2013, mayıs-haziran, Yıl 1, sayı 5, s. 45-47

53. Osmanlı arşiv belgelerinde Nahçıvan. İstanbul, 2011, 568 s.

54. Şâmî N. Zafernâme. Ankara, 1987, 170 s.

55. Şâmî, Nizâmedin” məqaləsi // Türkiyə Diyanət Vəqfinin İslam Ensiklopedisi, www.islamansiklopedisi.info, Məqalədən istifadə tarixi: 06.06.2017.

56. Tavernier J.B. Tavenier Seyahatnamesi. Editör: Stefanos Yerasimos, Çeviren: Teoman Tunçdoğan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006, 343 s.

57. Tihrani E. Kitab-ı Diyarbekriyye, çev. Mürsel Öztürk, 1. Baskı, Ankara:Türk Tarih Kurumu, 2014, 418 s.

58. Toprak F. Yakut el-Hamevinin Mucem'ul buldan adlı eserine eleştirel bir bakış // EKEV Akademi dergisi.Güz 2004, Yıl: 8. Sayı: 21, s.173-181.

59. Türkiyə Cumhuriyyəti Genel Kurumay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE) A 4. 8314, kls. 251, d.1-4, f. 33.

Fars dilində

60. Əsnadi öz rəvabete ba məntəqə-ye Qafqaz. Tehran, 1994, s. 355-370.

61. Mücədvəli dar zikr-i 'itrat-i Nəbi (bi hərf-i əlif) əz Mövlana Nizaməddin Əli ibn Məhəmməd Va'iz Şami, ba-kuşuş Məhəmməd Taqi Daniş-Pəjuh. Məcəllə-i Danişkədə-i ədəbiyyat-i Danişgah. Tehran, IX/4, 1341 hicri şəmsi/1962, s. 90-110.

62. Tadhkirat al-Muluk. A manual of Safavid administration (circa 1137/1725). Persian text in facsimile. Translated and explained by V.Minorsky. London: Luzak and Co., 1943, 218 p.

Rus dilində

63. Ал-Хусайни С. Ахбар ад-даулат ас Сальджукийя (Зубдат ат-таварих фи ахбар ал-умара ва-л-мулук ас-Сальджийя). Издание текстаю перевод, и ред. примеч. и приложения З. М. Буниятов. М., 1980.

64. Бакиханов А. Гюлистан-и Ирам. Баку: ЭЛМ, 1991, 304 с.

65. Вестник древней истории, 1977, № 3, стр. 248-249.

66. Гаджиев И., Кялбизаде Э. О четырёх крепостях Нахчывана, упоминаемых в произведении историка XIV века Хамдуллаха Казвини // Научное мнение, Номер: 7, Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский университетский консор-циум, 2014, с. 42-47.
67. Григорьев В.Н. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург: тип. Деп. внеш. торг., 1833, 264 с.
68. Джиованни дель Плано Карпини. История Монгалов; Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. Москва: Государственное издательство географической литературы, 1957, 270 с.
69. Меликишвили Г.А. Урартский клинообразные надписи. ВДИ. 1960 №3, с.5
70. Мирзоев Е. Б. С.Н. Глинка против наполеоновской Франции. У истоков консервативно-националистической идеологии в России. Москва: 2010.
71. Сборник трактатов, конвенций и других актов, заключенных Россией с Европейскими и Азиатскими державами, а также и с Северо-Американскими Штатами. СПб., 1845
72. Сборник материалов для описания мьстностей и племень Кавказа. Выпуск второй. Тифлись, 1882
73. Страбон. География в 17 книгах. Репринтное воспроизведение текста издания 1964 г. Москва: Ладомир, 1994.
74. Рашид-ад-дин Ф. Джамии-ат-таварих. Баку: Нагыл Еви, 2011, 540 с.
75. Хамави Й. Муджам ал-булдан (Сведение об Азербайджане); Казвини Х. Нузхат ал-кулуб (Материалы по Азербайджану). Баку: Элм, 1983, 65 с.

MÜNDƏRİCAT

Tərtibçilərdən.....	3
---------------------	---

I BÖLMƏ

NAXÇIVANIN QƏDİM DÖVR TARİXİNƏ DAİR QAYNAQLAR

II Sardurinin Cənubi Azərbaycanın Qaradağ vilayətində tapılmış kitabəsi.....	9
İlandağ kitabəsi.....	12
Heradot “Tarix”.....	14
İosif Flavi “Yəhudilərin keçmişi”.....	22
Strabon “Coğrafiya”.....	24

II BÖLMƏ

NAXÇIVANIN İLK ORTA ƏSR TARİXİNƏ DAİR QAYNAQLAR (IV-XII ƏSRLƏR)

“Kitabi-Dədə Qorqud”.....	26
Əbu Məhəmməd Əhməd ibn Əsəm əl-Kufi “Fəthlər kitabı”.....	38
Əl-Bəlazuri “Ölkələrin fəthi”.....	42
Əl-Yaqubi “Tarix”.....	47
Əl-Qəlfəşəndi “Sübh əl-ə`şa fi sinaat əl-inşa”.....	49
Fəzlullah Rəşiddədin “Cami ət-Tavarix”.....	52
Musa Kalankatuklu “Ağvan tarixi”.....	54
Mxitar Qoş “Alban salnaməsi”.....	57
Əl-İstəxri “Məmləkətlərin yolları kitabı”.....	59
Sədrəddin Əli əl-Hüseyni “Səlcuq dövləti haqqında xəbərlər”.....	61
Dünyanın qəribəlikləri.....	70

III BÖLMƏ

NAXÇIVANIN İNKİŞAF ETMİŞ ORTA ƏSRLƏR DÖVRÜ TARİXİNƏ DAİR QAYNAQLAR (XIII-XVI ƏSRLƏR)

İbn əl-Əsir “Mükəmməl tarix”.....	74
Yaqut əl-Həməvi “Ölkələr kitabı”.....	76
Həmdullah Qəzvini “Qəlblərin əyləncəsi”.....	79

Gilyom de Rubruk “Şərq ölkələrinə səyahət”.....	81
İohan Şiltberqer “Bavariyalı İohan Şiltberqerin əsirliyi və səyahətləri (Avropa, Asiya və Afrika. 1396-1427)”.....	83
Ambroco Kontarini “Persiyaya səyahət”.....	85
Əbdürrəşid Bakuvı “Abidələr kitabından qısaltmalar və güc sahibi hökmdarın möcüzələri”.....	87
Əbu Bəkr Tihrani “Kitab-i Diyarbəkriyyə”.....	89
Nizaməddin Şami “Zəfərnəmə”.....	92
Jan Batist Tavernye “Altı səhayətnəmə”.....	96
Xacə Zeynalabidin Əli Əbdü bəy Şirazi “Təkmilətül-əxbar”.....	104
“Qızılbaşlar tarixi”.....	113

IV BÖLMƏ

NAXÇIVANIN XVII-XIX ƏSRLƏR DÖVRÜ TARİXİNƏ DAİR

QAYNAQLAR

İsgəndər bəy Münşi “Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi”.....	117
Evliya Çələbi “Səyahətnəmə”.....	128
Jan Şarden “Parisdən İsfahana səyahət”.....	136
Abbasqulu ağa Bakıxanov “Gülüstani-irəm”.....	144
Mirzə Adıgözəl bəy “Qarabağnəmə”.....	152
Mirzə Camal Qarabağının Qarabağ vilayəti xanları haqqında yazdığı məlumat.....	161
S.N.Qlinka “Ermənilərin Rusiya hüdudlarına köçürülməsinin təsviri...164	
V.N.Qriqoryev “Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri”.....	171
K.A.Nikitin “Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan qəzası”.....	177

V BÖLMƏ

NAXÇIVAN TARİXİNƏ DAİR MÜQAVİLƏ MƏTNLƏRİ VƏ

BƏZİ ARXIV SƏNƏDLƏRİ

Ərzurum valisi Mustafa paşanın tabeliyindəki ordu ilə Rəvan, Naxçıvan və Ordubad ətrafında həyata keçirməli olduğu tədbirlər haqqında Osmanlı sultanı III Əhmədin fərmanı	182
Türkmənçay müqaviləsi	184

Türkmənçay müqaviləsinə əlavə (18 yanvar 1829-cu il). İran ilə Rusiya arasındakı sərhəd xəttinin təyin edilməsi barədə protokol.....	189
İrəvan və Naxçıvanda meydana çıxan erməni-müsəlman qarşıdurmasının Təbrizdəki əks sədası	198
Batum müqaviləsindən sonra ermənilərin gürcü və almanlarla birlikdə Qarabağ və Naxçıvanda törətdikləri qətliam	199
Naxçıvanda ermənilər tərəfindən müxtəlif zülmələrə məruz qalan xalqın vəziyyətinin hər ötən gün daha da pisləşdiyi haqqında.....	201
Naxçıvan əhalisinin nümayəndəsi Nağı Cabbarzadə tərəfindən ermənilərə qarşı Osmanlı qüvvələrindən yardım istənilməsi haqqında.....	203
Naxçıvanlıların öz torpaqlarının qurulan Azərbaycan Cümhuriyyətinə birləşdiyini elan etmələri haqqında.....	205
Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının cənab sədrinə.....	206
Araz Türk Respublikasının Qurtuluş Bəyannaməsi.....	208
Araz Türk Hökumətinin elan edilməsindən iki gün əvvəl 16 noyabr 1918-ci ildə hökumətin quruluşunu hazırlayan heyət tərəfindən IX ordu komandanlığına bir teleqrafdan.....	209
Qars müqaviləsi	211
 Bibliografiya	 230